

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (A)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (A)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhole
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	A Study on Financial Planning of Salaried Employees of it Sector	Dr. Richa Mehta	05
02	Study of the Tribal Population Literacy in Nandurbar District (Maharashtra, India)	R. P. Chavan Dr. P. Y. Magare Dr. S. C. Gorane	10
03	Behavioural Shifts of Banking Customer in India during Covid-19 Pandemic	Dr. Bhausahab N. Shinde Dr. Rajesh B. Lahane	16
04	The Impact of stress on job performance at Private Banks in Hyderabad during COVID-19 Pandemic	Dr .L.C Kurpatwar Khlood S. Al-othali	21
05	Role of social media in Education	Prof. Murtadak B.N.	26
06	A Study on Impact of Covid-19 on Indian Economy	Gopal B. Deshmukh Dr. S. M. Mante	29
07	Employability Skills of Post Graduate Students in Marathwada Region	Avinash C. Dhotre	34
08	The Host Role of Hospitality in the Travel & Tourism Industry	Dr. Savita G. Joshi	39
09	An Empirical Study of Impact of Corona Pandemic and Strategies of Small-Scale Enterprises in Beed District.	Dr. Indrajeet R. Bhagat	43
10	Role of Women Empowerment in Sustainable Economic Development	Miss.Bankar S. Dattatraya	47
11	Role of MGNREGA in Rural Development of India	Dr.Bhausahab A.Thale Dr. V. K. Barote	51
12	An Overview of Role of Livestock in Sustainable Development of Agriculture in India	Mr. Nilesh B. Gawade Dr. M. B. Biradar	56
13	Impact of COVID-19 On femini	Dr. Meena Wadgule	60
14	Spatial Pattern of Agriculture Productivity of Various Crops Using GIS Techniques in Nashik District	Mr. Jagadish D. Wetal Dr. Madanlal V. Suryawanshi Dr. C. U. Bhore	64
15	Challenges of Climate Change	Manisha J. Sananse Dr. Raju Vanarse	72
16	Impact of Population Growth on Environment	Dr. Nandini P. Wagh	77
17	A Study of Crop Insurance in Maharashtra State	Maske Pravin Sitaram Prof. Farah Naaz Gauri	80
18	Digital Transformation in Healthcare Services	Dr. Suryakant R. Changule Abdul Baqui Patel	85
19	Covid-19 and its Impacts on Tourism and Indian Economy	Gokul Dorle, Dr.Laxminarayann Kurpatwar	89
20	The Impact of Covid -19 Pandemic on Education System: An Overview	Dr. Fulchand Salampur	91
21	Foreign Direct Investment and Economic Growth	Dr. P.N. Dapke	94
22	Role of PMEGP in Sustainable Development of Marathwada and Vidarbha Region	Dr. Jyoti L. Adhane	98

Role of PMEGP in Sustainable Development of Marathwada and Vidarbha Region

Dr. Jyoti L. Adhane

Asst. Professor, Dept. of Commerce

Pandit Jawaharlal Neharu College, Shivajinagar, Aurangabad.

Abstract:

In the post-independence period, every government made continuous efforts for sustainable development. Sustainable development has three dimensions respectively 1) Economic, 2) Environmental and 3) Social etc. Although many countries have achieved high levels in all these dimensions of development, it appears that sustainable prosperity has not yet been achieved in the world. Although this may have had a positive effect on the country, region and society, a balance could not be achieved regarding development. Also, it is necessary to economically empower all societies by effectively implementing future development policies. Therefore, the central government has launched many schemes like TRYSEM, RLEGP, JGSY, IRDP, DWCRA, PMJDY, PMEGP for the development of landless, agricultural laborers, small and marginal farmers, workers in rural areas to eradicate poverty in the country. Does the implementation of these schemes lead to sustainable development of rural areas? This has been tried to be presented in this research article.

Keywords : PMRY, PMEGP, DIC, REGP, KVIC

Introduction:

Indian culture has existed since the ancient time like agriculture is also an ancient culture. It has changed from time to time. Various crops are cultivated in India as per the geographical and environmental conditions. The contribution of Maharashtra in National income is more than 15% and Mumbai is known as the economic capital of India. Indian agriculture is totally dependent on monsoon which has made the farmers in the country still living in the pathetic conditions. 70% of the population is dependent on agriculture and faces various difficulties in their livelihood. The increase in the industrialization can help the farmers to get out from their situations and become economically independent. Govt. has been taking various efforts to decrease the unemployment and increase the living standard of the people. Due to the Government of India's notice, continuous efforts are made at the government level to provide employment to the educated unemployed in the same sector and to reduce the hidden unemployment rate. Government is trying to achieve sustainable development by implementing various schemes. This will improve the standard of living of the people in the rural areas, provide employment to the hands of the people, create self-employment and provide employment opportunities and improve the standard of living. Therefore, it seems that the possibility of sustainable development is high.

On the eve of Independence Day of 1993, then prime minister in his speech said that government is determined to introduce Prime Minister Employment Scheme for making available employment opportunities to youth. It was 2nd October 1993 the birth anniversary of Father of nation Mahatma Gandhi, the scheme was formally launched. The scheme is implemented by Directorate of industries in every district through District Industries Centre. In Mumbai and suburb areas, the scheme is implemented by Asst. Director (Industries) Mumbai Metropolitan area, Warali, Mumbai. Initially the scheme was implemented only in the urban areas only but from April 1994 it covered rural areas as well. The scheme has taken the place of the employment scheme for both boys and girls.

In due course of time the micro, small and medium enterprises ministry introduced Prime Minister Employment Generation Programme from 15th august 2008. This scheme is being implemented in the respective states in collaboration of Khadi and Village Industries Commission, Maharashtra state Khadi and Village industries commission, District Industries Centre. This is a central government scheme related to capital and grants. The scheme is the combination of the Prime Minister Rozgar Yojana (PMRY) and Rural Employment Generation Programme (REGP). The

scheme is implemented for the unemployed youth in both rural and urban areas. DICs with the co-ordination of Khadi and village Commission and Khadi and Village industries Board implement the scheme in rural and urban areas.

Overview Literature:

Kumar, S. (2013) focused that most of the respondents have opted for self employment as carrier option due to their own choice and is neither influenced by the schemes of the government nor their failure to get a job in public sector. The PMEGP scheme plays an essential role in providing credit flow to these aspirants who want to be self employment

Dhineshankar, S. and Mayilvaganan, S. (2012) disclosed that the district industries centre, Nagapattinam has performed well in the study period and the trend shows a possible contribution of this performance. Being a rural backward district it has good opportunity to further the PMEGP scheme. It is suggested that the DIC may focus on renewable energy products and services which is the need of the hour.

Gasti, A. (2018) discussed that the employment generation is the most effective method of poverty improvement. Given the fast approaching limits to employment in the organized sector and the increasing destiny of employees in the unorganized sector, creation of self employment become the best alternative available. Selected institutions and specific schemes sponsored by such institutions exactly provided this opportunity to the rural unemployed youth. The approach is simple but quite effective to deal with the problem of unemployment in the crucial age bracket. It involves provision of training and required seed capital to begin a self employment generating enterprise.

Shobha, A. K. (2014) pinpointed that the successful scheme in uplifting the morale of the women beneficiaries by increasing their self-confidence, decision making status, improving their communicative skills and problems solving ability. This scheme has become a boom for the women, who have to earn an extra income for the family due to economic necessities. To bring in more women opportunities in authorizes concerned should promote awareness about Prime Minister Employment Generation programme by giving wide publicity through local media, especially newspapers, radio and TV etc.

Buragohain, S. (2017) explored that the KVI sector plays a vital role in generating employment opportunities to the unemployed youth in the district by providing financial and technical assistance under its various implemented scheme for setting up small and micro enterprise. The growth rate of KVI sector in the district in terms of employment production and profitability is development of KVI is necessary for generating employment because limitation of organized sector in absorbing growing labour force.

Objectives of the Research Study:

1. To understand the role played by the PMEGP in living standards, generating self-employment and employment opportunities in the select district of Marathwada and Vidarbha region.
2. To study the role of PMEGP in Marathwada and Vidarbha Region.
3. To ascertain the contribution of PMEGP in the migration of people from rural to urban areas.

Research Methodology:

The research method of the study is exploratory and explanatory. The researcher wants to study manufacturing, services and trading enterprises, the researcher has decided to select sample entrepreneurs on the basis of simple random sampling. This study has confined to only 5 districts out of 19 districts (i.e.25%) in Marathwada and Vidarbha region classified on manufacturing, services and trading enterprises.

Data Collection:

The secondary data were collected from District Industrial centre (DIC) of Marathwada and Vidarbha region, KVIC, KVIB, Various Governmental and Non-Governmental reports, Economic survey of Maharashtra and India, well Published Books, Journals, Research Papers, Articles, Newspapers, Internet and Various Websites.

Select district wise Distributed Projects in Rural area of Marathwada and Vidarbha region. District Industry Centre has ensured that, the scheme should be implemented at least 50% in rural areas. Under this scheme permanent and sustainable employment need to made available to the rural artisans and the unemployed in their own locality. Thus, reducing the number of persons migrating to the urban area. Therefore, the disguised unemployment depends on agriculture also appears. The above table shows the distributed projects under PMEGP for rural area and its progress and development in five districts i.e. Aurangabad, Beed Amravati, Akola and Buldhana during the study period of eleven years.

Table No.1 : Select Districtwise Distributed Projects in Rural area of Marathwada and Vidarbha under PMEGP (From 2008-09 to 2018-19)

Region	District	Year											Total	CAGR
		2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19		
Marathwada	Aurangabad	2	19	18	25	0	4	18	19	3	5	20	127	11.8%
	Beed	14	163	217	6	32	2	13	16	0	2	14	441	4.6%
	Total	16	122	227	31	32	16	29	35	3	7	34	568	12%
Vidarbha	Amravati	5	58	66	48	48	26	16	18	4	11	29	331	24.3%
	Akola	17	54	51	39	41	14	7	11	4	13	21	272	10%
	Buldhana	12	60	104	99	88	11	3	6	3	31	51	498	18.2%
	Total	34	172	215	186	169	52	26	35	11	45	101	1063	14.1%
Grand Total		50	294	442	217	241	68	55	70	14	52	135	1631	12.1%
Mean		38.48	52.89	38.10	43.16	48.26	52.20	33.80	14.00	2.40	19.19	27.04	259.20	
C.V. %		57.21%	45.30%	48.28%	13.99%	11.32%	65.21%	47.00%	34.17%	67.50%	63.45%	47.85%	186.00%	

Source: Annual Report of PMEGP 2008-09 to 2018-19

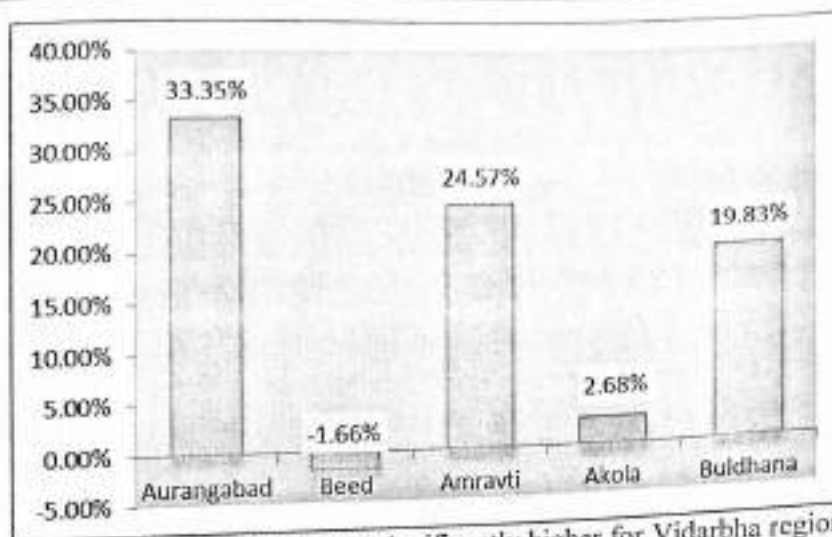
- Note:- i) Figures in the brackets indicate Annual growth rate over the previous year.
- ii) CAGR- Compound Annual Growth Rate.
- iii) Figures in the brackets indicate total is calculated in percentage of Grand Total.

As per above table No.1, Buldhana district registered highest share of 27.96% followed by Beed of 27.04%, Amravati of 20.54%, Akola of 16.68%, and Aurangabad of 7.79% the least share in the grand total of 11 years period, i.e. in 1631 projects. While making comparison between Marathwada and Vidarbha region in this regard, it is seen that Vidarbha region had more share in total distributed projects i.e.1063 (65.17%) projects for 11 years than Marathwada. For Marathwada the distributed projects were 568 (34.83%) in numbers.

Graph No.1: Percentage to grand total in terms of select district-wise Distribution of project in Rural Area

Graph No.2: Compound Annual Growth Rate in terms of Select District-wise Distribution of projects in Rural Area

In terms of CAGR it is observed that it was significantly higher for Vidarbha region (14.58%) than Marathwada region (8.27%). It indicates that the growth in distributed projects in Vidarbha region was more than Marathwada region for the period of 11 years. In case of district wise CAGR, Aurangabad district registered highest CAGR of (33.35%), followed by Amravati of (24.37%), Buldhana of (19.83%), Akola of (2.68%), Beed district of (-1.66%).

Conclusion:

PMEGP scheme plays a very important role in Marathwada and Vidarbha, this scheme is important for educated unemployed. The unemployed need financial assistance to create industry and business opportunities. This scheme provides loan assistance to such people. This scheme helps others by creating self-employment and employment opportunities. This scheme is aimed at reducing hidden unemployment in Marathwada and Vidarbha to improve living standards and help in self-reliance. Therefore, it is necessary to implement this plan effectively.

Reference:

1. Kumar, S. (2013), Perspective of entrepreneurial concept in prime minister Employment generation programme: A case study of Uttar Pradesh, International Journal of Management, MIT college of Management, Vol.1, No.1, pp, 64-70.
2. Dhineshshankar, S. and Manilvaganan, S. (2012), Performance of prime minister employment generation programme schemes in Nagapattinam district, International Journal of Research in Commerce, Economics and management, Vol. 2, Issue 5, pp, 116-118.
3. Gasti, A. (2018), KVIB and entrepreneurship development An analysis of PMEGP beneficiaries of Dharwad district, International Journal of Research in Management Economics and Commerce, Vol. 8, Issue 1, pp, 174-180.
4. Shobha, A.K. (2014), Perception of the Beneficiaries of PMEGP: A micro level study, Journal of Socialomics, Vol. 3, Issue, 2, pp, 1-5.
5. Buragohain, S. (2017), Role of khadi and village industry sector in promoting micro enterprises, a study in Dibrugarh district, International journal of information movement, Vol. 2, Issue VIII, pp, 82-87.
6. Economic Serve of Maharashtra, 2019-2020, pp, 6.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A)

October- 2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editor:

Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:
Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:
Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

28	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Jyoti Adhane	139
29	Political and Social Challenges in India	Dr. Prakash Salve	142
30	Human: Valuable Asset in Indian Cooperative Banks- A Study	Preeti Premraj Bhala, Dr. Anil Purohit	146
31	Impact of Covid-19 pandemic on Small and Medium Scale Enterprises (MSMEs) in Nanded District, Maharashtra, India	Rahul Lingampalle, Dr. M. M. Gaikwad	149
32	Neo-Colonial Indian Diaspora: Economical Evolution	Dr. Pradnya Kale , Dr. Amruta Wakle	158
33	Poverty in India or India in Poverty: A Critical Analysis	Dr. Vinod Kumar Yadav	162
34	Inequality in Wealth Distribution in India	Mr. D. V. Gangawane, Moin Tadvi	172

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Impact of Covid-19 on Indian Economy

Dr. Jyoti L. Athore
Asst. Professor, Commerce Dept.
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Shivaji Nagar, Aurangabad,
Mob: 9421341436

Abstract:

After the Great Depression and World War II of the 20th century, mankind faced a great crisis. The whole world has gone through uncertainty during this period and the Covid epidemic has threatened the world economy. Due to this, the GDP figures of many nations became negative. Along with the economic factor, Covid has also had an adverse effect on the social factor. Today, agriculture, literature, tourism, industrial, health, education, employment, migration, etc. Complex problems arose. *Introduction:*

Covid epidemic came and the whole world got caught in its grip. Even the nations that were referred to as great superpowers were defeated henceforth. As this epidemic spread all over the world many problems were faced. This period truly challenged human knowledge and science. Due to Covid, the credit supply chain was broken. Global economy slumped due to decline in global demand, problems in production process, lack of confidence.

Objective of the Study:

- 1) To study the impact of Covid-19 on the economy.
- 2) To study the impact of Covid-19 on various sectors.

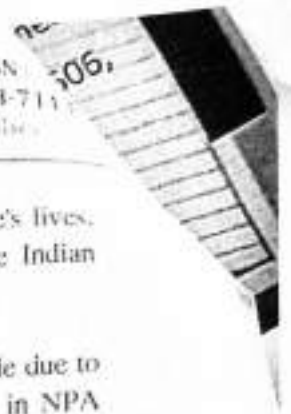
Hypotheses of the study:

- 1) The unorganized sector in India was heavily affected by Covid-19.
- 2) Covid has adversely affected the growth rate, employment, production, trade, education.

Research Methods:

Descriptive research method has been used for the present study and reference books, magazines, fortnightly, weekly and various dailies, newspapers have been used. Along with this, internet support has been taken.

- 1) Dr. Nisha Ashok Kalambe, "The Covid crisis has covered a large part of the world and has completely blocked the way of trade. Industries that depend on the domestic sector have come to a standstill to contain the spread of the virus. The overall effect of layoffs will be directly on the economic situation of the country.
- 2) R. V. Bhawani, "The layoff implemented in the country has adversely affected the economy of the rural areas. The employment of many people has come to a standstill. In the rural areas, people whose stomach is on their hands have no recourse.
- 3) Prakash Sapkal, "Government's macroeconomic policies face challenges amid rising inflation and rising government spending. This means that nothing seems to be able to stop the economy's continued decline.
- 4) Dr. R. Rajkumar, "The effects of disrupted financial transactions in the real estate sector are also visible in the financial sector and international trade. Most of the world's economies today are heavily indebted, especially in the private sector. Most of these loans fall into the non-performing category.

Impact of Covid-19 on Indian Economy:

The impact of Covid-19 is not only affecting the health care system and people's lives, but it is also affecting the global economy. In general, some selected sectors of the Indian economy are affected by this epidemic as follows.

Banking:

During the Covid period, various trades, businesses and industries were in trouble due to the shutdown. Sources of income decreased due to stoppage of trade. There is a rise in NPA (Non-Performing Loans) figures due to the lack of ability to repay the loans due to the fact that banks have provided capital for many industries and businesses, but this time they are more than before. That is, decrease in loan growth, decrease in loan recovery, increase in non-performing loans, decrease in profit, the situation of banks has become. The effects of disrupted financial transactions in the real estate sector are also visible in the financial sector and international trade.

Transport and Communication Sector:

Due to the Covid crisis, public transport, private transport, railways were also banned. As a result, the communication sector is seen to be affected in a largely regressive manner. Along with this, it can be seen that the workers who depend on this sector are also affected.

Industrial Sector:

Due to the layoffs during the Covid period, the turnover in the industry business, trade sector has slowed down. The government did not get the revenue through this. At the same time, interdependent industries were closed. Difficulties arose in getting imported raw materials from the international market. As a result, the availability of raw materials decreased and the industrial production cycle slowed down.

Agriculture Sector:

India's growth rate is still largely dependent on the rural economy. Also in India villages and cities have become complementary. Goods produced in rural areas are sold in cities and goods produced in urban areas are also sold in rural areas. Farmers in rural areas still have to take money from borrowing, moneylenders, relatives or loans to spend on agriculture. His goods were not sold due to layoffs. As a result farmers had to bear huge financial losses. At the same time, another major loss was that many people lost their jobs during this period. All in all, the farmers faced many problems from harvesting the standing crops in the field to selling them. We have to face many problems such as the problem of labor, the problem of paying off the debt of the agricultural laborers, the problem of fixing the broken financial situation.

Impact on Education Sector:

Due to Covid, the students have suffered a lot. Schools and colleges were closed due to layoffs. Online education was started as an alternative system. This resulted in students who had access to smart phones at home being able to; However, up to the rural areas, at the same time, the children of the employed, artisans, poor, below poverty line people could not benefit from this. Many of the students who have benefited have had to deal with eye problems. Along with this, the regular salary of the employees of the unaided organization was stopped. Due to the closure of schools and colleges, the effect for educational demands materials was also seen. In short, it adversely affected the field of educational material production.

Tourism Sector:

Globally, millions of travelers are seen traveling from one country to another. But due to the closure of transport and communication facilities, the impact is seen on the tourism sector.

hotels, employment, small and large cottage industries where many families earn their living at the tourist spot.

Migration of workers:

The biggest impact of Covid-19 is on workers. As many industries were shut down due to layoffs, thousands of people went hungry. Their employment is gone. They went for a walk. As a result, they waited for the village. They set out as they could with the urge to go to their native village. Many faced the unwanted incident. They turned their backs on the city due to the fear of this virus. In short, the migration of workers is adversely affecting the related industry along with other complementary business organizations and the families dependent on it.

Conclusion:

- 1) The greatest impact is seen in the unorganized sector.
- 2) Industry, tourism, real estate, construction, government revenue, education have been affected in the country.
- 3) Due to decrease in income and production of the people in the country it has affected the demand.

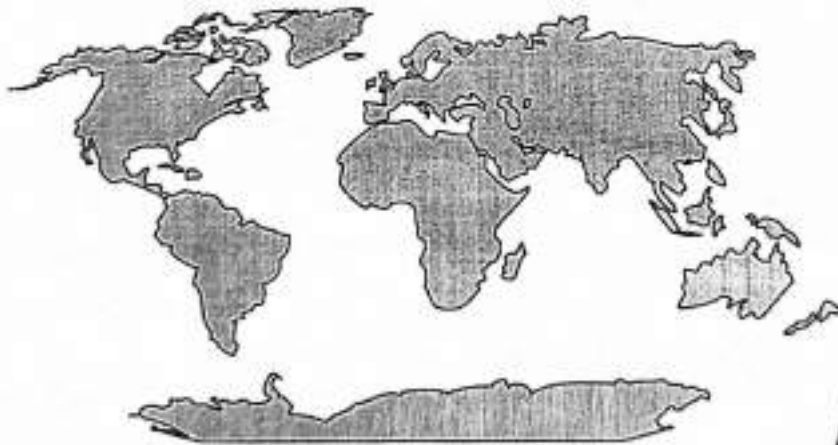
Due to the outbreak of Covid virus, there was a recession in the world economy. India also faced many problems. Overall, the Indian economy was disrupted. But to get out of this, central and state government should plan various schemes and try to boost the economy.

Reference:

- 1) Loksatta "Covid ruthlessly affected the labourers work life", Ajun Abhyankar article date. 13 May 2020.
- 2) Dainik Sakal – No break for development, editorial article dt. 6 May 2020.
- 3) <https://www.orfonline.org/marathi/impact-of-covid-19-on-rural-lives-and-livelihoods-in-india-65101>
- 4) <https://marathi.thewire.in/corona-and-the-world-economy-1>
- 5) <https://www.hbc.com/marathi/india-53948335>

ISSN 2322 - 0899

**INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH
IN MANAGEMENT & SOCIAL SCIENCE**

Volume 11, Issue 1 (I)
January - March 2023

DIRECTIONS FOR WOMEN EMPOWERMENT: OBJECTIVES AND TOOLS

Dr. Jyoti L. Adhane

ATMANIRBHAR BHARAT ABHIYAN WITH SPECIAL REFERENCE TO AGRICULTURE

Dr. Jitendra Ahirrao and Dr. Muktaram Shinde

AUTOMATION AND FARMING INDUSTRY

Dr. Sannake Amasidha Chandrasha

CHALLENGES AND FUTURE PROSPECTS OF ENTREPRENEURSHIP AGRI-ENTREPRENEURSHIP IN INDIA

Dr. Ganesh N. Kathar

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF AGRIBUSINESS AFTER COVID IN INDIA

Dr. Bilas S. Kale

CORPORATE FARMING IN INDIA: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Dr. Nitin Pandharinath Malegaonkar and Dr. Mahesh Bhausaheb Thorat

CORPORATE FARMING THE FUTURE OF INDIAN FARMING

Dr. Memon Ubed Yusuf

CREDIT APPRAISAL PROCESS OF HOME LOAN IN BANKS

Mr. Pravinkumar Sahebrao Sutar and Dr. Sandip B. Vanjari

CRITICAL ANALYSIS OF CROP-INSURANCE SCHEMES AND IT'S EFFECTIVENESS IN THE STATE OF MAHARASHTRA

Dr. Rahul Raghunathrao Mane

ETHANOL BLENDING IN INDIA

Vijay P. Pagore, Priti N. Bajad and Blaji D. Rupnar

GROWTH, PROBLEMS AND PROSPECTS FOR AGRI STARTUPS IN INDIA

Dr. Kishor P. Bholane

IMPACT OF INVESTMENT BY FII'S ON INDIAN STOCK MARKET WITH SPECIAL REFERENCE TO EQUITY PRICES OF REAL ESTATE

Dr. Rajesh B. Lahane and Dr. Bhausaheb N. Shinde

IMPACT OF TECHNOLOGY ON AGRICULTURE DEVELOPMENT

Dr. Vivek Bhagwan Waykar and Dr. Kailas Arjunrao Thombre

INDIA AND AGRI-TECH STARTUPS

Rishikesh D. Tidke and Dr. I. L. Chhanwal

DIRECTIONS FOR WOMEN EMPOWERMENT: OBJECTIVES AND TOOLS

Dr. Jyoti L. Adhane

Assistant Professor, Department of Commerce, Pandit Jawaharlal Nehru College, Shivajinagar, Aurangabad

INTRODUCTION

Indian women should be free from stereotypes. She should be able to live as a person, her emotions should be considered as a person. Mahatma Phule, Savitribai Phule, Agarkar, Maharshi Karve, Ranade, Dr. All these social reformers like Babasaheb Ambedkar acted against the people. So today's woman is carving her own name in all spheres of life across this threshold. She is carrying the burden of her children on her shoulders and taking care of the responsibilities of her parents, in-laws and all her relatives. Even today, as a woman, she is not treated equally in all societies. For example, in raising her, the difference in her work income, the existence of her in making any decision, in teaching, many such differences are observed with us from birth. So Simone de Beauvoir wrote a sentence on the opening page of Cine The Second Sex. That is, "a woman is not born, but she is created." That is to say, we see a huge difference between the dress of a boy and a girl, eating and playing. So what is the direction of women empowerment. It is not possible to give a definite opinion on how it should be.

As Simone de Beauvoir puts it about a married woman, "It was in the best interests of society for a married woman not to be completely before her husband. So, despite the end of feudalism, the enslavement of women did not end. In order to run the cart of the society and the family properly, the woman bows down with full dedication. As a result, she has to endure much suffering. But rights are not given much. Therefore, it is important to think about the direction and pace of development of women.

Keywords: Women, Empowerment, Decision making, Dimension.

*** What is Women Empowerment**

Women empowerment means creating an egalitarian society by eliminating the heterogeneous social system based on gender. Efforts are being made at the international level to create this new system. Therefore, in order to ensure that women are not deprived of social, political, economic, educational and cultural benefits, the empowerment of women will be achieved by consciously awakening women and giving them their rights. In short, women empowerment is a process related to the development of women that upholds women's rights.

*** Direction for Women Empowerment**

Shashi Mishra, in her article on Women Empowerment Development and Entrepreneurship, said that women accounted for 10% of global income but women accounted for 1% of global wealth. Women face all kinds of discrimination. Birth rate, essential needs, opportunities are reflected in employment, education. Women's development is an indicator of socio-economic progress. "In other words, women's empowerment does not appear to have given women economic autonomy yet. Although the notion that a woman is only a child is misunderstood by women, the masculine mentality still does not seem to be ready to empower women. It is safe to say that this is the misfortune of the entire human race. In the case of Indian women, you can see that since India is an agricultural country, the entire focus of agriculture is on women. Women have to do all the work from planting to removal. Women are working shoulder to shoulder with men in the fields of industry, service, business, job politics, sports, literature, administration, education, private etc. Yet the secondary position given to them by the pre-trade tradition has not diminished. Therefore, at present, the pace of women empowerment does not seem to have increased as fast as it should have. As a result, empowerment still needs to be directed.

*** Purpose of Women Empowerment**

- 1) **Giving justice to Women:** - The first important objective is to develop women by giving them economic, social and rights.
- 2) **Creating an Egalitarian System:** - In a gender based society, women are exploited due to male dominance. The main objective is to eradicate this process of exploitation and create a system based on gender equality that gives equal opportunity, prestige, status and power.
- 3) **Elimination of Injustice and Oppression against Women:** - Women are subjected to various kinds of injustice and oppression. She has to deal with many physical and mental atrocities like dowry, domestic violence, prostitution, shopping, kidnapping, murder of a girl. The main objective of women empowerment is to eradicate these atrocities.
- 4) **Increasing Employment Orientation:** - Economic weakness is the root of true exploitation. Due to financial

difficulties, women fall prey to various temptations. If we want to save women from injustice and oppression, then the important objective is to make them self-reliant and employment oriented by removing their financial strength.

5) To stop the Ejaculation of Women: -Women are weak, weak, tender-hearted or they have tolerance when talking about them. They are not philanthropists, they are selfish, husbands should be considered as lords, they should be served, children and children are their duty. She should live her life with these thoughts in mind. This rusty mentality is the reason for the ejaculation of women. The aim of empowerment is to change the masculine mentality of men and stop the ejaculation of women.

6) Increase Participation in Decision Making Process: -Women should be given equal rights with men in political, economic and social decision-making process.

7) Achieving Mental and Intellectual Development of Women:- Although education has reached the doorstep, women are discriminated against in teaching. Education is the first step in life development. Recognizing this, Mahatma Phule started the first school for girls. The Phule couple knew the importance of education for women. Without education, ignorance remains. Ignorance is the root cause of exploitation. If this foundation is to be destroyed, it is very important that the light of knowledge enters the lives of women. Because education makes man human. Increases thinking ability. Education is the basic source of all-round human development. If women get this education, they will be able to develop their mental and intellectual development and live a better life. The mother is the foundation of the family. If it is educated and trained then the house will not survive without prosperity. Therefore, the objective of women empowerment is to develop the mental and intellectual development of women.

8) National Development Tools from Women Empowerment: - The responsibility of women who constitute 50% of the society is also important in national development. It's not just male monopoly. Women can also play an important role in this. Despite the developmental vision, they are shirked from national responsibility. Because of that we keep women who are highly skilled in planning away from the national process and as a result the nation suffers. To prevent this from happening, national development goals can be achieved through women empowerment. This is the goal of women empowerment.

*** Tools for Women Empowerment**

Many tools can be used effectively in women empowerment. These tools are as follows.

1) Today we see that 21st century women are doing remarkable work shoulder to shoulder with men in every field. It is making its mark in various fields. Even today, our society seems to be very indifferent in educating women. In the life of Dr. Babasaheb Ambedkar, the advancement and development of women has a very important place. At the conference held on 20 July 1942 in Nagpur, Dr. Babasaheb Ambedkar, while communicating, says, "Teach them without discriminating between boys and girls, make them ambitious, remove their inferiority complex, and do not marry until you have the strength to learn and take responsibility." If we look at the situation in rural India in rural India today, if we think about the treatment and education of women there, it is clear that even today, a lot of atrocities are being committed against women. Nearly 50 per cent of the population in India is female and if its illiteracy rate is high then how can its mental and intellectual development be achieved. Education is also an important tool for developing their latent qualities. They need to be made literate and empowered through education.

2) Financial Self-Reliance:- "If we want to measure the progress of a society, I consider the progress of women in that society - Dr. Babasaheb Ambedkar. An important tool to empower women is to make them financially self-sufficient. It is necessary to take education and stand on one's own feet financially as well as provide employment opportunities. At the same time, by empowering them to make decisions, to include them in the decision making process, to give them financial rights. Because the social, political and economic progress of the nation cannot happen without them. If women are included in the economic development of the country as partners, then the development of the country is possible with the development of women. Therefore, economic self-reliance is considered as an important tool for women's empowerment.

3) Participation in the Decision Making Process: -From ancient times the status of women in society has seen many ups and downs. From time immemorial, the place of women has been a factor in the rise and fall of society. Today we see in the 21st century that there is no area where women are not involved. But not necessarily in the amount he wants. Therefore, women empowerment in India today is the most effective tool for development. She was able to automatically join the mainstream of balanced development of the society. At the same time, there is a need to empower women by involving them in planning, building their confidence in their abilities, building a positive image of themselves, enabling them to make decisions, and empowering them to

difficulties, women fall prey to various temptations. If we want to save women from injustice and oppression, then the important objective is to make them self-reliant and employment oriented by removing their financial strength.

5) To stop the Ejaculation of Women: -Women are weak, weak, tender-hearted or they have tolerance when talking about them. They are not philanthropists, they are selfish, husbands should be considered as lords, they should be served, children and children are their duty. She should live her life with these thoughts in mind. This rusty mentality is the reason for the ejaculation of women. The aim of empowerment is to change the masculine mentality of men and stop the ejaculation of women.

6) Increase Participation in Decision Making Process: -Women should be given equal rights with men in political, economic and social decision-making process.

7) Achieving Mental and Intellectual Development of Women:- Although education has reached the doorstep, women are discriminated against in teaching. Education is the first step in life development. Recognizing this, Mahatma Phule started the first school for girls. The Phule couple knew the importance of education for women. Without education, ignorance remains. Ignorance is the root cause of exploitation. If this foundation is to be destroyed, it is very important that the light of knowledge enters the lives of women. Because education makes man human. Increases thinking ability. Education is the basic source of all-round human development. If women get this education, they will be able to develop their mental and intellectual development and live a better life. The mother is the foundation of the family. If it is educated and trained then the house will not survive without prosperity. Therefore, the objective of women empowerment is to develop the mental and intellectual development of women.

8) National Development Tools from Women Empowerment: - The responsibility of women who constitute 50% of the society is also important in national development. It's not just male monopoly. Women can also play an important role in this. Despite the developmental vision, they are shirked from national responsibility. Because of that we keep women who are highly skilled in planning away from the national process and as a result the nation suffers. To prevent this from happening, national development goals can be achieved through women empowerment. This is the goal of women empowerment.

* Tools for Women Empowerment

Many tools can be used effectively in women empowerment. These tools are as follows.

1) Today we see that 21st century women are doing remarkable work shoulder to shoulder with men in every field. It is making its mark in various fields. Even today, our society seems to be very indifferent in educating women. In the life of Dr. Babasaheb Ambedkar, the advancement and development of women has a very important place. At the conference held on 20 July 1942 in Nagpur, Dr. Babasaheb Ambedkar, while communicating, says, "Teach them without discriminating between boys and girls, make them ambitious, remove their inferiority complex, and do not marry until you have the strength to learn and take responsibility." If we look at the situation in rural India in rural India today, if we think about the treatment and education of women there, it is clear that even today, a lot of atrocities are being committed against women. Nearly 50 per cent of the population in India is female and if its illiteracy rate is high then how can its mental and intellectual development be achieved. Education is also an important tool for developing their latent qualities. They need to be made literate and empowered through education.

2) Financial Self-Reliance:- "If we want to measure the progress of a society, I consider the progress of women in that society - Dr. Babasaheb Ambedkar. An important tool to empower women is to make them financially self-sufficient. It is necessary to take education and stand on one's own feet financially as well as provide employment opportunities. At the same time, by empowering them to make decisions, to include them in the decision making process, to give them financial rights. Because the social, political and economic progress of the nation cannot happen without them. If women are included in the economic development of the country as partners, then the development of the country is possible with the development of women. Therefore, economic self-reliance is considered as an important tool for women's empowerment.

3) Participation in the Decision Making Process: -From ancient times the status of women in society has seen many ups and downs. From time immemorial, the place of women has been a factor in the rise and fall of society. Today we see in the 21st century that there is no area where women are not involved. But not necessarily in the amount he wants. Therefore, women empowerment in India today is the most effective tool for development. She was able to automatically join the mainstream of balanced development of the society. At the same time, there is a need to empower women by involving them in planning, building their confidence in their abilities, building a positive image of themselves, enabling them to make decisions, and empowering them to

make collective decisions. Therefore, women empowerment is an important tool to involve women in the decision making process.

4) **Pressure:** - Today we see that feminist organizations are actively working at national and international level. These organizations are constantly putting pressure on the government to take immediate action against the injustice, oppression, violence and mistreatment of women and to implement various laws and schemes for the welfare of women. Pressure is considered to be the main tool to break the deadlock on many issues and seek justice.

5) **Public Awareness:** - It is necessary to improve the role, status and prestige of women in women empowerment. So it takes time to create awareness. Awareness is a tool that plays its role in two ways. One is to make women aware of their rights and the other is to change the mindset of the patriarchal culture that treats women as such. Even today we see that there is a need to create awareness among the people through various schemes at different levels of society to eradicate the stereotypes, traditions, superstitions, patriarchal culture, misconceptions and mentality about women among the people and give them the right to live as human beings. Without that, there is no real empowerment of women.

6) **Laws for Women:** - After the Second World War, many nations tried to empower women through laws. Social, political and economic rights were granted to women through various laws. This accelerated the process of empowerment. For this, the pressure system, feminist organizations, political parties kept trying. At the same time, all the provisions such as the Women's Policy, as well as the reservation of women, the Prevention of Sexual Harassment of Women in the Workplace, which have been amended from time to time, have contributed to the protection and empowerment of women. So laws appear to be an important tool for women's empowerment.

7) **Media:** - The growing network of media has a growing positive and negative impact on people and society. In the process of women empowerment, its use is proving to be effective. As a result, crime seems to be on the rise. At the same time, the role of the media is becoming important in spreading awareness among the people about the government's plans and policies for women's health, education, family welfare, government schemes for employment, and women's empowerment. Therefore, the media is becoming an important tool for women's empowerment.

SUMMARY

Although the process of women empowerment has gained momentum in the twentieth century, the seeds of this process have been around for a long time. It is a process that promotes women's rights, provides opportunities for development on an equal footing with men, and creates a new system based on gender equality.

REFERENCES

- 1) Simone de Beauvoir, 'The Second Sex', translated by Karuna Gokhale, PadmagandhaPrakashan, First Edition 2010.
- 2) Above, as it is.
- 3) 'Yojana', September 2016, p.35
- 4) Rajput, Dhondiram Singh: 'SakshamMahila', ShubhPrakashan, First Edition, December 2012.
- 5) Pargaonkar, Arun and Bhagwat, Vidyut: 'The Way of Women's Question: Towards Transformation', PratimaPrakashan, 2nd Edition 2001.
- 6) Dr. Cheema, H. S.: 'Women Empowerment in the 21st Century', Himalaya Publishing House.
- 7) Patil, Naresh and MeshramMedhavi: 'Women Empowerment: 21st Century Questions and Challenges', Euro World Publications.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (B)

October- 2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editors:

**Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Executive Editor of the Issue:

**Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Associate Executive Editor of the Issue:

**Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	वित्तीय समावेशनाची आवश्यकता आणि स्थिती	डॉ. सुनिल गोरडे	05
02	भारतातील भाववाढीची कारणे व उपाय	प्रा.डॉ. पी.आर. मुठे, प्रशांत सोनटके	10
03	बँकेतर वित्तीय संस्थांची भारतीय अर्थव्यवस्थेतील भूमिका	डॉ. नंदकिशोर उगले	14
04	भाववाढीच्या समस्या : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. शिवाजी यादव	20
05	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. दत्ता मगर	25
06	दारिद्र्याचे संकल्पनात्मक विश्लेषण : विशेष संदर्भ भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. डी. डी. भोसले, डॉ. डी. ए. पुण्यलवाड	29
07	कोविड१९ आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. पी. एम. मुळे	35
08	भारतातील दारिद्र्य आणि कुपोषणाची समस्या	केदार सुदामराव गरड, डॉ. डी.एन. जिगे	38
09	अर्थव्यवस्थेतील भाववाढीची कारणे व परिणाम	डॉ. प्रशांत लभाने	43
10	हवामान बदलाचे शेती क्षेत्रावरील परिणाम आणि उपाय योजना	डॉ. बी. पी. दरेकर	47
11	भारतातील शेतमाल विपणन व्यवस्था : समस्या व उपाय	प्रा. डॉ. हरिहर मोहोकर	51
12	पारंपारीक ऊर्जा साधन जगातील दगडी कोळशाचे वितरण	ब्रम्हानंद बोईवारे, प्रा. डॉ. एन.के. वाघमारे	56
13	भारतातील दारिद्र्याची कारणे व उपाय	प्रा. डॉ. अशोक टिपरस, प्रशांत सोनटके	60
14	संपत्ती वितरणातील असमानता: कारणे, परिणाम आणि उपाय	डॉ. विठ्ठल फुलारी	66
15	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: एक चिंतन	डॉ. एन.एस. गेडाम	73
16	ग्रामीण भागातील दारिद्र्य आणि कुपोषण	डॉ. सी. स्मिता भोईर	79
17	गेल्या ७५ वर्षात भारतीय कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीचा अभ्यास	डॉ. राधेश्याम राऊत, नर्मदा तांगडे	82
18	मराठवाड्यातील कृषक समाजाची सामाजिक आर्थिक स्थिती	डॉ. फुलचंद सलामपुरे	85
19	भारतीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप	डॉ. हनुमंत पाठक	89
20	केंद्र आणि राज्य वित्तीय संबंधातील वस्तू आणि सेवा कर यातील वित्त आयोगाची भूमिका	निलेश कोहक	94
21	महाराष्ट्रातील अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादन प्रवृत्तीचा अभ्यास - विशेषतः सन २०११-१२ ते २०२०-२१ च्या संदर्भात	डॉ. प्रवीण शिंगणे	100
22	मराठवाड्यातील विद्यार्थी चळवळ आणि हैदराबाद मुक्तिसंग्राम	प्रा. सर्जेराव बनसोडे	107
23	हवामान बदलाचा कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम व उपाय	प्रा. सी. एस. शेळके	113
24	कोविड-१९ लॉकडाऊनचा भारतातील कृषी पूरक उत्पादन व मागणीवरील परिणाम	विनायक बागतकर	119
25	क्विलॉस्कर उद्योगाचे : कृषी विकासासाठी योगदान	प्रा. गोविंद फड	125
26	भारतातील गरिबी आणि कुपोषणाच्या समस्यांचा अभ्यास	गणेश हरिभाऊ गंडे, प्रा. डॉ. कैलास ठोंबरे	130
27	ग्रंथालय इमारत आणि स्टॉक एरिया	श्री. राजू तुपे	138
28	भारतातील अनुसूचित जमातीमधील दारिद्र्य व कुपोषण एक समस्या	सी.एस. बाकोडे	141

मराठवाड्यातील विद्यार्थी चळवळ आणि हैदराबाद मुक्तिसंग्राम

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय ,

औरंगाबाद, (महाराष्ट्र)

मो. क्र. ९४२२५६४८५९

निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात अनुक्रमे तेलंगणा, मराठवाडा व कर्नाटक प्रदेशातील तेलगू, मराठी व कानडी या त्रिभाषिक प्रदेशाचा समावेश होता. त्यामुळे संपूर्ण हैदराबाद संस्थानातील लोकजीवनात सामाजिक ऐक्य आणि सलोखा निर्माण होण्यामध्ये भाषिक अडथळा निर्माण झाला होता. निजामाच्या प्रतिगामी राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक धोरणामुळे ते अडथळे अधिक तीव्र बनले होते. निजामाच्या प्रतिगामी धोरणामुळे हैदराबाद संस्थानात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार अत्यंत मर्यादित झाला. त्यामुळे हैदराबाद संस्थान आधुनिकतेपासून कोसो दूरच राहिले. तरी ब्रिटिश भारतातील घडामोडीच्या प्रभावापासून मात्र निजामाचे हैदराबाद संस्थान अलिप्त राहू शकले नाही. भारतातील आधुनिक शिक्षण पद्धती, राष्ट्रीय शिक्षण, भारतीयांचा ब्रिटिश बसाहतवाद विरुद्धचा लढा, त्यांचे नेतृत्व करणारे नेते, त्यांचे विचार इ. मुळे हैदराबाद संस्थानातील लोकजीवन प्रभावित झाले होते. त्यातून हैदराबाद संस्थानात निजामाच्या निरंकुश राज्यसत्तेविरुद्ध लढा उभा राहिला. हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थीवर्गही त्याने प्रभावित झाला आणि तोही हैदराबाद संस्थानातील राजकीय चळवळीचा अविभाज्य भाग बनला होता. हैदराबाद संस्थानात विशेषता मराठवाड्यात शासकीय व खाजगी शैक्षणिक संस्था व सुविधांच्या निर्मितीनंतर शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार झाला. परंतु हैदराबाद संस्थानातील लोकसंख्येचा विचार करता तो उच्चभू आणि शासनकर्त्या वर्गापुरताच मर्यादित होता. त्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील उच्चभू (हिंदू आणि मुस्लीम) विद्यार्थी वर्गात आपल्या विविध समस्यांबाबत जागृती झाल्यानंतर हैदराबाद संस्थानात विद्यार्थी चळवळ उदयास आली. हैदराबाद संस्थानात शैक्षणिक संस्था आणि सुविधा मर्यादित असल्याने येथील विद्यार्थी वर्ग संख्येचा विचार करता ब्रिटिश भारताच्या तुलनेत मर्यादित होता. तरी देखील ब्रिटिश भारतातील विद्यार्थ्यांप्रमाणे हैदराबाद संस्थानातील विशेषता मराठवाड्यातील विद्यार्थी ब्रिटिश भारतातील राजकीय चळवळीबरोबरच निजाम विरोधी लढ्यात उत्फुर्त सहभागी झाले. त्यांनी त्यात अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे निजाम काळातील मराठवाड्यातील विद्यार्थी आणि विद्यार्थी चळवळीची हैदराबाद मुक्तीलढ्यातील भूमिका अभ्यासणे महत्वाचे आहे. ती अभ्यासण्याच्या प्रमुख उद्देशाने प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि त्याकाळातील विद्यार्थी चळवळीत सहभागी कार्यकर्त्यांच्या लेखनाचा आधार त्यासाठी घेतला आहे.

हैदराबाद संस्थानातील विशेषता मराठवाड्यातील विद्यार्थी चळवळ हैदराबाद मुक्तीसंग्रामास पूरक व पोषक होती, तिचा अभ्यास आपल्या वंदे मातरम चळवळी पूर्वीची विद्यार्थी चळवळ आणि वंदे मातरम चळवळीच्या नंतरची विद्यार्थी चळवळ या दोन टप्प्यात करावा लागतो.

वंदे मातरम पूर्व विद्यार्थी चळवळ -

हैदराबाद संस्थानातील वंदे मातरम पूर्व विद्यार्थी चळवळ तत्कालीन शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय चळवळीप्रमाणे सांस्कृतिक व भाषा संवर्धनाच्या परिघात कार्यरत असल्याचे दिसते. हैदराबाद शहरातील मराठी ग्रंथ संग्रहालय, हैदराबादप्रमाणेच औरंगाबाद येथील रामकृष्ण वाचनालय व बळवंत वाचनालय अशा ग्रंथालये व वाचनालयांच्या उपक्रमातून हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थीवर्ग एकत्रित होण्यास सुरुवात झाली. प्रारंभीच्या काळात निजाम शासनाचेही अशा उपक्रमावर काही निबंध नव्हते. त्यामुळे विद्यार्थी संघटीत होण्यास फारशा आडचणी आल्या नाहीत. त्यातून हैदराबाद संस्थानात विद्यार्थी संघटनांचा १९३८ नंतर उदय झाला. हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक, शैक्षणिक, साहित्य परिषदांप्रमाणे वाचनालये व ग्रंथालये यांच्या कार्यामागे सांस्कृतिक व भाषिक संवर्धनाची भावना होती. यामुळे अशा संस्थांच्या सदस्य विद्यार्थीमध्ये भाषा आणि संस्कृती संवर्धन, आणि अस्मितेची जाणीव विकसित झाली.

हैदराबाद संस्थान विद्यार्थी संमेलन १९२५ मध्ये औरंगाबादमध्ये संपन्न झाले. हैदराबाद संस्थानात होत असलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व नंतरच्या काळातील राजकीय परिघांच्या आयोजनातून निजाम राजवटीत मराठी भाषेची होणारी गळचेपी आणि उर्दू भाषेचा प्रशासनाद्वारेच शिक्षणाच्या क्षेत्रातील आग्रहामुळे मराठी भाषा व संस्कृती संवर्धन जाणीवेच्या आधारावर विद्यार्थी संघटीत झाले. हैदराबाद शहरातील विवेक वर्धनी शाळा, गुलबर्गा येथील नूतन विद्यालय व औरंगाबाद येथील सरस्वती भूवन या हैदराबाद संस्थानातील प्रमुख खाजगी शाळा होत्या. त्या राष्ट्रीय शिक्षणाचे धडे देण्याचे काम करत होत्या. तर उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून विशेषता विद्यापीठ आणि विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहात प्रशासनाची हिंदू-मुस्लीम विद्यार्थ्यांवाबतची भेद नीती व पक्षपातीपणा विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येऊ लागल्यावर ते अधिक जाणीवपूर्वक संघटीत होऊ लागले. हैदराबाद संस्थानातील उस्मानिया विद्यापीठात गणवेशाची(निळ्या रंगाची शेरवानी, इजार व तुर्की गोंडेदार टोपी) सक्ती व भोज्या वेळीही हिंदू- मुस्लीम विद्यार्थ्यांनी तोच गणवेश परिधान करण्याची सक्तीचे करणारे विद्यापीठ प्रशासनाचे आदेश होते. शासन व विद्यापीठाचे असे आदेश तसेच विद्यापीठ आणि वसतिगृहातील पक्षपाती घोरणे, मुस्लिम विद्यार्थ्यांप्रमाणे हिंदू विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र प्रार्थना गृह आणि विद्यापीठात राबविल्या जात असलेले धार्मिक अभ्यासक्रम अशा विद्यार्थ्यांच्या विविध मागण्या व प्रश्नांच्या अनुषंगाने इ. स. १९३४-१९३५ पासून उस्मानिया विद्यापीठात विद्यार्थी चळवळीने जोर धरला होता. त्यातून संघटीत होऊन पुढे आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गटाचा उल्लेख द. ग. देशपांडे स्नेहाळ घोळका असा करतात. हिंदू विद्यार्थ्यांचे हित रक्षणाच्या दृष्टिने हिंदू विद्यार्थ्यांचे तर मुस्लीम विद्यार्थ्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या दृष्टिने मुस्लिम विद्यार्थ्यांचे संघटन विद्यापीठात होऊ लागले. त्यातून विद्यापीठात विद्यार्थी संघटनांचा उदय झाला. हैदराबाद शहराबाहेरही विशेषतः मराठवाड्यातही विद्यार्थ्यांचे संघटन होऊन विद्यार्थी चळवळीचा उदय झाला. वंदे मातरम पूर्व विद्यार्थी चळवळ हैदराबाद शहरात विशेषतः उस्मानिया विद्यापीठात संघटीत झाली असली तरी त्यामध्ये मराठवाडाच्या विविध भागातून गेलेले उच्च वर्गातील विशेषतः ब्राह्मण समाजातील विद्यार्थी आघाडीवर होते. त्यांनी धर्मभावना केंद्रस्थानी ठेवूनच विद्यार्थी संघटन आणि विद्यार्थी चळवळ उभी केली. मुस्लिम विद्यार्थ्यांप्रमाणे हिंदू विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र प्रार्थना गृहाची मागणी, भोजनाच्या वेळी शेरवानी व पायजमा परिधान करण्यास विरोध अशा प्रश्नांवर विद्यार्थी चळवळ उभी

राहिली. मुसलमानी पोषाख घालून जेवणे हिंदू धर्म विरोधी आहे. असे कारण देत विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठ आदेशाला प्रतिकार केल्याचे दाखवत विद्यार्थी चळवळ ही हिंदू संस्कृती व धर्म संरक्षण व संवर्धनासाठी झाल्याचे हिंदुत्ववादी इतिहास लेखनात मांगितले जाते. ते कांही अंशी ऐतिहासिक वास्तवाच्या विसंगत आहे.

बंदे मातरम आणि त्यानंतरची विद्यार्थी चळवळ -

राष्ट्रीय स्तरावरील स्वातंत्र्य चळवळीचा विशेषता भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, आर्यसमाज, कम्युनिस्ट, हिंदु महासभा, शेळ्युल्ड कास्ट फेडरेशन इ.च्या कार्याचा प्रभाव हैदराबाद संस्थानातील विद्यार्थ्यांवर पडला होता. त्यातून हैदराबाद संस्थानातील विशेषता मराठवाड्यातील मुस्लिमेतर विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या प्रत्येक सभा, कार्यक्रम, आणि बैठकांचा प्रारंभ बंदेमातरम गीताने करायचे ठरविले. सप्टेंबर १९३८ पासून उस्मानिया विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी प्रार्थनेच्या वेळी बंदेमातरम गीत म्हणण्यास सुरुवात केली. मातृभूमीची उपासना, पारतंत्र्य मुक्तीची आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीची प्रेरणा तेवत ठेवण्याचे काम बंदे मातरम चळवळीने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात केले होते. त्यामुळे बंदे मातरम हे गीत राजकीय चळवळीचे गीत असल्याने ते धार्मिक प्रार्थनेच्या सदराखाली येत नाही. सबब हैदराबाद संस्थानातील (विशेषता उस्मानिया विद्यापीठ आणि औरंगाबाद येथील इंटरमिजिएट कॉलेजच्या) हिंदू विद्यार्थ्यांनी वसतिगृहाच्या प्रार्थना गृहात ते गाऊ नये असा आदेश विद्यापीठ प्रशासनाने १९३४ मध्ये काढला. विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांकडून मात्र त्याला तेवढ्याच जोमाने विरोध झाला. त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी विद्यापीठ प्रशासनही सतत प्रयत्नशील होते. परंतु विद्यार्थी त्याला दाद देत नव्हते. त्यामुळे बंदे मातरमचा विषय संपूर्ण उस्मानिया विद्यापीठात चर्चिला जाऊ लागला होता. प्रार्थना गृहात हिंदू विद्यार्थी फक्त बंदे मातरम गीतच म्हणत नव्हते तर वेदकृचा आणि श्लोक ही म्हणत होते. परंतु विद्यापीठ प्रशासनाचा आक्षेप फक्त बंदे मातरम गीत प्रार्थना गृहात म्हणण्याला होता. मुस्लिम विद्यार्थी त्यांच्या भोजन कक्षात मौला-मौलवींची व्याख्याने मुस्लिम विद्यार्थ्यांसाठी घेऊ शकत होते. त्याप्रमाणे हिंदू विद्यार्थ्यांसाठी हिंदू विद्यार्थ्यांच्या भोजन कक्षात हिंदू शास्त्री पंडित यांची व्याख्याने का होऊ नयेत. या विचारातून हिंदू विद्यार्थ्यांनी आपल्या भोजन कक्षात कृष्णाष्टमी सारख्या हिंदू सणाच्या निमित्ताने स्वामी रामानंद तीर्थ सारख्या लोकांची व्याख्याने आयोजित करण्यास सुरुवात केली.

निजाम शासनाचे इंटरमिजिएट कॉलेज व मुलांचे एक वस्तीगृह त्या काळात मराठवाड्यातील औरंगाबाद या ठिकाणी होते. तेथील विष्णू गोविंद कर्वे आणि गोविंदभाई श्रॉफ हे शिक्षक विद्यार्थ्यांना राष्ट्रवादी विचाराची शिकवण देत होते. नोव्हेंबर १९३८ मध्ये निजाम शासने गोविंद भाई श्रॉफ यांना बडतर्फ केले. त्यामुळे येथील विद्यार्थी वर्ग अस्वस्थ झाला. त्यांनी १४ नोव्हेंबर १९३८ पासून बंदे मातरम प्रार्थना गीत म्हणून म्हणण्यास सुरुवात केली. इंटरमिजिएट कॉलेजचे प्राचार्य श्री मोहिउद्दिन यांनी त्यावर बंदी घातली. त्याचवेळी उस्मानिया विद्यापीठात हिंदू विद्यार्थी बंदे मातरम गीत प्रार्थना म्हणून म्हणत असल्याची माहिती औरंगाबाद येथील विद्यार्थ्यांना मिळाली. तेव्हा प्राचार्य यांच्या बंदी आदेशाविरुद्ध, आमच्यावरच असी बंदी का? असा प्रश्न विद्यार्थ्यांनी उपस्थित करत दिनांक १५ नोव्हेंबर १९३८ रोजी अन्नसत्याग्रह सुरु केला. परिणामी औरंगाबाद कॉलेजमधील वातवरण तापले आणि प्रकरण विद्यापीठाचे कुलमुरु आणि उच्च शिक्षण

संस्थापर्यंत गेले. त्यामुळे निजाम शासनाच्या विरुद्ध एक चळवळ म्हणून वंदेमातरम चळवळ प्रथम मराठवाड्यातच सुरु झाली. हिंदू मूले प्रार्थना गृहात प्रार्थना म्हणून जे गीत(वंदेमातरम) गाता आहेत. ते धार्मिक नसून राजकीय आहे. त्यामुळे ते हैदराबाद संस्थान विरोधी आहे, निजामशाही विरोधी आहे, त्याने मुस्लिमांच्या धर्म भावना दुखावल्या जात आहेत, शिक्षण मंत्री व कुलगुरू यांच्याकडे मुस्लिम विद्यार्थ्यांनी अशा तऱ्हेची करण्यास सुरुवात केली^९. वंदेमातरम गीतातून प्रतीत होणारी मातृभूमीची कल्पना हि हैदराबाद संस्थानाहून वेगळी आहे. ती हैदराबाद संस्थान आणि निजामशाही विरोधी आहे, अशी भावना मुस्लिम विद्यार्थी आणि निजाम शासनाची होत होती. दरम्यानच्या काळात मद्रास विधानसभेत लालजान या विधानसभा सदस्याने विधानसभेत वंदे मातरम म्हणण्यास आक्षेप घेतला. त्याचा फायदा घेत निजाम शासनाने १८ नोव्हेंबर १९३८ रोजी संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात वंदे मातरम गीतावर बंदी घातली^{१०}. त्याचा भंग करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी परीणाम भोगण्याची तयारी ठेवावी असा आदेश कॉलेज आणि विद्यापीठ प्रशासनाने काढला. त्यानंतर हैदराबाद संस्थानातील मुस्लिमांमध्ये जागृती होऊन वंदेमातरम गीताला त्यांचा विरोध वाढला. यासर्व दबावाला न घाबरता उस्मानिया विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी त्या विरोधात ३० नोव्हेंबर १९३८ पासून संप व बहिष्कार पुकारला. औरंगाबाद शहरातसुद्धा ३७५ शालेय विद्यार्थ्यांपैकी तीनशे विद्यार्थ्यांनी संपात भाग घेतला होता^{११}. वंदेमातरम गीताबरोबरच निजाम आणि त्याच्या राज्याविषयी शुभेच्छा व्यक्त करणारी प्रार्थना म्हणण्यासही विद्यार्थ्यांनी नकार दिला. वंदेमातरम गीताच्या निमित्ताने हिंदू विद्यार्थ्यांनी केलेल्या समानतेच्या आग्रहात राजकीय व धार्मिक संघर्षाचा वास मुस्लिम विद्यार्थी व निजाम शासनाला वेऊ लागला. त्यामुळे वंदे मातरमच्या प्रश्नाला राजकीय लढ्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. विद्यार्थ्यांचे हे आंदोलन दडपण्याचे शासकीय प्रयत्न सुरु झाल्यावर मात्र हिंदूंच्या राजकीय संघटना विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी मैदानात उतरल्या. त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या मागण्याला पाठींबा देऊन त्यांना मदत करण्यास सुरुवात केली. विद्यापीठ प्रशासनाने आंदोलनात सहभागी विद्यार्थ्यांना विद्यापीठ व शाळामधून काढून टाकले. त्यामुळे निर्माण झालेल्या प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी विद्यार्थ्यांची केंद्रीय कृतीसमिती स्थापन करण्यात आली. त्यात मराठवाड्यातील कां. व्ही. डी. देशपांडे यांनी कार्य केले होते. तर त्या समितीच्या सल्लागार समितीत मराठवाड्यातील हैदराबाद स्टेट कॉॅंग्रेसचे गोविंदभाई श्रांफ यांना विद्यार्थ्यांनी घेतले होते^{१२}. अल्पावधीत वंदेमातरम चळवळीचा प्रसार हैदराबाद शहरातील सर्व कॉलेज, सिकंदराबाद, गुलबर्गा, वारंगळ आणि औरंगाबाद इंटरमिडिएट कॉलेज तसेच परभणी, नांदेड, बिदर, मेहबूब नगर व औरंगाबाद येथील हायस्कूल मधील विद्यार्थ्यांमध्ये झाला. शाळा व महाविद्यालयातून १२०० हून अधिक विद्यार्थ्यांना निजाम शासनाने काढून टाकले^{१३}. त्यामुळे निजाम शासनाने वंदे मातरम सोडून विद्यार्थ्यांच्या इतर सर्व मागण्या मान्य करण्याची तयारी दाखवली. परंतु विद्यार्थी वंदेमातरम गीतावर अडून राहिले. विद्यार्थी आणि शासनाच्या भूमिकांमुळे विद्यार्थ्यांचे हे आंदोलन अधिकच बिघडले. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून अण्णामलाई, बनारस हिंदू विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, मद्रास विद्यापीठ येथे विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळवून देण्याचा प्रयत्न कृती समितीने केला. परंतु या सर्वांनी तांत्रिक कारण सांगत आंदोलनातील विद्यार्थ्यांना प्रवेश नाकारला. शेवटी नागपूर विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू टी.जे केदार यांनी मात्र या विद्यार्थ्यांना आपल्या विद्यापीठात प्रवेश देऊ केला. तर शालेय

विद्यार्थ्यांची व्यवस्था खामगाव, अहमदनगर व येवला येथे रावसाहेब पटवर्धन यांच्या सहकार्याने करण्यात आली. हैदराबाद संस्थानाबाहेरील प्रदेशातील शिक्षणाचे माध्यम तसेच आर्थिक अडचणीला विद्यार्थ्यांना यावेळी समोर जावे लागले. विद्यार्थ्यांसाठी स्थापन करण्यात आलेल्या पालक समितीने निधी संकलन करून विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत केली, परंतु शिक्षणाच्या माध्यमाच्या बाबतीत मात्र या विद्यार्थ्यांना तडजोड करावी लागली. आर्थिक मदतीसाठी कृतीसमितीने विद्यार्थ्यांचे अ.ब.क.व इ अशी वर्गवारी केली. त्याशिवाय कृती समितीने आंदोलनाला राष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय नेत्यांचे मार्गदर्शन मिळवण्याचे काम केले. कृती समितीचे सदस्य कां. व्ही. डी. देशपांडे व श्री वैशंपायन यांनी त्रिपुरा काँग्रेस अधिवेशनापूर्वी वर्धा येथे काँग्रेस कार्यकारिणीच्या बैठकीच्या वेळी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची भेट घेतली. त्यावेळी त्यांनी त्रिपुरा अधिवेशनात म. गांधीजी समोर विद्यार्थ्यांचा प्रश्न मांडण्याचे कबूल केले. त्याप्रमाणे राष्ट्रीय काँग्रेसच्या त्रिपुरा अधिवेशनात बंदे मातरम विद्यार्थ्यांचा मेळावा आयोजित करण्यात आला. राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेते हरुण अन्सारी हे त्या मेळाव्याचे अध्यक्ष होते. म. गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सुभाष चंद्र बोस इ. राष्ट्रिय नेत्यांनी विद्यार्थ्यांच्या मेळाव्याला भेटी दिल्या व त्यांना मार्गदर्शन केले. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या याच अधिवेशनात विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाला पाठिंबा देणारा ठराव सहमत करण्यात आला. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनामुळे निमित्ताने हैदराबाद संस्थानातील निजाम विरोधातील संघर्ष राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचला. कामगारांप्रमाणेच नांदेड, औरंगाबाद, अंबाजोगाई इत्यादी ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या विविध प्रश्नावर विद्यार्थ्यांना पाठींबा देण्यासाठी कम्युनिष्ठ पुढाऱ्यांच्या प्रयत्नांनी विद्यार्थी चळवळ संघटीत झाली होती. त्यासाठी तेथे विद्यार्थी युनियन स्थापन करण्यात आली. तिचे अध्यक्ष गोपाळराव कुर्तडीकर व चिटणीस गंगाधर आप्पा बुरांडे होते^{१५}. विद्यार्थ्यांच्या बंदे मातरम चळवळीच्या माध्यमातून निजाम सत्तेविरोधातील लढ्याचा संदेश गावागावापर्यंत, घराघरापर्यंत पोहोचविण्याचे काम झाले. चळवळीतील विद्यार्थ्यांमधून भविष्यात हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे झुंजार कार्यकर्ते निर्माण झाले. निजाम व विद्यार्थ्यांच्या कृती समितीत विद्यार्थ्यांच्या मागण्यांवर बाटाघाटी झाल्या. परंतु त्यातून निश्चित काहीच निष्पन्न झाले नाही. २५ जून १९३९ रोजी निजाम शासनाने एकतर्फी निर्णय घेऊन बंदे मातरम गीता वरील बंदी कायम ठेवत विद्यार्थ्यांच्या इतर मागण्या लवकरच सोडवल्या जातील असे जाहीर केले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या या आंदोलनाचा शेवट दुर्दैवी झाला. अभ्यासक्रमात काही सुधारणा, गणवेशात सवलती या विद्यार्थ्यांच्या मागण्या शासनाने मान्य केल्या. त्यासोबतच विद्यार्थ्यांच्या या आंदोलनाने भविष्यातील संघटनात्मक लढ्याचा पाया घातला. प्रत्यक्ष लढ्याच्या वेळी कार्यकर्त्यांची फळीच्या फळी त्यांच्यातून निर्माण केली हि तिची सर्वात महत्वाची उपलब्धी होती. त्यामुळे या चळवळीतील विद्यार्थ्यांचे बलिदान चिरस्मरणीय राहिल यात शंका नाही.

निष्कर्ष :

- हैदराबाद संस्थानातील इतर प्रदेशातील विद्यार्थ्यांप्रमाणे मराठवाड्यातील विद्यार्थी हैदराबाद स्वातंत्र्याच्या लढ्यात आघाडीवर होते.
- राष्ट्रवादी, समाजवादी, कम्युनिस्ट, आंबेडकरी विचारश्रेणीच्या विद्यार्थी संघटना हैदराबाद संस्थानात उदयास आल्या. त्या सर्वांनी निजामाच्या निरंकुश सत्तेविरुद्धच्या लढ्यात महत्वपूर्ण योगदान दिले.

- निजाम काळात उच्च शिक्षण हे फक्त उच्च वर्गापुरतेच मर्यादित असल्याने विद्यार्थी चळवळीत सुद्धा उच्चवर्णीय विद्यार्थीच आघाडीवर असल्याचे दिसते.
- हैदराबाद संस्थानातील विशेषता मराठवाड्यातील विद्यार्थ्यांचे आंदोलन हे केवळ बंदे मातरम सारख्या गीताची अर्चना करण्यासाठीच झाले नव्हते तर तत्कालीन विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यागती झाले होते.

संदर्भ :-

1. खडकेकर बालकृष्ण महाराज, 'हैदराबाद मुक्तिलढ्याची जडणघडण', इसाप प्रकाशन, नांदेड, २०१४, पृ. ९७.
2. देशपांडे द.ग., 'संस्थान हैदराबादचे स्वातंत्र्य आणि लोकस्थिती', साहित्यमेवा प्रकाशन, औरंगाबाद १९९८, पृ. ३०-३१.
3. किता, पृ. ३८-३९.
4. किता, पृ. ६०
5. किता पृ. ६१
6. किता, पृ. ६४
7. किता, पृ. ६४
8. खडकेकर बालकृष्ण महाराज, उपरोक्त, पृ. ९७.
9. ब्रह्मनाथ कर वि.गो, 'हिंदू अस्मितेचा हुंकार', पृ. ४३०.
10. खडकेकर बालकृष्ण महाराज, उपरोक्त, पृ. ९७.
11. काशीनाथ नाबंदर, 'जीवावर उदार - औरंगाबाद जिल्ह्याचा स्वातंत्र्य लढा,, बाबुराव जाधव ,अध्यक्ष औरंगाबाद जिल्हा स्वातंत्र्य सैनिक समिती, औरंगाबाद, (प्रकाशन वर्षाचा मूळ पुस्तिकेवर उल्लेख नाही), पृ. २०-२१.
12. व्ही.एच. देसाई, मराठवाडा दिवाळी अंक १९७२, पृ. १०३
13. भालेराव अनंत, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मराठवाडा', स्वामी रामनंद तीर्थ संशोधन केंद्र, औरंगाबाद, पृ. १४३.
14. गोपाळराव कुर्तडीकर, 'निजाम विरोधी आंदोलन - माझी स्मरणिका', डॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, कोल्हापूर, २००९, पृ. २३.

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of
Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Organized by

Department of History
Late Dattatraya Pusadkar Arts College,
Nandgaon Peth, Tq. Dist. Amravati.

Editor

Dr. Govind Tirmanwar

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Author

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publisher.

ISBN : 978-93-9-973-59-7

EDITION : 2022

Printed and Published By :

Shri Ganesh Raut
Om Sai Publisher & Distributors
Plot No. 29, Behind L.B. Ward,
Indra Nagar, Nagpur 440003.
Mob. : 9923693506,
E-mail : ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen dal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Bazari, Nagpur.
Mob. : 9964673503
E-mail id : sji10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No. 65, Radhika Palace,
Medical Chowk,
Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob.: 9923693506
E-mail id : sji10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Branch :

Pune : 203, Paris Sparsh Height,
Ambarnata Mandir Road,
Ambai Dada, Dhayari,
Pune - 411041.
Mob.: 9420312334

New Delhi : 213, Vardhan House,
Arawari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.
Mob.: 8888828026, 9325656602

Type Setter

Shree Ganesh Graphics,
Mob.: 9890032777

प्रकाशक या प्रकाशकालय स्वतंत्र, या व किंवा अर्थात् अर्थसंबंधी आलेल, त्यांच्याशी
संपर्क. मजबूत मजबूत मजबूत

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग

प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय

औरंगाबाद.

ब्रिटिश साम्राज्यवाद विरोधी लढ्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी महात्मा गांधी यांनी महिला आणि उपेक्षित वर्गास चळवळीत समाविष्ट करून घेण्याची जनचळवळवादी भूमिका घेतली. तेव्हापासून चळवळीत महत्वाचे योगदान दिले. ब्रिटिश भारतात जेवढ्या काही चळवळी झाल्या त्या सर्वांचे पडणार. हैदराबाद संस्थानात व मराठवाड्यात सातत्याने उमटत होते. तेथील विविध घटना आणि चळवळींच्या संस्थांनी राजकारणावर प्रभाव पडत होता. ब्रिटिश भारतातील शिक्षण, राजकारण आणि न्यायाने चळवळीच्या प्रभावापासून आपली संस्थाने दूर ठेवण्याचा संस्थानिकांनी आटोकाट प्रयत्न केला. संस्थांनी प्रजा किंवा निला जबाबदार कुठल्याही संविधानात्मक संस्थेचे नियंत्रण त्यांना स्वतःवर ठेवणे त्यांची सत्ता म्हणजे 'सत्ताधीश उपभोगत असलेले स्वातंत्र्य, सबलती आणि पराणेशाही यांच्यातून समाप्ती होणारी. तिचे स्वरूप मध्युगीन सरंजामी राजेशाहीचे होते. सरंजामी निजाम राजवटी किंवा हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्याचा लढा लढला गेला. त्यात हिंदू महासभा, आर्य समाज, हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्या प्रांतीय संघटना, समाजवादी, कम्युनिस्ट, नेहरूवादी चार्ल्स फेडरेशन (आंदोलकवादी गट) आदींनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यात समाजवादातील स्त्रियांनी-मुद्दा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शौर्यशाली आणि गौरवपूर्ण असे कार्य केले. निजाम विरोधी लढ्यातील स्त्री वर्गाचा सहभाग, त्यांचे कार्य, स्वरूप, व्याप्ती आणि मर्यादा यांचे सामाजिक आकलन करणे आणि मुक्तिलढ्यात स्त्रियांचा सहभाग आणि संधी मर्यादित करणाऱ्या सामाजिक व राजकीय मदकाकडे अंगुलीनिर्देश करणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात प्रत्यक्ष संस्थानाचे कार्यकर्ते आणि महिला स्वातंत्र्य सैनिकांचे समकालीन लेखन आणि चित्रण वाचकांक संस्थानाचा त्यागासाठी आधार घेतला आहे.

साम्राज्यवादी, मध्यवादी, मार्क्सवादी, जनसामान्यवादी आणि स्त्रीवादी विचारप्रवाहांनी भारतीय स्वातंत्र्य आणि ब्रिटिश राजवटीचे विविध अंगी विश्लेषण केले आहे. त्यातून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे विविध अंगांनी आकलन होते, तसेच देशी संस्थानिकांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याबाबतची भूमिकायुक्त असे होते. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या साम्राज्यवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी, हिंदुत्ववादी, समाजवादी, धर्मविरोधकांनी, जनसामान्यांच्या इतिहास लेखनातून निजाम विरोधी स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान व कार्य आपल्यातून समजून घेता येते.

ब्रिटिश भारतातील चळवळीच्या प्रभावाने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला पूरक चळवळी संस्थानात सु. १९४० च्या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा अविभाज्य भाग बनल्या होत्या. त्यात हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे चळवळ आणि महिलांचा त्यातील सहभाग, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात तिला महत्त्वपूर्ण आणि सामाजिक इतिहास हा लोकांचा इतिहास असतो. ज्यात पूर्वजांचे विचार आणि कार्य, जीवन, विश्वास, श्रद्धा, गरजा आणि सवयी यांचा त्यात समावेश असतो. हैदराबाद संस्थानातील स्त्रियांचा स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग अभ्यासताना सामाजिक इतिहासाची परिमाणे विचारात घ्यावी लागतात. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांच्या सहभागाचे योग्य आकलन होण्याच्या दृष्टीने डॉ. शुभदा भालेराव यांनी केलेले हे वक्तव्य महत्त्वपूर्ण आहे. हैदराबाद

मुक्तिसंग्रामातील महिलांचा सहभाग, संधी आणि मर्यादांचा विचार करताना, "Social history is the history of the people & it deals with the thought & work, the daily life, the beliefs, the needs, the habits of our ancestors", हा प्रसिद्ध इतिहासकार जी. जे. रेनियर यांचा विचार हि लक्षात घ्यायला येतो. हैदराबाद संस्थानातील हिंदु समाजाप्रमाणेच मुस्लीम समाजातही महिलांचे स्वातंत्र्य निर्माण करणाऱ्या अनेक अनिष्ट प्रथा प्रचलित होत्या. 'उच्चवर्णीय हिंदू-मुसलमानांच्या हाताच्या बोंदात मोजण्या इतक्या मुली कॉलेज व विध्यापिठात शिकत असत. तरी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीत इतका जबरदस्त पगडा इथल्या स्त्री वर्गावर होता, तो झुगारून स्वातंत्र्यलढयात सहभागी होणे सर्वसाधारण स्त्रियांना जमले नाही'. अशावेळी महात्मा गांधीची तत्वे आणि शिकवण प्रेरणादायक ठरून महाराष्ट्रातील अनेक स्त्रिया राजकीय चळवळीत उतरल्या. ब्रिटिश सरकार विरोधात सत्याग्रहासारख्या चळवळीत त्या सहभागी होऊ लागल्या. समाजातील पुरुष सत्ताक प्रवृत्तीचा विरोध असूनही 'ज्या स्त्रियांना कुटुंबाकडून सहकार्य व पाठिंबा मिळाला त्यांनी राष्ट्रकार्याला अधिक वेळ दिला. उघडपणे त्या राजकीय चळवळीत सहभागी झाल्या'. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात आशाताई वाघमारे, कॉ. करुणा चौधरी, गीताबाई चारठाणकर, शांतीबाई देशपांडे, चंदाताई जरीवाल आदी त्यांची महत्त्वाची उदाहरणे आहेत. प्रतिकूल शैक्षणिक धोरणामुळे हैदराबाद संस्थानात शिक्षण सुविधांचा विस्तार मर्यादित झाला होता. त्यामुळे 'हैदराबाद संस्थानात साक्षरतेचे प्रमाण प्रति हजार एवढे होते'. हैदराबाद संस्थानातील शिक्षण प्रामुख्याने मुस्लीम आणि उच्चवर्णीय ब्राह्मण वर्गापुरतेच मर्यादित होते. उर्वरित बहुसंख्य समाज अज्ञानाच्या अंधार कोठडीत जीवण जगत होता. विरोधता महिला आणि इतर बहुसंख्य लोकांना शिक्षणापासून दूरच ठेवले होते. प्राथमिक स्तरावर उच्चवर्गातील सरदार जमीनदार घराण्यातील मुलींना शिक्षण घेण्याची विशेष सोय हैदराबाद संस्थानात असली तरी ते धर्मशास्त्र आणि नितिशास्त्रावर आधारित अत्यंत पारंपारिक पद्धतीचे शिक्षण होते. त्याचा उपयोग त्यांना दैनंदिन सामाजिक वर्तन व्यवहारात आणि प्रार्थना करण्यासाठी होणार होता. आधुनिक विचारांचा त्यात लवलेलाही नव्हता. हैदराबाद संस्थानातील सरंजामी व्यवस्था, निजाम सरकारचे अनिप्रतिगामी आणि संकुचित शैक्षणिक धोरण, आदीमुळे येथील समाज विशेषतः स्त्रियांची स्थिती अत्यंत हीन-दिन झाली होती. त्यांच्यात शिक्षण, सन्मान व जबाबदारीची जाणीव नव्हती. त्यांना नवी दिशा व विकास प्रेरक कल्पनांची जाणीव करून देणारा सुधारकांचा वर्ग हैदराबाद संस्थानात निर्माण झाला नव्हता. निजाम राजवटीचे नागरी स्वातंत्र्यावरील निर्बंध, सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणाच्या बाबतची उदासीनता यामुळे संस्थानातील समाज निरनिराळ्या जुलमाखाली दवळला होता. त्यामुळे समाज सुधारणेचा प्रश्न महाराष्ट्राच्या इतर भागात ज्या पद्धतीने उपस्थित झाला व हाताळला गेला तसा प्रकार हैदराबाद संस्थानात झाला नाही. हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक परिस्थिती व निजाम राजवटीचे दमनकारी स्वरूप लक्षात घेऊन मुक्तिलढयातील महिलांच्या सहभागाचे, कार्याचे आणि त्यांच्या सहभागाच्या संधी-मर्यादा याचे योग्य आकलन करता येते. त्याचबरोबर 'हैदराबाद संस्थानातील विद्यमान परिस्थितीचे मूळ राजकीय प्रश्नात आहे. इतरत्र त्याचा शोध घेऊ नका. संस्थानातील अज्ञान व अंधकार दूर करण्यासाठी विद्यमान राजकीय परिस्थिती बदलणे अगत्याचे आहे. हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या नेतृत्वाचा मुक्तिसंग्रामाबाबतचा हा दृष्टिकोन आणि त्यामुळे निजाम विरोधी चळवळीत स्त्रियांच्या सहभागावर आलेल्या मर्यादा हि लक्षात घ्यावा लागतात. ब्रिटिश व्याप्त पश्चिम महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यचा लढा हा आखिल भारतीय लढयातच अंतर्भूत होता. त्याची व्याप्ती काळाच्या व भूभागाच्या दृष्टिने हैदराबाद मुक्तिसंग्रामापेक्षा जास्त होती. तेथील शैक्षणिक, राजकीय आणि सामाजिक वातावरण स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य लढयास पोषक होते. तेथे पुरुषांचा स्त्रियांविषयीचा दृष्टिकोन अधिक उदार होता. त्यामुळे स्त्रियांना तेथे स्वातंत्र्य लढयाच्या संग्रामात अधिक अवकाश मिळाला. याउलट निजाम राजवटीत इंग्रजी राजवटीपेक्षा अधिक जाचक निर्बंध त्यांच्यावर होते. त्यांना कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नव्हते. हैदराबाद संस्थानात निजाम राजवटीच्या विरोधात जो लोकलढा झाला, तो निरंकुश राजवटीबरोबरच सरंजामी आणि जमीनदारी व्यवस्थेच्या

संघटनेच्या तळाशी तळातील समाज व्यवस्थेप्रमाणे हैदराबाद संस्थानातील संघटनेची संस्थापनासुद्धा पुरुषप्रधान व्यवस्था होती. पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्वियांमध्ये माणूसपणाची प्रतिष्ठा निर्माण न करता मुस्लिमांमधीलही प्रतिष्ठा निर्माण केली. हिंदू आणि मुस्लिम समाजातील स्त्री वर्गावर अपवाद कितीच नसेल तरी त्यांच्याकडे धोरणाने, जागृतात्त्वाने मर्यादा घालण्याच्या यामुळे हैदराबाद संस्थानातील महिलांच्या संधी मर्यादित झाल्या होत्या. प्रतिष्ठा आणि स्वतंत्रता या गोष्टांची संस्थापनासुद्धा पुरुषप्रधान समाज गटाने निश्चित केलेल्या क्षेत्रात राहून स्वियांनी मुक्तिलढयान जे कार्य केले ते त्यामुळे अधिक महत्त्वपूर्ण ठरते.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहास लेखन आणि संशोधनात महिलांच्या कार्याची जी दखल घेतली ती असाधाराने कार्यकर्त्यांना आर्थिक व कडात मदत करणे, सत्याग्रहींना मदत करणे, भूमिका स्वीकारणे, अटकाने असलेल्या सत्याग्रहींना तुरुंगात जाऊन घेणे, वाहारेनी माहिती, जाणण्याच्या परीक्षे व तुरुंगातील माहिती, वातम्या बाहेर आणणे, सत्याग्रहींच्या पाठच्यात त्यांच्या सहाय्यी काळजी घेणे, प्रभात फेऱ्यात सहभागी होणे, मूली व महिलांमधे संघटन करणे, महिलांमधे न परिपक्व परीक्षे आणि सरास लढ्याच्या वेळी सरास्राखे विहित ठिकाणी पोहोचविणे, प्रभात सत्याग्रहात घेतली आहे. सुयशित येथे झालेल्या आत्याचार्यांच्या निगेभार्भ झालेल्या निज्यात्यांच्या किंवा मोर्चांमधे नेतृत्व तारा पराजय, शरयू आपटे, कुसुम हमने, शोभा कलकर्णी, काशी मराडे आदी स्त्रियांनी केलेल्यानी नसेन कोळते टाकळी येथे झालेल्या भुमस्यप्रीत र्गी दगड्याई संळके सारखी प्रमाणे भागातील महिला सख लढ्यात अग्रभागी असल्याची नोंद घेतली आहे. परंतु आशा मोदी सद्युन संखनात अपवादात्मक स्वरूपात आहेत.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची प्रांतीय संघटना म्हणून मराठवाड्यात कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्र परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनापासून, महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनाच्या बरोबरीने महिला समेलने आणि परिषदा झाल्याची नोंद अनंत भालेराव यांच्या सारखे अभ्यासक मोठ्या गौरवाने घेतात पण ते नोंदला परिषदांच्या कार्याची स्वातंत्र्ये दखल घेत नाहीत एकडेच नाही तर मुक्तिसंग्रामातील महिलांच्या सहभागाच्या शोभ घेणारे जे संशोधन झाले आहे, त्यात सुद्धा महिला कार्याची स्वातंत्र्ये नोंद घेतली नाही, तर इतर संघटनांच्या आध्याने चालणाऱ्या कार्याच्या स्वरूपात त्यांच्या कार्याची दखल घेतली नाही. तर इतर संघटनांच्या आध्याने चालणाऱ्या कार्याच्या स्वरूपात त्यांच्या कार्याची दखल घेतली नाही. तर इतर संघटनांच्या आध्याने चालणाऱ्या कार्याच्या स्वरूपात त्यांच्या कार्याची दखल घेतली नाही. तर इतर संघटनांच्या आध्याने चालणाऱ्या कार्याच्या स्वरूपात त्यांच्या कार्याची दखल घेतली नाही.

दिवस. त्यामुळे जेवढा एवढेच 'ज्या' जीवन आणि मर्यादित झालेल्या स्त्रियांच्या संधी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे चळवळीत उभे राहणे शक्य होते. त्यामुळे मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांच्या कार्याचे, योगदानाचे मुल्यांकन आधुनिक स्त्रीवादी विचार जाणीवा समोर ठेवून झाल्याने दिसत नाही.

मराठवाड्यात हायदराबाद संस्थानातील पुरवठाभूत सरजाची व्यवस्थेमुळे संपूर्ण स्त्री वर्ग कोशिका व दारुण संस्था यांच्या संस्थापक संस्था, सुधारणांचा आभाव व राजकीय निर्गुरातंमुळे त्यांना दुष्का आणि मरणा भयानताला पुरवठा करणे करावी लागली. संस्थानातील असहिष्णू परिस्थिती वगैरेच पुरवठाभूत संस्था व्यवस्थेने एवढेचलेल्या निर्वाहामुळे हैदराबाद मुक्तिलढ्यात महत्वाची पदे आणि स्थान राजीव संस्थान कार्यकर्त्यांना मिळाले नाही. महिलांनी प्रत्यक्ष लष्करी कारवाईत सहभागी होऊन कार्य करायला, त्यांनी कोलेले चळवळीस पूरक कामे महत्वाची होती, असे मानणारी पुरुषी मानसिकता मुक्तिसंग्रामातील महिलांच्या सहभागाची प्रमुख मर्यादा होती. त्यामुळे मुक्तिलढ्यातील महिलांचा सहभाग आणि संधी मर्यादित राहिल्या. मुक्तिलढ्यातील महिलांच्या सहभागाचे यथार्थ आकलन करणे शक्यचाने असले तर सामाजिक चळवळीच्या आणि आधुनिक स्त्रीवादी लिंगभावलक्षी जाणीवेतून त्यांच्या कार्याने मुल्यांकन होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. भालेराव अनंत, 'स्वामी रामानंद तीर्थ', नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली, १९८९, पृ. २९.
२. Kate P.V., 'Impact of the Nizam Regime on Marathwada (1724-1948)', Unpublished Ph.D. thesis Dr. BAMU, Aurangabad, 1978, P. 73.
३. भालेराव शुभदा, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग', अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध डॉ. वायासाहेब आवेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, मार्च २०००, पृ. १५.
४. Reiner G.J., 'History: Its Preface and Method', P. 70, उद्धृत भालेराव शुभदा, किता पृ. १४-१५.
५. Zeenathunnisa Begum Syed Mazar Ali, 'Position of Muslim Women Under Nizam in Hyderabad State: 1724-1948 A.D.' Unpublished Ph.D. Thesis, Dr. BAMU, Aurangabad, 1995, P. 243.
६. नवाणकर रोहिणी, 'मराठी स्त्री शक्तीचे राजकारणी रूप', पृ. ३३.
७. चिन्ता, पृ. १.
८. वायमार आ. कृ., 'हैदराबाद संस्थांतील शिक्षण', १९४८, पृ. ४.
९. कांदे पी. व्ही., 'निजाम राजवटीचा मराठवाड्यावरील प्रभाव', अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध डॉ. वायासाहेब आवेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, १९७८, पृ. १९४.
१०. Zeenathunnisa Begum Syed Mazar Ali, op.cit. P. 75-76.
११. वायमार श्री. व्ही., मराठवाड्यातील शिक्षण, प्रस्तावना पृ. १४.
१२. डॉ. म. मा. (मं.), 'संगर्भ', आ. कृ. वायमार लेखसंग्रह, पृ. ७६.
१३. संदे नाग (लेख), 'हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचा सहभाग', (समा.) देशमुख लक्ष्मीकांत भायलकर वि. ल. (संघ.), 'मुक्तिसंग्राम', पृ. २१५.
१४. आशी व. प., 'काव्याच्या पद्धत्याआड', प्रस्तावना, पृ. १०.
१५. भालेराव शुभदा, उपासक, पृ. १६०.
१६. वायमार ज्योत्सना, 'आशा ज्योत्सना आम्ही', पृ. ३९ ते ४०.

१०. दादलले रा. मो. (लेख.) 'स्वीनाथी परिशेध' (समा.) गणजप्रबोधन पत्रिका, जर्मनारी- मार्च ३-१९, पृ. ४९.
११. जोसने प्रु. श्री., 'मराठनाड्यातील मुक्तिसंग्रामात स्थानांचा सहभाग, जौंरुणवाड विज्ञान, पृ. १०१.
१२. भारतीय संघना, उपरोक्त, पृ. ३५.
१३. भारतीय संघना, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मराठवाडा', पृ. ३५५ व ३५६.
१४. विज्ञान, पृ. ३४.
१५. कागमारे आशाबाई (लेख.), 'हैदराबाद मुक्ति आंदोलनात स्थानांचा सहभाग', (समा.) प्रा. पत्रके वसनात (स.) मराठवाडा काल आणि आज, पृ. २८४.
१६. भारतीय संघना, उपरोक्त, पृ. ३५४ व ३५६.

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे

(विशेष संदर्भ खानदेश)

मुख्य संपादक

डॉ. सुनील नेणे

कला व विमान महाविद्यालय, भालोद, ता. धाबल

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

स्वातंत्र्याची ऊर्जास्रो (विशेष संदर्भ ध्वनिदेश)

४^थ संवालयक, विद्यापीठ विकास
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

ISBN : 978-93-95710-02-2

पुस्तक प्रकाशन क्र. १०२६

प्रकाशक व मुद्रक

युवाज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, बरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शांति नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,

तेली समाज मंगल कार्यालयसमोर, जळगाव- ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : १५ ऑक्टोबर २०२२

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ४९५/-

सौजन्य : कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvpublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या संजानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत. लेखकाच्या मताशी विद्यापीठ प्रशासन सहमत असेलच असे नाही.

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

- ☛ मंगुल महाराष्ट्राचा लढा : मराठी अस्मितेच्या खुणा १०५
- डॉ. अनिता कुमार धावगुडे
- ☛ मंगुल महाराष्ट्राची चळवळ - मराठी अस्मितेच्या पाऊलखुणा ११०
- डॉ. अमल मदन अजरी
- ☛ मंगुल महाराष्ट्राचा लढा : मराठी अस्मितेच्या पाऊलखुणा १२१
- श्री. राहुल दिनकरराव ससांरे, प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन
- ☛ मंगुल महाराष्ट्राचा लढा : मराठी अस्मितेच्या पाऊलखुणा १२८
- डॉ. सी. बीराजी बंडाल रत्नपाखी
- ☛ मंगुल महाराष्ट्राचा लढा आणि आजचे कल्याणकारी राज्य
: महत्त्वपूर्ण अर्थलोकन १३९
- प्र. डॉ. संजय रामनाथ भोळे
- ☛ सहकार ग्रहणी जिवराज तुकाराम महाजन यांचे न्हावी
को-ऑपरेटिव्ह फुटबॉल सोसायटी, लि. न्हावी या सहकारी
संस्थांतील योगदान (कालखंड ड. स. १९६१ ते ड. स. १९९६) १४७
- नीलेश जगदाश वेगडे, प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन,
- ☛ धारवातील लोकमभा निवडणुका विशेष संदर्भ : जळगाव
लोकमभा घनदाससंघाचा अभ्यास (१९५१-५२ ते २०१९) १५४
- प्रा. डॉ. ज्ञानासाहेब किलचे
- ☛ गोवा मुक्ती आंदोलनात साहित्यिकांची भूमिका १७३
- डॉ. त्रीपक शिरसाट
- ☛ हेदराबाद मुक्तिसंग्रामात कम्युनिस्टांचे योगदान एक आकलन १८२
- श्री. संजय चांगदेव बनसोडे
- ☛ 'दलित उदाराची चळवळ' एक दृष्टिक्षेप १९२
- शोमती म्वाती मधुकर कोळी
- ☛ स्वानंज्य घज आणि जळगाव जिल्हाच्या समीधा १९९
- प्रा. साहेबराव जयकराव भुकर
- ☛ पूर्व खानदेश तिल्हातील स्वानंज्य आंदोलनातील रेल्वे घातपात
क्रांतिकार्य २०७
- प्रा. डॉ. पी. एस. प्रेमसागर
- ☛ स्वातंत्र्यानंतर खानदेशातील बोली चळवळ २१२
डॉ. कुली मधुल
- ☛ १८५७ चा स्वानंज्य शहीद वीर बाधुराव पुर्लीसूर बापू राजगोंड २२०
प्रकाश नामदेवराव नीलाबाई मलामे
- ☛ माधगांधक चळवळीत खानदेशातील समाजमुधारकांचे योगदान २२६
प्रा. निरम कल्याण देविदाम, डॉ. नेचे सुनील मधुकर
- ☛ लक्ष्मीबाई कलकर यांचे स्वानंज्य आंदोलनातील योगदान २३०
हरिवंशम गुनार चौधरी, प्रा. डॉ. धनंजय ए. चौधरी

६। अखंड पब्लिकेशनस्

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात कम्युनिस्टांचे योगदान एक आकलन

श्री. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे
सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख
पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद
मौ. ९४२२५६४८५९

भारताच्याच नव्हे तर संपूर्ण जगाच्या इतिहासात मार्क्सवादी विचारप्रणाली महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाप्रमाणेच भारतीय संस्थानातील राजकीय चळवळीत तिने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. ब्रिटिश कालखंडात भारतात सर्वात प्रभावशाली असलेल्या हैदराबाद संस्थानातील लोक चळवळीतही त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. हैदराबाद संस्थानातील आंदोलनात कम्युनिस्ट आंदोलन एक वैशिष्ट्यपूर्ण आंदोलन राहिले आहे. त्याने हैदराबाद संस्थान आणि संपूर्ण भारतातील राजकीय वातावरण प्रभावीत झाले होते. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या बरोबरीने आणि प्रसंगी तिच्यापेक्षाही अधिक आक्रमक लढा कम्युनिस्टांनी दिला होता. हैदराबाद मुक्तिलढ्याचे सेनापती स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या मते 'कम्युनिस्ट आंदोलनाने शेतकऱ्यांना सरंजामी (निजाम) राजवट आणि तिच्याद्वारे होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध ताठ मानेने उभे राहण्याची शिकवण दिली.'^१ आर्य समाज, हिंदू महासभा, हैदराबाद स्टेट काँग्रेस, शेड्युल कास्ट फेडरेशन, कम्युनिस्ट इत्यादी भिन्न विचारधारा असणाऱ्या संघटना तात्त्विक भेद बाजूला ठेवून या लढ्यात एकत्रितपणे लढल्या होत्या. परंतु हैदराबाद मुक्तिलढ्याच्या अखेरच्या टप्प्यात सत्तेचा सूर्य दिसू लागताच या विविध संघटनांमधील मतभेद उफाळून आले. सत्तेच्या दावेदारीत आपणच कसे योग्य आहोत, हे सिद्ध करण्यासाठी हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील सहभाग हा प्रमुख नैतिक निकष बनला होता. त्यामुळे हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील आपला सहभाग अधोरेखित करण्याच्या उद्देशाने विविध संघटना, समूह आदींनी हैदराबाद मुक्तिलढ्याचे इतिहास लेखन केले आहे. हैदराबाद मुक्तिलढ्याच्या वास्तव आकलनासाठी हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील नेते, कार्यकर्ते इत्यादींनी पक्षीय व वैचारिक निष्ठेतून केलेले लेखन व हैदराबाद मुक्तिलढ्याचा लावलेला अन्वयार्थ महत्त्वपूर्ण आहे. हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील

१८२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

कम्युनिस्टांचे कार्य व भूमिका समजून घेण्यासाठी हैदराबाद मुक्तिलढ्याच्या काँग्रेस केंद्रित राष्ट्रवादी, धर्मनिरपेक्ष, समाजवादी व मार्क्सवादी लेखनाचा येथे आधार घेतला आहे.

हिंदू महासभा व आर्य समाज हिंदूंच्या धार्मिक व नागरी हक्कासाठी, हैदराबाद स्टेट काँग्रेस जबाबदार शासन पद्धतीच्या स्थापनेसाठी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराने प्रेरित शेड्यूल कास्ट फेडरेशन सर्व प्रकारच्या समतेसाठी लढत होते. त्याचवेळी कम्युनिस्ट हैदराबाद संस्थानातील सरंजामी शासन शोषण व्यवस्था संपुष्टात आणण्याच्या उद्देशाने लढत होते. हैदराबाद संस्थानातील शासन संस्थेचे स्वरूप सरंजामशाही असल्याने कम्युनिस्टांच्या लढ्याला सरंजामदार, जमीनदार यांच्याबरोबरच निजाम शासन व्यवस्थेच्या विरोधातील लढ्याचे स्वरूप आले. इ. स. १९३९ पर्यंत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा लढा केवळ ब्रिटिश भारतापुरताच मर्यादित होता.^३ परंतु संस्थानी जनतेच्या लढ्याबाबत राष्ट्रीय काँग्रेसची भूमिका सकारात्मक झाल्यावर तिच्याशी संलग्न हैदराबाद स्टेट काँग्रेस या लढ्यात उतरली व तिने त्याचे नेतृत्वही स्वतः कडे घेतले. आरंभीच्या काळात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या चळवळीला रसद पुरविण्याचे काम कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी केले. हैदराबाद संस्थानातील इतर प्रदेशांच्या तुलनेत तेलंगणा प्रांतात कम्युनिस्ट अधिक सक्रिय व प्रभावशाली होते. असे असले तरी मराठी भाषिक मराठवाड्यातही त्यांचे कार्य चालू होते. परंतु तेलंगणा विभागाच्या तुलनेत मराठवाड्यातील आर्थिक परिस्थिती कम्युनिस्टांच्या बाढीस फारशी पोषक नव्हती.^४ तरीही हैदराबाद स्टेट काँग्रेसशी संलग्न असलेल्या महाराष्ट्र परिषदेत त्यांनी अत्यंत हिरिरीने कार्य केले होते. त्यांचा हा संघर्ष अस्मि त्याग आणि धैर्याचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात कम्युनिस्ट : प्रारंभीच्या काळात भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनाप्रमाणे हैदराबाद मुक्तिलढ्यातसुद्धा राष्ट्रवादी प्रवाहासोबत राहून कम्युनिस्टांनी कार्य केले. कम्युनिस्ट आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेसमधील ही युती कम्युनिस्ट लेखनाप्रमाणे राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातही अधिक प्रभावीपणे मांडली आहे.^५ हैदराबाद संस्थानात प्रचलित असलेल्या जमीनदारी पद्धतीमुळे तेलंगणा प्रांताची स्थिती कम्युनिस्टांच्या उत्कर्षास पोषक बनली होती. तेथे ग्रामीण भागात जमीनदार आणि भूमिहीन शेतकरी हे दोन प्रमुख वर्ग अस्तित्वात होते. जमीनदार, सरंजामदार वगैरे निजाम राजवटीचे सहकार्य होते. कारण त्यांच्यामुळेच निजाम राजवट टिकून होती.^६ हैदराबाद संस्थानातील शासनपुरस्कृत जमीनदारी व्यवस्थेमुळे तेथील लोकजीवनात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती. हैदराबाद संस्थानातील विशेषता तेलंगणातील तत्कालीन राष्ट्रवादी

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। १८३

चळवळीचे नेतृत्व गरीब शेतकरी आणि कुळे यांच्यापेक्षा सरंजामदार व जमीनदार वर्गाला अधिक अनुकूल होते. त्यामुळे भूमिहीन शेतकरी वर्गाचे प्रश्न, जमीनदार व शासन संस्थेकडून त्यांच्यावर होणारे अत्याचार, मध्ययुगीन सरंजामी शोषण पद्धती, जमीन धारणा व संरचना याबाबत फारशी आग्रही भूमिका त्यांनी घेतली नाही. परिणामी कम्युनिस्टांना तेथे अधिक प्रभावीपणे आपला कार्यक्रम राबविण्याची संधी मिळाली. त्यांचा कम्युनिस्टांनी योग्य फायदा उठविल्याने त्यांचे कार्य तेथे अधिक गतीने विस्तारित झाले. हैदराबाद संस्थानातील कम्युनिस्टांचे कार्य पुढील तीन भागात समजून घ्यावे लागते.

- » हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्या प्रांतीय संघटनांसोबतचे कार्य (१९४५ पर्यंत)-
- » राष्ट्रीय काँग्रेसपासून स्वतंत्र झाल्यानंतरचे कार्य (१९४५ - १९४८)-
- » पोलीस कारवाई नंतरचे कम्युनिस्ट आंदोलन (सप्टेंबर १९४८ ते १९५१)-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मर्यादा हैदराबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणपर्यंतचे कम्युनिस्टांचे कार्य आध्यासण्यापुरती आहे. त्यामुळे उपरोक्त पहिल्या दोन टप्प्यांतील कम्युनिस्टांच्या कार्याचा यात विचार केला आहे.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्या प्रांतीय संघटनांसोबतचे कार्य : ब्रिटिशविरोधी भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनात प्रारंभी राष्ट्रीय काँग्रेस अंतर्गत राहून कार्य करणाऱ्या कम्युनिस्टांनी थोड्याच अवधीत एक स्वतंत्र राजकीय पक्ष म्हणून आपली ओळख निर्माण केली. हैदराबाद मुक्तिलढ्यातसुद्धा समाजवादी, राष्ट्रवादी, हिंदुत्ववादी, धर्मनिरपेक्षतावादी, आंबेडकरवादी इत्यादींप्रमाणे कम्युनिस्टांनीही आपले योगदान दिले.^१ हा काळ हैदराबाद संस्थानातील कम्युनिस्टांच्या वाटचालीचा पहिला टप्पा होता. हैदराबाद संस्थानात विविध सामाजिक व सांस्कृतिक संघटना अस्तित्वात येऊन साधारणतः १९३० पासून निजाम राजवटीविरोधात लोकजागृतीस सुरुवात झाली होती.^२ हैदराबाद संस्थानातील त्रिभाषिक विभागात प्रांतीय संघटना उदयास आल्या. महाराष्ट्र परिषद, आंध्र परिषद व कर्नाटक परिषद या प्रांतीय संघटना अनुक्रमे मराठी, तेलगू आणि कानडी भाषिक प्रदेशांत कार्यरत झाल्या. त्यांच्या कार्यातून हैदराबाद संस्थानातील जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारी संस्थान व्यापी संघटना असावी याची जाणीव निर्माण झाली. त्यातून १९३८ मध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्या प्रांतीय संघटना अस्तित्वात आल्या, तेव्हापासून कम्युनिस्टांचा त्यात सक्रिय सहभाग होता, आंध्र परिषद, महाराष्ट्र परिषद आणि कर्नाटक परिषद अंतर्गत राहून कम्युनिस्टांनी सरंजामशाही निजाम

राजवटीविकट लढा दिला. महाराष्ट्र परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनास (जून १९३७) मराठवाड्यातील कां. चंद्रगुप्त चौधरी, कां. व्ही. डी. देशपांडे, कां. अच्युतराव देशपांडे, कां. डी. एल. पाठक इत्यादी कम्युनिस्ट कार्यकर्ते उपस्थित होते.^६ तिसऱ्या अधिवेशनाच्या वेळी महाराष्ट्र परिषदेचे प्रमुख नेते अटकेत असताना महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनाचे संघटन, अहवाल व ठरावाच्या तयारीत कां. आर. डी. देशपांडे यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. सर्वसंग्राहकता हे महाराष्ट्र परिषद आणि तत्कालीन हैदराबाद संस्थानातील इतर प्रांतीय संघटनांचे वैशिष्ट्य होते.^७ त्यामुळे कम्युनिस्टांना त्यांच्या अंतर्गत कार्य करताना कोणत्याही प्रकारचा अडथळा आला नाही. कां. चंद्रगुप्त चौधरी, कां. व्ही. डी. देशपांडे, कां. आर. डी. देशपांडे इत्यादींनी महाराष्ट्र परिषदेचे पूर्णवेळ संघटक म्हणून कार्य केले होते. महाराष्ट्र परिषदेच्या प्रत्येक कार्यात कम्युनिस्ट नुसते सक्रियच नव्हे, तर आघाडीवर असत. इ.स. १९४३-१९४५ च्या दरम्यान हैदराबाद संस्थानाच्या विविध भागात विशेषतः तेलंगणामध्ये एक सक्षम संघटन म्हणून कम्युनिस्ट कार्य करित होते. महाराष्ट्र परिषदेच्या सहाव्या अधिवेशनात (१९४६) जे राजकीय ठराव मांडण्यात आले. त्यावर कम्युनिस्टांच्या कार्यप्रणालीचा प्रभाव अधिक होता. एवढेच नाही, तर निजामाचे राज्य बरखास्त करून हैदराबाद पूर्णतः स्वतंत्र करावे, हैदराबाद संस्थानासाठी स्वतंत्र व सार्वभौम घटना समिती स्थापन करावी, अशी उपसूचना कम्युनिस्टांनी त्या अधिवेशनात मांडली होती.^८ परंतु मवाळ नेत्यांमुळे ही सूचना फेटाळण्यात आली होती. त्यानंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कम्युनिस्टविरोधी भूमिकेमुळे तिच्याशी संलग्न असलेल्या अखिल भारतीय संस्थानी प्रजापरिषदेने डिसेंबर १९४५ मध्ये जातीय संघटना व कम्युनिस्ट यांना प्रजा परिषदेचे सभासद व पदाधिकारी म्हणून राहण्यास व घेण्यास बंदी घातली. प्रजा परिषदेची संलग्न असलेल्या सर्व संस्था व संघटनांना हे घोरण लागू केले. त्यामुळे हैदराबाद स्टेट काँग्रेस अंतर्गत विशेषतः मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषदेत कार्य करत असलेल्या कम्युनिस्टांना संस्थानी प्रजा परिषदेच्या निर्णयानुसार महाराष्ट्र परिषदेतून काढून टाकणे अगर महाराष्ट्र परिषदेत त्यांना प्रवेश न देणे अपरिहार्य झाले होते. हे टाळता यावे म्हणून अखिल भारतीय संस्थानी परिषदेने कम्युनिस्टांना वगळण्याचा पारित केलेला ठराव राष्ट्रीय काँग्रेसने लागू करू नये, असा ठराव महाराष्ट्र परिषदेच्या सहाव्या अधिवेशनात करण्यात आला होता.^९ त्यातून हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्याशी संलग्न प्रांतीय संघटनातील कम्युनिस्टांच्या प्रभावाची कल्पना येते. गोविंदभाई श्राफ, वेशंपायन इत्यादींना दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी खतरनाक कम्युनिस्ट म्हणून अटक केली होती. परंतु २४ ऑक्टोबर १९४५ ला त्यांनी इतर कम्युनिस्टांप्रमाणे राष्ट्रीय काँग्रेसच्या छोडो

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। १८५

भारत आंदोलनाला (१९४२) विरोध करावा म्हणून निजाम शासनाने त्यांची सुटका केली. हैदराबाद मुक्तिलढ्याचे प्रमुख नेते स्वामी रामानंद तीर्थ आणि त्यांच्या संपूर्ण गटावर कम्युनिस्ट असल्याचा आरोप विरोधकांनी केला होता. त्यामागे मवाळांच्या हितसंबंधी राजकीय भूमिकेबरोबर कम्युनिस्टांचा मुक्तिलढ्यातील प्रभाव कारणीभूत होता.

हैदराबाद संस्थानात तेलंगणा हा सर्वाधिक मोठा प्रभाग होता. तेथे सरजामी राज्यव्यवस्थेची दाहकता अधिक होती. त्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील सरजामी राजवटीच्या विरोधातील संघटनात्मक प्रतिकाराची जाणीव प्रथम तेश्चे निर्माण झाली. त्यातून त्या प्रदेशातील जनतेचे प्रश्न मांडण्यासाठी इ.स. १९३०मध्ये आंध्र महासभेची स्थापना झाली. महाराष्ट्र परिषदेप्रमाणे आंध्र महासभेच्या अंतर्गत राहून कम्युनिस्टांनी कार्य सुरू केले. आंध्र महासभेने आपल्या सातव्या अधिवेशनात (१९३९) पहिल्यांदाच राजकीय प्रश्न उपस्थित करून, निजाम सरकारच्या सुधारणांना विरोध केला व जबाबदार शासन पद्धतीची मागणी केली. ती कम्युनिस्टांच्या रेट्यामुळेच. त्यामुळे सामाजिक विषयापुरती मर्यादित असलेल्या आंध्र महासभेच्या कार्याची व्याप्ती विस्तारली. राजकीय प्रश्नांबरोबरच जमीनदारी प्रश्नेची तिच्या अधिवेशनात चर्चा होऊ लागली. त्यामुळे अल्पावधीतच तेलंगणा प्रांतातील लढा फक्त सरजामदार, जमीनदार यांच्याविरुद्धचा लढा न राहता तो निजाम राजवटीविरुद्धचा लढा झाला. कां. रवि नारायण रेड्डी यांनी आंध्र महासभेच्या अधिवेशनात (१९४१) अध्यक्षीय भाषणात राजकीय विषयासोबत तेलंगणा प्रांतातील जमीनदारी प्रश्नेची चर्चा केली. त्याबरोबरच निरंकुश सरजामी निजाम सत्ता आणि जमीनदारी पद्धतीविरोधात आंदोलन उभारण्याचे आव्हान त्यांनी केले. तेव्हापासून कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली आंध्र महासभेने जमीनदारी, देशमुखी आणि वेठबिगारी विरुद्ध संघर्ष उभारला. कां. रवि नारायण रेड्डी, बदाम यल्ला रेड्डी, अर्नुला रामचंद्र रेड्डी इ. कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी जमीनदारी शोषणाविरुद्ध शेतकरी, कुळे, शेतमजूर यांच्यात जाऊन मोठ्या प्रमाणात जागृती केली. त्याबरोबरच जमीनदारांच्या अत्याचारापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी लाठीधारी शेतकऱ्यांचे संघ गठित करून त्यांना क्रांतिकारी लढ्याचे भागीदार बनवले. परिणामी शेतकरी-कुळे यांच्यात कम्युनिस्टांच्या कार्याला मोठा जनाधार मिळाला. त्या जोरावर जमीनदार धार्जिण्या नेतृत्वाला बाजूला सारून आंध्र महासभेवर त्यांनी आपले वर्चस्व स्थापन केले. तिच्या माध्यमातून जमीनदार, सरजामदार आणि त्यांना अनुकूल असलेल्या निजाम सरकारविरुद्धचा लढा त्यांनी अधिक तीव्र केला. त्यामुळे आंध्र महासभेतील जमीनदार धार्जिण्या गट आणि कम्युनिस्ट यांच्यात मोठ्या प्रमाणात मतभेद निर्माण होऊन आंध्र

महामधेत फूट पडली. तेव्हापासून जमीनदारी आणि सरंजामी व्यवस्थेविरोधात कम्युनिस्टांनी तेलंगणात स्वतंत्रपणे कार्य सुरू केले. कॉ. रवि नारायण रेड्डी यांनी त्यांच्या ७०० एकर जमिनीपैकी पाचशे एकर जमीन गरीब व भूमिहीन लोकांमध्ये वाटून जमीनदारी निर्मूलनाची सुरुवात स्वतःपासून केली होती. ११ पाटील पटवारी यांच्याकडून जमिनीचे रेकार्डे हस्तगत करणे, पोलीस, जमीनदार व रज्जाकार यांच्यावर हल्ले करून शस्त्रास्त्रे हस्तगत करणे, जमीनदारांकडील दौनशे एकरपेक्षा अधिकची जमीन ताब्यात घेऊन शेतमजूर व भूमिहीनांमध्ये वाटणे, सरकारी हस्तकांच्या जमिनी, गह्या, जनावरे, शेतीची अवजारे तसेच सरकारी व जंगलाच्या जमिनी ताब्यात घेऊन गोरगरीब भूमिहीनांमध्ये वाटप करणे, जमीनदाराने बेकायदेशीरपणे ताब्यात घेतलेल्या जमिनी मूळ जमीन मालकाला परत करणे, कुळांच्या ताब्यातील जमिनीचे रक्षण करणे, प्रत्येक गावात मोर्चे काढून लाल झेंडे लावणे व गोरीला ट्रेनिंग कॅम्प तयार करणे, असा कार्यक्रम कम्युनिस्टांनी तेलंगणात राबविला होता. १२ जमीनदार- सरंजामदारांचे गुंड, निजाम पोलीस, रज्जाकार आणि कम्युनिस्ट यांच्यात अनेक लढे झाले. त्याचा तपशील रवि नारायण रेड्डी, अर्जुला रामचंद्र, पी. सुंदरय्या, राजबहादूर गौड, डी. एल. पाठक इत्यादींच्या लेखनात मिळतो. तेलंगणाचा मुख्य प्रश्न जमीन धारणेशी निर्गडित होता. तो भूमिहीन कुळे व शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी निर्गडित होता. त्याविरुद्ध कम्युनिस्ट लढू लागल्यावर त्यांच्या कार्याला तथे शेतकरी, शेतमजूर यांच्याकडून व्यापक प्रतिसाद मिळाला. १३ असे मत हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे सेनापती स्वामी गमानंद तीर्थ यांनी आपल्या आत्मचरित्रात व्यक्त केले आहे. तेलंगणातील तथाकथित प्रतिष्ठित राष्ट्रवादी व्यक्ती सत्याग्रह आंदोलनाच्या विरोधी होत्या. त्यांच्यापैकी कोणीच स्टेट काँग्रेसच्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व करण्यासाठी पुढे येईनात, त्यांना फक्त वाटाघाटी हव्या होत्या. अशा स्थितीत आपण (रवि नारायण रेड्डी) स्वामीजींना भेटलो व स्टेट काँग्रेसचे सत्याग्रही म्हणून आपल्या काही मित्रांसह नावे नोंदविली. १४ हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे मराठवाड्यातील कार्यकर्ते व ज्येष्ठ न्यायतंत्र सेनानी अनंत भालेराव यांच्या लेखनातील अशा नोंदीतून हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या लढ्यातील कम्युनिस्टांच्या योगदानाची कल्पना येते.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि तिच्याशी संलग्न हैदराबाद स्टेट काँग्रेस
यांच्यापासून स्वतंत्र झाल्या नंतरचे कार्य : दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान हुकूमशहा हिटलरने रशियावर हल्ला केला. त्यामुळे साम्यवादांसाठी दुसऱ्या महायुद्धाचे संदर्भ बदलले. दुसरे महायुद्ध हे साम्राज्यवादी नसून जनतेचे युद्ध असल्याचे भारतातील कम्युनिस्टांची धारणा झाली. १५ त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने जाहीर केलेल्या छोडो भारत आंदोलनाच्या (१९४२) विरोधी भूमिका

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। १८७

कम्युनिस्टानी घेतली. एवढेच नाही, तर काही काळ आजाद हैदराबादचा पुरस्कार त्यांनी केला. त्यामुळे अखिल भारतीय काँग्रेसने घेतलेल्या निर्णयाच्या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेतृत्वासंदर्भात काही प्रश्न उपस्थित करत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पुरस्कृत राष्ट्रवादी प्रवाहापासून ते वेगळे झाले." त्यामुळे हैदराबाद संस्थानात हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्या प्रांतीय संघटनातून कम्युनिस्ट बाहेर पडले. एक स्वतंत्र पक्ष म्हणून संपूर्ण भारतात आणि हैदराबाद संस्थानात त्यांनी आपले कार्य सुरू केले. कम्युनिस्ट चळवळीचा हैदराबाद संस्थानातील हा दुसरा टप्पा होता. सुरुवातीपासूनच कम्युनिस्टांची भूमिका सरंजामी व्यवस्थेविरोधी असल्याने त्यांची चळवळ हैदराबाद मुक्तिलढ्यास पूरक राहिली होती. हैदराबाद संस्थानातील विशेषता तेलंगणा आणि मराठवाड्यातील विद्यार्थी, शेतकरी व कामगार वर्गात ती विशेष लोकप्रिय होती. हैदराबाद शहर तसेच औरंगाबाद व नांदेड येथील कामगारांना प्रस्थापित भांडवलशाही व्यवस्थेविरुद्ध त्यांनी संघटित करून त्यांच्या चळवळी उभ्या केल्या. कम्युनिस्ट काँग्रेसपासून वेगळे झाल्याने हैदराबाद संस्थानातील अखिल भारतीय स्टुडंट्स युनियनमध्ये फूट पडून कम्युनिस्टांनी त्यावर आपले वर्चस्व स्थापन केले. मराठवाड्यात औरंगाबाद व नांदेड येथील मिल कामगारांना काँ. व्ही. डी. देशपांडे, काँ. आर. डी. देशपांडे व सय्यद मखदूम यांनी संघटित करण्याचे काम केले होते. पगारवाढ, बोनस, महागाई भत्ता, कामाचे तास इत्यादी प्रश्नांवर हैदराबाद, वारंगल, नांदेड व औरंगाबादला त्यांनी १९४६ मध्ये कामगारांचा संप घडवून आणला. तो त्यांनी एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ चालविला. त्यामुळे कामगारांच्या कामाचे तास, बोनस, महागाई भत्ता इ. प्रश्न निकाली लागले. गिरणी कामगारांप्रमाणे कम्युनिस्टांनी विडी कामगार, रेल्वे व एम. टी कामगारांचे प्रश्नही प्रभावीपणे हाताळले. त्यामुळे कामगार व शेतकरी वर्ग कम्युनिस्टांच्या मागे मोठ्या ताकदीने उभा राहिल्याचे दिसते.

सशस्त्र लढ्यातील कम्युनिस्टांचा सहभाग : हैदराबाद संस्थानातील शासकीय निर्बंध आणि रझाकारांच्या फॅसिस्ट शक्तिमुळे शांततामय मार्गाने राजकीय चळवळ चालवणे अशक्य झाले. तेव्हा हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीने राष्ट्रीय काँग्रेसच्या धोरणाच्या विपरीत निर्णय घेऊन सशस्त्र लढ्याचा मार्ग स्वीकारला व सीमावर्ती भागात सशस्त्र कॅम्प सुरू केले. काँ. मखदूम मोहियुद्दीन, रवि नारायण रेड्डी, बदाम येळ्ळा रेड्डी, चंद्रगुप्त चौधरी, व्ही. डी. देशपांडे इत्यादींनी आंध्र महासभा, मराठवाडा किसान सभा व विद्यार्थी संघटना यांच्या वतीने सशस्त्र लढ्यात सहभागी होण्याचे आवाहन केले होते." त्यानुसार अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्ते हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या सीमावर्ती सशस्त्र कॅम्पमध्ये सहभागी झाले होते. त्याबरोबर तेलंगणा आणि मराठवाड्यात त्यांनी सशस्त्र कॅम्प चालविले. त्यापैकी

नांदेड आणि अहमदनगर येथील कॅम्प त्यांचे अधिकृत कॅम्प होते. कां. चंद्रगुप्त चौधरी नांदेड कॅम्पचे, तर कां. व्ही. डी. देशपांडे हे अहमदनगर कॅम्पचे प्रमुख होते. असे असले तरी हैदराबाद संस्थानातील इतर प्रांतांच्या तुलनेत तेलंगणा प्रांतात कम्युनिस्टांचा मशगळ लढा असून तीव्र व व्यापक होता. तेलंगणा प्रांतातील मशगळ लढ्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो हैदराबाद संस्थानाच्या हद्दीत राहूनच उभारला होता. हैदराबाद संस्थानातील इतर भागात हे कॅम्प सीमावर्ती भागात होते. त्यांना शेजारील प्रदेशातील लोकांकडून मदत मिळत होती. परंतु तेलंगणातील सशस्त्र लढ्यास सहकार्य तर मोठाच पण शेजारील काँग्रेस सरकार अडचणी निर्माण करत होते. सरजामी व्यवस्थेविरुद्धच्या लढ्यात कम्युनिस्टांनी सरजामदार, जमीनदार व त्यांचे गुंड, निजाम पोलीस व रजाकार यांच्यावर हल्ले केले. त्यात अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्ते हताम्ये झाले. तरीमुद्दा कम्युनिस्ट लढ्यात लोकांचा उत्साह आणि शक्ती मात्र वाढतच गेली. त्यांच्या धाकामुळे निजाम पोलीस आणि रजाकार यांनी राजी-बंराजी या प्रांतात फिरणे बंद केले होते. कम्युनिस्टांनी स्थापन केलेल्या मशगळलाची जनता फौज सप्टेंबर १९४८ पर्यंत नलगोंडा, वारंगळ, करीमनगर, मेदक आणि हैदराबाद शहरालगतच्या ५००० खेड्यांत पसरली होती. त्यांच्या धाकामुळे निजाम शासनाचे हस्तक असलेले पाटील-पटवारी, मोठमोठे जमीनदार, सरजामदार आपली मालमत्ता सोडून इतरत्र पळून गेले. जमीनदार व सरजामदार यांच्या गळ्या, बंगले नाच्यात घेऊन कम्युनिस्ट दलांनी तेथे गाव पंचायतीची कामे चालू केली. न्याय तत्वावर चालणारी पर्यायी व्यवस्था तेथे कम्युनिस्ट संगममार्फत स्थापित केली. त्यामुळे निजाम व त्यांचे हस्तक जमीनदार-सरजामदार यांची शासन व्यवस्था तेलंगणाच्या बहुतांशी भागात अस्तित्वात राहिली नाही. गावेच्या गावे त्यांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणातून मुक्त झाली होती. रजाकार, निजाम पोलीस, जमीनदार व त्यांच्या गुंडांसोबत लढताना शेंकडा कम्युनिस्ट कार्यकर्ते एकीकडे हताम्ये होत असताना दुसरीकडे ते एक नवीन पर्यायी शासन व्यवस्था तेलंगणा प्रांतात निर्माण करत होते. त्यामुळे तेथील जनतेचा कम्युनिस्ट आणि त्यांच्या कार्यकर्त्यांवरील विश्वास वाढत होता. याच दरम्यान भारत सरकारने हैदराबाद संस्थानावर पोलीस कारवाई केली. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी इ. स. १७२४ पासून सत्तेवर असलेल्या निजाम राजवटीचा पाडाव करून हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन करून घेतले. हैदराबाद संस्थान सरजामी निजाम राजवटीच्या नियंत्रणातून मुक्त करण्यासाठीच हैदराबादचा मुक्ती लढा येथे पूर्णत्वास जातो. हैदराबाद संस्थानाचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण आणि जबाबदार राज्यपद्धतीच्या स्थापनेसाठी आझाद हैदराबादला विरोध करण्याच्या घोषणेला कम्युनिस्टांचा पाठिंबा असल्याचे रवि नारायण रेड्डी यांच्या पत्रकातून स्पष्ट होते.

स्वातंत्र्याची ऊर्जास्ते (विशेष संदर्भ छानदेश)। १८९

एवढेच नाही, तर त्यासाठीच्या संघर्शात कम्युनिस्ट आणि आंध्र महासभा सहभागी आहे. हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले असले तरी हैदराबादचे प्रश्न संपले नव्हते. हैदराबाद संस्थानात दीर्घकाळ लागू केलेली लष्करी राजवट, सरंजामी शक्तीचा स्वातंत्र्यानंतरचा हैदराबाद संस्थानातील, राजकारणातील वाढता प्रभाव आणि मुक्तिलढ्याचे नेतृत्व करणाऱ्या हैदराबाद स्टेट काँग्रेसकडे सत्तेची मूत्रे न सोपवणे आदींमुळे हैदराबाद संस्थानातील विशेषतः तेलंगणातील कम्युनिस्टांचा संघर्ष ऑक्टोबर १९५१ पर्यंत चालू होता.

निष्कर्ष व समारोप :

शोडक्यात भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याप्रमाणेच हैदराबाद मुक्तिलढ्यातसुद्धा कम्युनिस्टांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. कम्युनिस्टांचे हैदराबाद मुक्तिलढ्यातील कार्य अत्यंत विलक्षण आणि शौर्यशाली होते. त्यामुळे हैदराबाद संस्थान आणि संपूर्ण भारतातील राजकारण प्रभावित झाले होते. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस आणि तिच्या प्रांतीय संघटनांसोबत असताना आणि त्यांच्यापासून वेगळे झाल्यानंतरही सरंजामी निजाम राजवटीबाबतची कम्युनिस्टांची भूमिका हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या भूमिकेला पूरकच राहिली होती. राष्ट्रवादी चळवळीबरोबर कार्य करताना सरंजामशाही व्यवस्थेच्या विरोधात आक्रमक भूमिका घेत कम्युनिस्टांनी आपले वेगळेपणही जपले होते. त्यांनी सरंजामी निजाम सत्तेविरुद्ध कामगार, शेतकरी आणि विद्यार्थी वर्गाला व्यापक प्रमाणात सहभागी करून घेतल्याने त्यांचे कार्य इतर संघटनांच्या तुलनेत अधिक प्रभावी आणि परिणामकारक वाटले. त्यांच्या अशा कार्यामुळे निजामविरोधी चळवळीची व्याप्ती वृद्धिंगत होऊन निजामाची शासन व्यवस्था पूर्ण कोलमडून पडली. परिणामी भारताच्या मध्य शासनाला कायदा सुव्यवस्थेच्या नावाखाली हैदराबाद संस्थानावर पोलीस कारवाई करणे शक्य झाले.

संदर्भ

१. TirthSwami Ramanand, "Memories of Hyderabad Freedom Struggle", Swami Ram Tirth Smarak Samiti, Hyderabad, Second Edition, 1998, P. No. 173.
२. भालेराव अनंत, 'हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मातृवाडा', स्वामी रामानंद तीर्थ संग्रोपन संस्था, औरंगाबाद, १९८७ पृ. ९३ व १६२.
३. Narayan Jayaprakash, 'The Hyderabad Problem: The Next Step', Hyderabad struggle committee socialist party, Hyderabad, 1948, P. No. 70.
४. Lucien D. Henichou, "From utocracy to Integration", Orient Longman Ltd., Hyderabad, 2000, P. No. 183.

५. Tirtha Swami Ramanand, Op. Cit., P. No. 174
६. Dangle H. S. 'Contribution of Marathwada in Hyderabad Freedom Struggle'. Unpublish Ph.d. Thesis, Dr. B.M.U. Aurangabad, 1986, P.No. 524-525
७. Narayan Jayaprakash, Op. Cit., P. No.
८. भालेराव अनंत, उपरोक्त, पृ. क्र. ६८
९. कुर्तडीकर गोपाळराव, 'निजामविरोधी आंदोलन : मराठवाडा आणि तेलंगाणातील कम्युनिस्टांचा गौरवशाली लढा- माझी स्मरणिका', कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, कोल्हापूर, २००९, पृ. १८.
१०. भालेराव अनंत, उपरोक्त, पृ. ८६.
११. किता, पृ. ६५.
१२. Chandra Bipin, 'Ideology and Polity in Modern India', namika Publishers, New Delhi, 2011, P. No. 260.
१३. Lucien D Benichou, Op. Cit., P. No. 180-181.
१४. Ibid. 181.
१५. कुर्तडीकर गोपाळराव , उपरोक्त, पृ. ३८.
१६. किता पृ. ४९.
१७. तीर्थ स्वामी रामानंद, उपरोक्त, पृ. २१५.
१८. Reddy Ravi Narayan, Heroic Telangana struggle, P. No. 24. उद्धृत भालेराव अनंत, उपरोक्त, पृ. १०५.
१९. भालेराव अनंत, उपरोक्त , पृ. १७६ आणि ४४४.
२०. डेगळे बी. एस , उपरोक्त, पृ. ५२४ -५२५.
२१. Rao Rajeswari, 'The Historic Telangana Struggle', Communist Party Publication, Hyderabad, 1972, P. No. 11
२२. कुर्तडीकर गोपाळराव, उपरोक्त, पृ. २५
२३. किता, पृ. ४८.
२४. Lucien D Benichou, Op. Cit., P. No. 183.

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

(CCCLII) 352-C

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To: www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

20	New Age Agricultural Business Opportunities for Farmers in Maharashtra: A Review Dr. Shweta Rajale Patil	81
21	Role of Financial Options in Rural Infrastructure Development Varad Prashant Ganorkar	84
22	Informal Sector In E-Waste Management In India Dr.Shweta Patil (Rajale) , Prajakta More	88
23	A Study of SHGs (Self Help Groups) in promoting Women Entrepreneurship Dr. Shweta Rajale (Patil) , Balita C. Khillare	90
24	Rural Development in India through Entrepreneurship: An Overview of the Problems and Challenges Ambadas Namdeo Waghmare , Prof.Dr.S.N.Waghule	95
25	Stock Market Volatility of Stock Exchange in Indian Economy Dr. Manju R. Mutha , Prof. Vijay R. Nagori	99
26	Role of Women Entrepreneursin Economic Development of India Gopal B. Deshmukh , Prof. S. M. Mante	103
27	Sustainable Economic Development in Indiaa challenges for sectorial growth Prof. Dr. Shinde Madan Radhakisan	107
28	Transforming Our World – Rio +20 in Indian context Dr.Soumya. M. S.	110
29	The place of the agriculture in the Indian Economy Dr. Bondge S.G.	115
30	Impact of Globalization and Administration Reforms Dr. Laxman Dashrath Dhavle	117
31	Analytical Study of Entrepreneurship Development Training Programmes (EDTP) Scheme Implemented by Government and Supporting Agencies in Maharashtra Dr. Vilas G. Dapke	120
32	Economics of Chemical and Organic Farming in Maharashtra Jadhav Rupali Nivrutti , Dr.Amol Gaikwad	129
33	Scope And Problems Of Agricultural Tourism In Western Region Of Maharashtra Prithvi Alias Rani Mahadevsarwade , Dr. Vikas M. Choudhari	131
34	Merger Of Banks: A Study Of The Pre And Post Merger Operational Efficiency And Employees' Perception Of Bank Of Baroda Dr.Sanjevani Munde, Nagaraja U, Sandhya M	135
35	A Study on Motivational Factors of Women in Entrepreneurial Ventures of India Kishor F. Jadhav , Dr. Dilip S. Chavan	144
36	भारतीय शेतीचा विकास प्रा. डॉ. दास डी.के.	150
37	कृषी क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्व आणि योगदान Prof.Dr. Thore Shivaji Dattatraya	153
38	वर्तमान समय में अनुवाद के क्षेत्र में रोजगार की संभावनाएँ डॉ. ए. बी. टाळके	158
39	हिंदी भाषा और रोजगार प्रा. डॉ. गुलाबराव बिठोबा मंडलिक	160
40	भाषा आणि प्रकाशन व्यवसाय प्रा. वसंत लक्ष्मण पुंड	163

Role of Women Entrepreneurs in Economic Development of India

Gopal B. Deshmukh

Research Student

Mob.No. 75074410782

gopaldeshmukh365@gmail.com

Prof. S. M. Mante

Head, Dept. Of Commerce,

JES, College Jauna.

sukhdeomante@yahoo.in

INTRODUCTION

Economic growth and development of any country are determined by human, physical and financial resources. An economy can move on to higher levels of growth either by acquiring a larger quantum of the factors of production or through technical progress. The objective of any planned development is to develop human resources to their brimming utilization. Therefore, industrialization is one of the ways of bringing about socio-economic development in any country. The economic development of a nation is sparked largely by its enterprising spirit. The characteristic of enterprising emerges from the inter play of behavior and activity of special segment of the population known as entrepreneurs. For example, India's economy is today poised for a flourishing entrepreneurial activity. It is also known that a healthy business environment is an essential requirement for entrepreneurial growth.

A wise man of great intellect and power once said, "The best measure of a nation's progress is the way it treats its women." For centuries, women have faced challenges and hurdles and that has bestowed on them infinite patience, perseverance and have only helped them emerge stronger. Over the past few decades, women working professionals have worked assiduously, with their talent, dedication and enthusiasm. They contribute massively towards India's economic growth and prosperity. Even in rural India, women have been achieving new milestones everyday. Despite social and familial exclusion, women have asserted their right to financial independence, built businesses from the scratch and inspired those around them. In the panchayat system, 50% reservation is offered to women while many national programmes, such as 'National Rural Livelihood Mission', are providing leadership opportunities to them at the grassroots level. Government initiatives like the 'Swachh Bharat Mission' and 'Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act' has provided women workforce with supervisory job opportunities.

Today, India is the 3rd largest ecosystem in terms of Startups in the world and also, the 3rd largest in the Unicorn community. However, only 10% of them have been led by women founders. The need of the hour is to mobilize more support – mentally and financially – for women entrepreneurs and help them kickstart their journey. Fortunately, the last few years have seen a paradigm shift in the entire process of women becoming business leaders and founding companies.

Concept of women entrepreneurs

Women entrepreneurs may be defined as a woman or group of women who initiate, organize, and run a business enterprise. In terms of Schumpeterian concept of innovative entrepreneurs, women who innovate, imitate or adopt a business activity are called "women entrepreneurs".

Kamal Singh who is a woman entrepreneur from Rajasthan, has defined woman entrepreneur as "a confident, innovative and creative woman capable of achieving self-economic independence individually or in collaboration, generates employment opportunities for others through initiating, establishing and running the enterprise by keeping pace with her personal, family and social life."

OBJECTIVE OF THE STUDY

- 1) Examine Role of Women Entrepreneurship
- 2) Identify the changing structure of Women Entrepreneurship and economic development.
- 3) To find out the nature of Women Entrepreneurship and its effects on economic development in India.

OVERALL PRODUCT SELECTION BY WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA

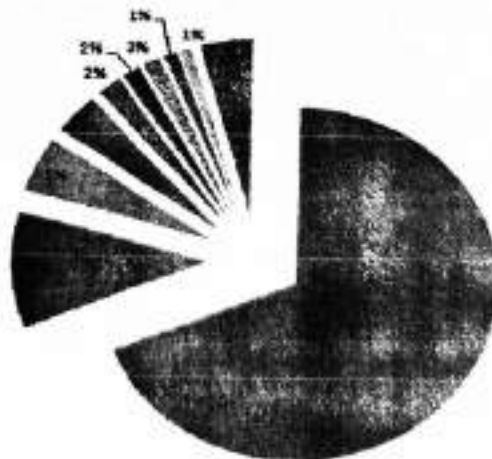
- General
- Electronics
- Engineering
- Plastics
- Chemicals
- Textiles
- Leather

From pastoral society to contemporary information and global society, the role of women has changed drastically. The role of a typical 'Grihani' who catered to all the requirements of the household including the rearing and upbringing of children has been played quite efficiently. The continuity of changes in socio-economic and psycho-cultural aspects of human living has influenced the role of women.

During the Vedic times, Sita, Ahilya, Draupadi, Parvati and other women or goddesses became our idols due to their great sacrifices and virtues. During the medieval age in India, Meerabai, Chand Bibi, Razia Sultana, Padmini, Noor Jehan, Mumtaz Mehal, Jeeja Bai and Panna Dhai were the leading ladies who actively contributed in the social and political development of India. They tried to transform the contemporary Indian society through their virtues and actions. During the modern times, women of India also contributed towards the struggle for Indian independence. These included Bhikaji Cama, Aruna Asaf Ah, Sarojini Naidu, Annie Besant, Laxmi Bai of Jhansi, Begum Hazrat Mahal and Kasturba Gandhi. They also tried to transform the masses and enlighten them in social terms. Some of them fought against the Sati system too. With the process of industrialization, modernization and globalization showing its deep impact on the human society all over the world, the role and responsibilities of women has attained new definition and perspective. Further, this has also led to addition of responsibilities and denied the role of women who also shares the financial responsibilities.

Working Women in India (% terms)

- Farming
- Manufacturing
- Construction
- Schools
- Grocery Stores
- HouseWork
- Personal Services
- Health Care
- Bureaucracy
- Others

The educational and occupational 'patterns' have also changed and widened with women entering the domains, which till decade back was considered to be dominated by men. There has been an encouraging rise in the percentage of women joining service sector specially Banking and IT. Women have played a silent, self-effacing role to sustain Indian civilization down the ages. They have

made their influence felt in all walks of life but retained the feminine graces-motherliness, wife's fidelity, kinship bonds, cultural norms and the cherished "home sweet home" instinct.

ROLE AND CONTRIBUTION OF WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA

In India, women dominate the micro enterprise sector both in rural and urban areas. According to the central statistical authority women account for close to 70 per cent of the micro enterprises in India are run by women. However, their participation in small, medium and large enterprises diminishes. Beyond the participating in productive activities such as agriculture, trade and industry, women have multiple roles in society. They participate in productive activities such as agriculture; they are responsible for caring for the family including the preparation of food, health care and education. Women need to balance this different role and therefore they are multitasked, managing their businesses alongside all other roles they are expected to perform. Women account for a larger share of the informal economy operators, as well as those running micro and small enterprises in India. MSMEs make a significant contribution to the socio-economic development of the country by way of supporting the people to earn money and make a contribution to family income, and by supplying basic goods and services for local consumption.

However this contribution is not fully recognise or understand, and there is little in the way research or statistics to provide a broader understanding of women's experience as business owners, their contribution to economic development or the challenges they face in setting up, managing and growing their enterprise. Women entrepreneurs are often described as "survivalist" and dominate the low skill, low capital intensive and often informal and micro business. Women tend to focus on business that is a continuation of their domestic roles, such as the service sector. The potential for the growth of women's enterprises is said to be low and is driven less by entrepreneurial drive than the need for survival. Women comprise 74 per cent of those employed in the micro enterprises sector. More than 65 per cent of all women in cottage/handicraft industries (micro enterprise) were engaged in processing food products and beverages.

ECONOMIC CONTRIBUTION

Women's economic activities contribute directly to growth and efficiency in dealing with informal business problems and poverty reduction is one of the main issues for policy makers

i) **Capital formation:** Entrepreneurs mobilize the idle savings of the public through the issue of industrial securities. Investment of public savings in industry results in productive utilisation of national resources. The rate of capital formation increases, which is essential for rapid economic growth.

ii) **Improvement in Per capita Income:** Women entrepreneurs in India have also been exploiting the opportunities. They convert the latent and idle resources like land, labor and capital into national income and wealth in the form of goods and services. They help to increase the country's net national product and per capita which are important yardsticks for measuring the economic growth.

iii) **Generation of employment:** Women entrepreneur in India are playing an important role in generating employment both directly and indirectly. By setting up small scale industries, they offer jobs to people.

7. SOCIAL CONTRIBUTION

Women entrepreneurs are also contributing towards improving the balanced regional development and improvement of living standards in the country.

i) **Balanced Regional Development:** Women entrepreneurs in India are to remove regional disparities in economic development. They set up industries in backward areas to avail of the resources concessions and subsidies offered by government.

ii) **Improvement in living standards:** With the setting up of small-scale industries, reduction of scarcity of essential commodities and introducing new products can be achieved. Women entrepreneurs in this country are producing variety of goods on a large scale and offering them at low rates, as a result, achieving improvement in the standard of life.

iii) **Innovation:** Innovation is the key to entrepreneurship. It implies that the commercial application of an invention. As an innovator, the entrepreneur assumes the role of a pioneer and an industrial leader. Entrepreneurs have contributed many innovations in the developing new products and in the existing products and services. All these have resulted in economic development by way of generating employment, more income etc.,

Other contributions: Women entrepreneurs are the main actresses in changing the culture of the society. In our country, women are workaholics and participate outside the house and develop the sense of independence and the like. Thus women entrepreneurs in our country are directly or indirectly playing an important role in environmental protection, back ward and forward integration and are acting as change agents, thus contributing to the economic growth of the country.

8. CONCLUSION

In the majority of women operate their medium and small enterprises under very adverse conditions. Not only is it difficult for them to find premises, find markets for their products, access information and credit, but they also have limited access to training especially in the rural areas, access educational levels are low, they are responsible for all the domestic chores and they have to seek permission from their family members to travel to trade fairs or for training, even if they do want to grow their enterprises. Women entrepreneurs need to be better organised into women entrepreneurs Association which help identify higher potential business opportunities, develop markets for their products, improve product quality and marketing skills, practice good financial management and secure better premises.

REFERENCES

- [1]. Das M. (1999), "women entrepreneurs from southern India: An exploratory study", *Journal of Entrepreneurship*, 8-147.
- [2]. Deshpande S. and L.K Deshpande (1992), "New Economic policy and female employment", *Economic and political weekly*, 27.41:2218-225.
- [3]. Esheta B. and W. Zeleke (2008), "Women entrepreneurship in micro, small and medium enterprise, *Journal of International Women's Studies*, Nov-12.2:n.p
- [4]. Government of India (2009-10), *Economic Survey*, New Delhi: Ministry of finance
- [5]. Khanka S.S. (2001), *Entrepreneurial Development*, New Delhi's Chand and Co.
- [6]. Mitra S., (2006), "Pattern of female employment in urban India: Analysing NSS Data 1983 to 1999-2000", *Economic and political weekly*, 41.48:5000-08.
- [7]. Singh, Kumals (1992), *Women entrepreneurs*, New Delhi: Shish Publishing House New Delhi.

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2022

Special Issue 06 Vol. IV (A)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

Organised by

Department of Commerce & Department Geography

Organises Two Days National Conference

Sustainable Economic Development : Business,
Industry, Agriculture & Tourism

Executive Editor

Dr. Laxminarayan Kurpatwar

Convener

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Guest Editor

Dr. Ganesh Agnihotri

Principal ,

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Associate Editor

Dr. Jyoti Adhane

Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhole

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,

Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	A Study on Financial Planning of Salaried Employees of it Sector	Dr. Richa Mehta	05
02	Study of the Tribal Population Literacy in Nandurbar District (Maharashtra, India)	R. P. Chavan Dr. P. Y. Magare Dr. S. C. Gorane	10
03	Behavioural Shifts of Banking Customer in India during Covid-19 Pandemic	Dr. Bhausahab N. Shinde Dr. Rajesh B. Lahane	16
04	The Impact of stress on job performance at Private Banks in Hyderabad during COVID-19 Pandemic	Dr .L.C Kurpatwar Khlood S. Al-othali	21
05	Role of social media in Education	Prof. Murtadak B.N.	26
06	A Study on Impact of Covid-19 on Indian Economy	Gopal B. Deshmukh Dr. S. M. Mante	29
07	Employability Skills of Post Graduate Students in Marathwada Region	Avinash C. Dhotre	34
08	The Host Role of Hospitality in the Travel & Tourism Industry	Dr. Savita G. Joshi	39
09	An Empirical Study of Impact of Corona Pandemic and Strategies of Small-Scale Enterprises in Beed District.	Dr. Indrajeet R. Bhagat	43
10	Role of Women Empowerment in Sustainable Economic Development	Miss.Bankar S. Dattatraya	47
11	Role of MGNREGA in Rural Development of India	Dr.Bhausahab A.Thale Dr. V. K. Barote	51
12	An Overview of Role of Livestock in Sustainable Development of Agriculture in India	Mr. Nilesh B. Gawade Dr. M. B. Biradar	56
13	Impact of COVID-19 On femini	Dr. Meena Wadgule	60
14	Spatial Pattern of Agriculture Productivity of Various Crops Using GIS Techniques in Nashik District	Mr. Jagadish D. Wetal Dr. Madanlal V. Suryawanshi Dr. C. U. Bhole	64
15	Challenges of Climate Change	Manisha J. Sananse Dr. Raju Vanarse	72
16	Impact of Population Growth on Environment	Dr. Nandini P. Wagh	77
17	A Study of Crop Insurance in Maharashtra State	Maske Pravin Sitaram Prof. Farah Naaz Gauri	80
18	Digital Transformation in Healthcare Services	Dr. Suryakant R. Chaugule Abdul Baqui Patel	85
19	Covid-19 and its Impacts on Tourism and Indian Economy	Gokul Dorle, Dr.Laxminarayann Kurpatwar	89
20	The Impact of Covid -19 Pandemic on Education System: An Overview	Dr. Fulchand Salampur	91
21	Foreign Direct Investment and Economic Growth	Dr. P.N. Dapke	94
22	Role of PMEGP in Sustainable Development of Marathwada and Vidarbha Region	Dr. Jyoti L. Adhane	98

06**A Study on Impact of Covid-19 on Indian Economy****Gopal B. Deshmukh**

Research Student Dept. of Commerce

Dr. B. A. M. University, Aurangabad

Dr. S. M. Mante

Head of Commerce

J. E. S. College, Jalna

Abstract :

Pessimism looms large all over. COVID-19 has been projected as worse than the Great Depression of 1930. Everyday analyst and agency reports are diving into new bottoms of a fall-down in economic activities. Coronavirus disease has spread out across the globe within a span of few months. All economies are facing the problems how to the economy open and functioning during COVID-19. Many industries have been affected by the nation-wide lockdown. Companies are expected to register the poor growth in business. Organization's financial performance will remain sluggish in the coming few quarters. There are some industries which are impacted positively. On the other hand, there are some industries which are impacted negatively. This paper intends to measure the performance of various industries during the COVID-19. This paper is based on the secondary data collected from the multiple sources.

Keywords: COVID-19, Economy, Financial Performance, Industry.

Introduction

Coronavirus disease has impacted all the countries across the globe. All countries have observed the effects of the coronavirus at different levels. China, Italy, Spain, Greece and United State of America have been impacted the most in the recent past. All countries are trying their best to contain the effects of corona virus by taking various measures like nationwide lockdown, permitting companies partially with certain number of employees and adhering the social distancing norms. Coronavirus is an infectious disease and it spreads very quickly and it impacts the life of individuals to a great extent. The first case of the COVID-19 has been detected in the Wuhan province of China. Taking this reference, United States of America blames China for the world wide spread of corona virus which caused deaths of millions of the people. As per the various reports global economy is likely to be impacted by the corona virus to a very large extent. According to the International Monetary Fund (IMF), global GDP is likely to be 3% only which lowest since the great depression 1930. Due to COVID-19, economies activities are closed and business organizations are not able to operate at their full capacity. The present situation is moving towards global recession which is not good for world GDP. However the government is taking various measures to control it as soon as possible.

Review of Literature

The influenza virus had proven more dangerous and deadliest in human history. It cost loss of millions and deaths of millions in Spain. Similarly, Corona virus appears to be deadliest and spread person to person at a very fast pace. So far, there is no vaccine developed which could be used for the treatment of the corona virus patients. As of now, nationwide lockdown seems to be the only option to save the lives of people. Impact of COVID-19 in urban areas is more than rural areas. It is because of population density and environmental issues. Large numbers of people are living with fear and uncertainties.

People are fearful because they are considering COVID-19 as a major reason for the people's death. However, this has not been proven but the perception of the people is like this. Viscusi et al. (1997) rank COVID-19 as the third major factor for people death after cancer and cardiovascular. According to the research conducted by the Sun stein (1997) explains that an individual's willingness to pay increases when they feel that it can cost their life. They will search for best doctors and best treatment to avoid the impact deadly virus. People perception of COVID-19 is very negative as far as its impact on their life, business operation and economy is concerned. Due to COVID-19, business is not able to operate and many other businesses are likely to collapse.

Several studies have outlined the effects of COVID-19 on world economy. World GDP is estimated to be reduced drastically due to COVID-19 because consumption and investment activities are very low. People are spending their income on only essential items not luxury one. People want to save their income because they are not very sure that how long this virus will prevail in the world. United States of America, China and India are the three main economies driving the world's consumption activities. As compare to US and China, India is relatively safe and the virus effects are not as fearful as were in US and China. Lower consumption effects will not only confine to US, China and India but also to other major world economies.

Objectives

1. To analyze the impact of COVID-19 on Indian economy.
2. To identify the impact of COVID-19 on Various Sector's Performance.

Research Methodology - This paper is based on the secondary data. This is the best time to conducted research on the secondary data since people are not permitted to out from their home. Secondary data has been collected from the various sources containing data related to the performance of GDP and other inflation during the lockdown. Secondary is collected from management libraries, journals, newspaper and magazines. This paper describes in detail the estimated loss/ profit of the business organizations during lockdown.

Impact of Indian Economy

Table 2 India GDP Trend

Year	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
Quarter 1	7.5%	7.2%	8.0%	7.2%	8.0%
Q2	7.6%	7.4%	6.0%	6.0%	4.5%
Q3	7.3%	7.0%	7.3%	6.5%	4.7%
Q4	7.9%	6.1%	7.9%	5.7%	

Sources: Ministry of statistics and Programme Implementation (MOSPI)

Source: thediplomat.com

In the above Figure 1 and Table 2 we can see that India's real GDP was on a continuous downward trend and spread of the pandemic is going to affect it even worse. Government has taken steps to control its spread, such as nationwide restriction for 45 days and a complete lockdown of states. This have brought a situation where there is no economic activity and could impact both consumption and investment. During FY 2015-16 the GDP was 7.5% in Q1 then there was a fall in Q3 which was 7.3%, however it rose to 7.9% in Q4. India's GDP is slow down to 5.00% Q1 financial year 2019-20, this is the lowest in 5 years. Moreover GDP was slipped down to 4.5% in Q2 financial year 2019-20, however it marginally improved to 4.7% in Q3. Few sectors lag themselves from the global chain due to the threat of the deadly virus as a result there is less reliance in intermediate imports. To recapitulate investment, private consumption and external trade, which are the three major contributors to GDP, may get hit. The Indian Government has pronounced an array of revival packages to overcome the circumstances, etc. additional funds for healthcare, food security, and sector related incentives and tax incentives. The RBI also on 27th Mar announced numerous steps which would make available US\$52 billion (₹374,000 crore) to the country's financial system. On 29th Mar central government agreed for the movement of all essential consumables during the lockdown. On 3rd Apr the government of India released more funds to states for handling the corona virus totaling to US\$4.0 billion (₹28,379 crore).

GDP Growth Rate

Estimates for 2020–2021

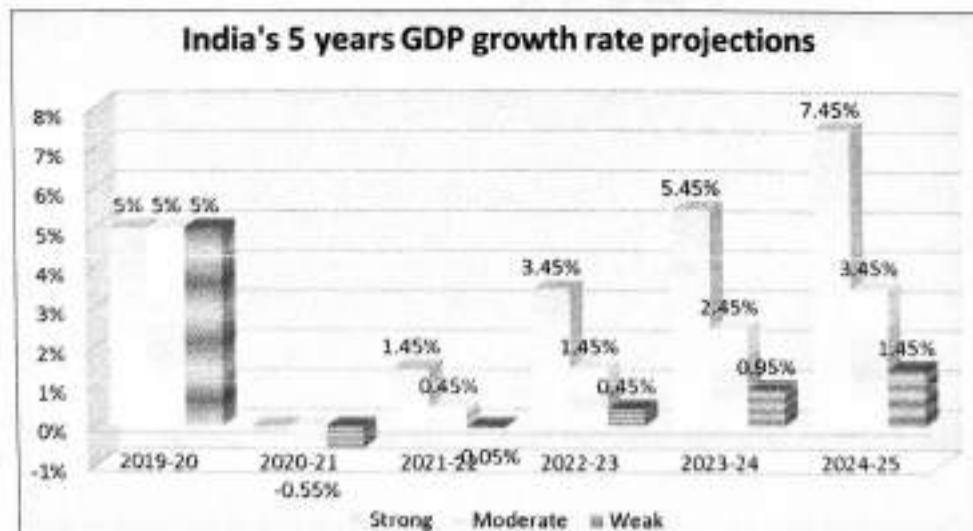
A number of research agencies, financial institutions and experts have given a forecast of India's GDP growth rate for 2020–2021. a summary of these estimates. Correction of these forecasts: All these forecasts were corrected by applying weights of 3 for April 2020 reports, 2 for March 2020 reports and 1 for February 2020 and earlier period reports. The weighted average rate for these 10 forecasts comes to 3.41% (0.818/24). These numbers can change dramatically given the range of possibilities for 2020–2021. A decision-tree model can be adopted considering three pessimistic situations: moderate, average and severe. Probability estimates for these three scenarios at this point in time (April 2020) can be taken as 0.33 each. The cuts in the GDP growth rates for the three scenarios can be taken as 2%, 4% and 6%, respectively, for moderate, average and severe pessimistic situations.

Aggregating the three EVs, 0.66%, 1.32% and 1.98%, the expected cut in the GDP growth rate forecast for 2020–2021 is 3.96%. Adding this to the average of the 10 expert projections, the adjusted GDP growth forecast for the Indian economy for 2020–2021 comes to 3.41%, 3.96%, 0.55%. Thus, there is all likelihood that the GDP for 2020–2021 might remain flat if not turn southwards.

Estimation for the Next 5 Years

An important factor influencing the GDP projections for the next 5 years is the likely recovery rate. Three such scenarios with equal probabilities can be considered as strong, moderate and weak recovery. For a strong recovery, a positive average growth rate of 2% per year can be assumed. For a moderate recovery, a positive average growth rate of 1% per year can be assumed. For a weak recovery, a positive average growth rate of 0.50% per year can be assumed.

If the recovery is strong, in the year 2024–2025, the growth rate might reach up to 7.45%. If the recovery is moderate, in the year 2024–2025, the growth rate might reach up to 3.45%. If the recovery is weak, in the year 2024–2025, the growth rate might reach up to 1.45%.

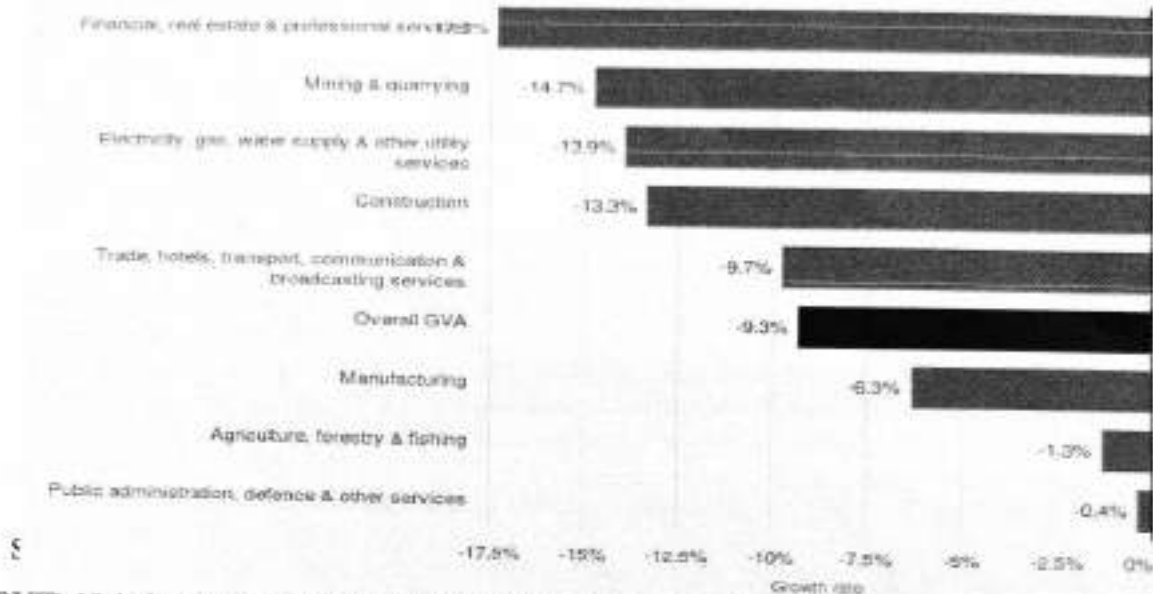
Source: tradingeconomics.com

Sector's Performance

Covid-19 has created several opportunities for their growth and development. There many industries which are growing at the fast pace during the COVID-19. Pharmaceutical industry has grown up exponentially during this virus and certain drugs are more in demand. India has exported. Pharmaceutical companies are spending a lot on the research and development to create medicine to avoid the negative effects of COVID-19. The demand for sanitizers and masks has increased

exponentially. Chemical sectors will also see the high demand for its products due to rising demand of disinfectants and medicines. Online education and online training will also be into high demand.

Impact of Covid-19 between April-June 2020.

COVID-19 is impacting all the industries in one way or the other. The degree of impact is not same across the sectors. There are some sectors which are highly sensitive to the COVID-19. In the long run, these companies are expected to return to the past level. During COVID-19, financial and real estate services have been affected the most as depicted in the above graph. During April-June 2020, banking, financial services and real estate industry have grown by 17.3%. Banking, financial services, insurance and real estate industry contribute very significantly to the employment generation in the Indian economy. Employees have lost their job and they do not have employment opportunities in the near future. Mining industry has been affected by the COVID-19 and their quarters-4 results are not in line. These companies are expected to incur loss in the coming few quarters.

Recommendation

- 1) All pending payments to vendors are required to be passed immediately by the Government Departments.
- 2) There is an urgent need to increase overdraft facilities to state governments from the RBI.
- 3) There is a need to provide income support to low-income families through Direct Benefit Transfer.
- 4) Fair and transparent pricing of all relevant transport and logistics services through price caps, etc. Policy support and standardization of hygienic travel.
- 5) Policies will need to evolve faster than market and policy makers will have to be more responsive and inclusive.

Conclusion - After analyzing the various reports, it is concluded that Indian economy has not been affected as badly as the other economies impacted. However, some Sectors have been affected badly and hit the financial performance of the companies badly. On the other hand, some industries are performing good and expected to perform well in the coming few quarters.

References

1. Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI).
2. Philip A Baggaley, CFA, New York, (1)212-438-7683, philip.baggaley@spglobal.com
3. COVID-19: EMEA Telecoms Will Prevail, But Not Completely Unscathed, Apr 6, 20
4. Mark Habib, Paris, (33) 1-4420-6736, mark.habib@spglobal.com
5. Dr. K. Parvathi, Indian Economy During Indira Gandhi's Regime-A Study, International

Annual Growth Rate (CAGR) between 2023 and 2032. One of the driving factors for the sector's growth is the systematic change into India's non-life insurance sector brought by the pandemic.

Advantages of Online banking and insurance and Insurance Sector:

There are several advantages of online banking and insurance, following are the some of them, include the following:

Fund Transfer:

With online banking and insurance, you can transfer money from one account to another. You can initiate inter and intrabank fund transfers, domestically and internationally. You can send funds to beneficiaries within an hour using money transfer channels like NEFT, RTGS, and IMPS.

Featured Deposits:

Another benefit of online banking and insurance is that you can conveniently open fixed and recurring deposit accounts online. You can choose your preferred deposit type (cumulative or non-cumulative), amount, and investment term.

Recharging and Payments:

You can pay utility bills like electricity, telephone, gas, etc., from the comfort of your home and enable auto-debit options never to miss a payment. You can also effortlessly recharge your mobile and DTH connections through your online banking and insurance account.

Account Access:

You can constantly track your account and check account balances from anywhere, at any time, whether you are in India or overseas. You can get mini statements or download account statements from years ago under the 'view account statement' section on the online banking and insurance platform.

Purchase of all Bank Product:

Online banking and insurance also allows you to place orders for bank products like cheque Books and Bank Cards. You can order primary and add-on debit cards and even apply for credit cards and priority passes for international airport lounge access (if applicable).

Add-on Services :

You can enjoy a wide variety of add-on services, including buying or selling mutual funds, buying insurance policies, and applying for various types of loans. Your online banking and insurance account also allows you to set auto-payments for all recurring expenses.

Challenges/ Disadvantages of Online banking and insurance and Insurance Sector: Even there are various types of challenges but some of the discussed below.

No Provision for Cash:

There is no provision for cash deposits. You must visit your nearest bank branch or cash deposit machine to deposit money.

Network Requirement:

Your access to Online banking and insurance services can be hindered in the absence of a stable online connection. It can also be affected when bank servers are down.

Online Fraud:

You could become a victim of online fraud if you do not comply with the security measures prescribed by the bank, such as not setting strong passwords, sharing passwords, or not logging out from your online banking and insurance account.

Concluding Remark:

The above comparison of the advantages and disadvantages of online banking and insurance and insurance makes it clear that the benefits outweigh the consequences. Remember to follow the necessary security guidelines to ensure your accounts and services are always safe. Doing so will allow you to enjoy a seamless online banking and insurance and insurance experience.

References:

1. B. Nagaraja (2015), "Performance of Insurance Industry in India: A Critical Analysis,"
2. International Journal of Multidisciplinary and Scientific Emerging Research, Vol.4.
3. Dr. Virender Koundal (2012), "Performance of Indian Banks in Indian Financial System,"

4. Gajender Kaushik and Preeti, (March 2019), Banking and insurance and Insurance sector in India: Recent Trends, Challenges and Feasible Growth Measures, book: Business management and social innovation, Publisher: Chaudhary bansilal university in association with khama publishers, Delhi
5. Nisha K. Sharma (2013), "Insurance Sector in India: An Overview," Vol.: 1/Issue: 4.
6. Nishit V. Davda, Dr. Ashvin H. Solanki (2014), "Private sector Bank: challenges an opportunities," Indian journal of research, Volume: III, Issue: XII
7. <https://www.financialexpress.com/money/insurance/india-to-be-6th-largest-insurance-market-by-2032-premiums-to-grow-at-14-px-report/2652177/>

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A) October- 2022

**Indian Economy
Challenges & Opportunities****Guest Editor:**

Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:

Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:

Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K.Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwruuti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India

Gopal B. Deshmukh
Research Student

Dept of Commerce, Dr BAM University, Aurangabad
Email-gopaldeshmukh365@gmail.com Mob No. 7507441082

Abstract:

Agriculture is the backbone of Indian economy as the economic development of this country is very much relied upon the agricultural activities. Agriculture provides not only food for the nation's population but also provides opportunities for employment generation, saving, contribution to industrial goods market and earning foreign exchange. Marketing of agricultural products means a series of activities involved in the movement of agricultural produces from the point of production to the point of consumption. Agriculture production system in India is characterised by small scale production and seasonality of production and demand and many more. This paper is an attempt to identify various problems faced by the Indian agricultural sector with solutions done by the government till today and still to do.

Keywords: Agricultural Marketing, Problems, Agriculture production, prices.

Introduction :

Agriculture is an important sector in India. Agriculture is the backbone of the Indian economy which plays the most decisive role in the socioeconomic development of the country. On an average, about 70% of the households and 10% of the urban population is dependent on agriculture as their source of livelihood. Today, India is a major supplier of several agricultural commodities like tea, coffee, rice, spices, oil meals, fresh fruits, fresh vegetables, meat and its preparations and marine products to the international market. India is a large producer of several agricultural products. In terms of quantity of production, India is the top producer in the world in milk, and second largest in wheat and rice. India is one of the largest producers of agriculture production in the world. It is the second largest producer in the wheat and rice. Wheat cultivation in India traditionally been dominated by the northern region of India. The northern states of Punjab and Haryana Plains in India have been prolific wheat producers. While this cereal grass has been studied carefully in the past, recent years of painstaking research by India's finest scientific talent has paid off with the development of distinctly superior varieties of Durum Wheat. Agricultural production is prone to several risks which affect both producers and consumers. In order to enhance investment and achieve a sustained increase in production, coherent and integrated long-term strategies and policies are required to reduce risk aversion and build flexibility among Indian rural producers. There is a need to provide fair prices for farmers in order to increase the incomes of farmers.

Majority of Indian population lives in rural population and there is totally depending upon farming. Marketing of agricultural produce is an important economic activity as it needs to balance the affordability and availability of food for consumer with sustained improved incomes to farmers. Although the marketed surplus of the Indian farmer is as high as 90% or more in most commodities, the returns do not seem to be remunerative. Food inflation has been a major cause of anxiety in policy circles. The influence of global commodity cycles on domestic prices of agricultural produce adds to the completely of the issues. This necessitates a critical review of

agricultural marketing in multiple dimensions. Agricultural marketing in India is a complex system with a mix of organized and unorganized sector practices.

Importance of Agricultural Marketing:

Agriculture is the most important sector of Indian economy. The contribution of agriculture to economic development lies in: i) Providing more food to rapidly expanding, ii) increasing the demand for industrial products and thus necessitating tertiary sector, iii) providing additional foreign exchange earnings for importing capital goods for further development through increased agricultural exports, iv) increasing rural incomes to be mobilized by the state, v) Improving the welfare of the rural people.

Review of Literature :

Shelke R. C. and Kalyankar S. P. (2000) This study analyzed that price spread in marketing of selected Vegetables in new Mondha market, Parbhani. Outcome of the study resulted, increased trends in arrivals of brinjal during the period from March to May, while it was less than the average from lower from June to January. Trend in the wholes and retail prices for the period of study indicated that maximum wholesale and retail prices prevailed from June to February in case of brinjal.

Gautam Kakaty and Shri Debajit Borah (2011) the study has highlighted that, the prospect of horticultural crops in Assam is bright provided the marketing facilities and the needed infrastructural supports are ensured. The study adequately focused that with the establishment of fruit processing industry and improvement of marketing network may go a long way in commercialization of horticultural crops in Assam. However, the farmers have been benefited by selling their produce through EMC in case of orange and potato.

Vadivelu A. and B. R. Kiran (2013) the study stated that there is no doubt that in any marketing there is a motive towards profit involved and at the same time the marketing is to be based on certain values. Principles and philosophies such as offering just and fair prices to the farmers who toil hard to till, in order to avoid isolation of small-scale farmers from the benefits of agricultural produce they need to be integrated and informed with the market knowledge like fluctuations.

C. Elamathi (Aug 2013) the study focus on that A good marketing system is one, where the farmer is assured of a fair for his produce and his happen only when the following conditions are obtained. Efficient transport facilities are available; the malpractice of middleman is regulated. Farmers are freed from the clutches of village money lenders and regular market information is provided to the farmer.

Objective

- 1) To highlight on Agricultural prices and problems of cultivators.
- 2) To study the problems and prospects of Agricultural Marketing.

Research Methodology

Research Methodology is a scientific and systematic way of finding solutions to a problem. In the present study, researcher has gone through various steps as mentioned above, to analyze the research associated problem along with its reasons. Primary data is collected from different sources. To conduct the survey with farmers well-structured design questionnaire were prepared by the help of personal interview method with selected respondents primary data is collected. Secondary data is collected from different sources i.e. Government agricultural

reports, selected Books, related Journals and related Website of the Government and Agricultural Produce Market Committee (APMC). Total Farmer population is uncountable that's why I have used Convenience sampling method and selected only 200 Sample size from different states in India.

Problems of Agricultural Marketing:

- 1) **Too Many Intermediates:** The one main defect of the Indian Agricultural marketing is the presence of too many middlemen and exploitation of farmers by them. On one hand these middlemen exploit the farmers by purchasing the produce at lower prices and on the other hand they exploit the customers by demanding higher prices from them. The only aim of a number of commission agents, brokers etc. are to derive a higher income from the middle processes. These middlemen take undue advantage of the poor farmer on the basis of their financial resources.
- 2) **Defective Weights and Scales:** One of the biggest defects of agricultural marketing arises due to weights and scales. Usually, in rural areas bricks, etc. are used as weights and in urban markets also defective weights are found. Thus, the grain of the farmer is weighed by a heavier weight for their own gain. Most of the traders keep separate weights for purchase and sale of grain.
- 3) **Lack of Financial Resources:** In the rural areas there is lack of financial resources, due to which even their emergency requirements are not fulfilled. In such conditions the farmers sell their produce before its ripening. Similarly, some financial facilities, like, instalments on loans for pumping-set, tractor, thrasher etc. have to be paid on monthly or quarterly basis due to which they have to sell the product as soon as possible. Thus, as the lack of financial assistance, is a problem for the farmers; so does the receipt of loan also puts them in problem.
- 4) **Lack of Transport Facilities:** The roads from Villages to cities are usually unmade which are not capable of transport during the rainy season. The bullock carts can take the product only up to a limited area. During lack of transport facilities the farmer is unable to take his produce to the appropriate market and is unable to receive a fair price for his product.
- 5) **Lack of Store Houses:** An important deficiency of Indian agricultural marketing is lack of store houses. Due to lack of this facility the farmer is unable to keep his product safely until it can fetch a fair price, and he is forced to sell his product at a low price. The insufficient and unscientific facilities of shortage which are available waste large quantities of grains. Approximately 20% to 30% grains are lost due to rats, insects etc. and the farmers have to bear crores of loss due to lack of these facilities.
- 6) **Lack of Awareness of the Market:** The Indian farmer has no knowledge about marketing. He believes on information acquired from the businessmen and money lenders of the village. Mostly, the Indian farmers are illiterate so they cannot read the newspaper. Thus, they do not have sufficient knowledge about the market. Now, government transmits the rates of the market on the radio, which has definitely benefited them.

Prospect of Agriculture Marketing:

1. India is endowed with varied agro-climate, which facilitates production of temperate, sub-tropical and tropical agricultural commodities.
2. There is growing demand for agricultural inputs like feed and fodder, inorganic fertilizers, bio-fertilizers.
3. Biotechnology applications in agriculture have vast scope in production of seed, bio-control agents, industrial harnessing of microbes for bakery products.

4. Export can be harnessed as a source of economic growth. As a signatory of World Trade Organization, India has vast potential to improve its present position in the World trade of agricultural commodities both raw and processed form.
5. The products line include cereals, pulses, oilseeds and oils, oil meal, spices and condiments, fruits and vegetables, flowers, medicinal plants and essential oils, agricultural advisory services, agricultural tools and implements, meat, milk and milk products, fish and fish products, ornamental fish, forest by products etc.
6. At present processing is done at primary level only and the rising standard of living expands opportunities for secondary and tertiary processing of agricultural commodities.

Table No.1 Availability of Stores Facility

Sr. No.	Particular	No. of Respondent	% of Total
1	Yes	33	16.5
2	No	167	83.5
Total		200	100

It is observed from the table and chart no. 4.7 that the farmer related to availability of Stores Facility. In the table shows responses of farmer related to availability of Stores facility. It can be observed that most of the respondents responded that they have less Stores facility. 167 (i.e. 83.5%) out of total respondents chosen No option. Whereas only 33 (i.e. 16.5%) out of total respondents accepted that they have available of Stores facility.

Table No.2 Respondents Opinion about the proper price of the Agricultural Products

Sr. No.	Particular	No. of Respondent	% of Total
1	Yes	83	41.5
2	No	117	58.5
Total		200	100

The data is given in table and chart 4.15 reveals that farmer related to Opinion About get proper price of Agricultural goods. It is observed that most of the respondents responded that they don't have proper price of agricultural goods, 117 (i.e.) 58.5% out of total respondents. Whereas 83 (i.e. 41.5%) out of total respondents accepted that they have get proper price of Agricultural goods.

Table No.3 Availability of Transportation Facilities.

Sr. No.	Particular	No. of Respondent	% of Total
Total		200	100

Through the table & Chart(4.24) it can be concluded that the responses of farmer related to availability of transportation facility. It can be observed that most of the respondents responded that there is less transportation facility. Out of total respondents 165 (i.e. 82.5%) chosen no option. Whereas 35 (i.e. 17.5%) respondents accepted that there is enough transportation facility. Out of them 82.5 % respondents given negative respond for the transportation facilities and remaining 17.5 % respondents given the positive respond for transportation facilities.

Suggestions:

1. Crop yields are important for farmer's economy. But except some most crops are attacked by a disease. The natural calamities rain all the crops. Hence, it is suggested that crop insurance against natural calamities should be made available to farmers.
2. Day by day there may be shortage of water sources. Such as, it is suggested that farmers should start drip irrigation instead of flood irrigation for fruit crops.
3. The produce of the small and medium farmers be purchased by organizations like marketing federation or such other institute so that they get higher prices.
4. Loan should be making available at low interest to the farmers to buy farm implements.
5. India government should make transport available at cheap rate for the farmers to make their agricultural products to the farmers.
6. High yielding varieties of seeds should be discovered and provided to the farmers at the cheapest possible rate.

Conclusion:

The agricultural marketing and the agri-business co-operatives occupy an important place in the overall strategy for agricultural development in India. Hence, the marketing co-operative societies are indispensable for the growth of agricultural community and the government must take all the necessary steps to revive them from their dormancy and thereby enable the agriculturists to get the maximum possible prices. In this study it is concluded that if the government and farmers work together the problems of marketing agriculture products can be solved. The Central and State government should frame policies to protect the welfare of the farmers, because farmers are the backbone of Indian economy. In India farmers are facing lots of problems whether it would be created by nature or by man-made. It will take much time to solve their problems. Every year in budget, government sanctions huge funds and formulates various policies and programs for the purpose of developing agriculture sector in India. Marketing is the crux of the whole food and agricultural problem in almost all developing countries.

References:

1. Anwesha Bonthakur and Pardeep Singh, Agricultural Research in India: An Exploratory Study, IRIC, vol. 1 Issue 09, ISSN: 2277-3693, September 2012, pp 59-62.
2. Elamathi C. Agricultural Marketing in India, DR, Vol 04, issue 2, ISSN: 2250-1991, 2013, pp 45-46.
3. Vadivelu and B.R. Kiran, Problems and Prospects of Agricultural Marketing in India: An Overview, universal research publications, ISSN: 2249-8516, August 2013, pp 10-12.
4. Rajendran G. and Karthikesan P. Agricultural marketing in India-An overview, APJR, ISSN: 2420-5804, Vol. 1, Sep 2014, pp 159-162.
5. Vyas V. K. , Agriculture Marketing in India. A overview, IRI Jaipur, 2014, pp 70-84.
6. Haverqvist K. P. Indian Agricultural Marketing System, An Analysis, 2014, pp 62-67.
7. Aswale Santjay, A Study of Recent Trends in Agricultural: Author Profiles this Publications, 20318071, 2015, pp 2-3.
8. Kivuthiga K. and Karthi R. , Agricultural Marketing: An Overview, HSRP, Vol. 5, ISSN: 2250-3153, 2015, pp 1-2.
9. Limbore Nilosh V. , An Analytical Study of Indian Agriculture Crop Production and Export with Reference to Wheat, March 2015.

10. TNAU, Agritech Portal, Agricultural Marketing Agro-Business-Marketing Channels, 2015 pp 1.
11. Karthikeyan G., Problems in the Marketing of Agricultural Goods, IJMRE, ISSN:2454-619, Vol. III, 2016, pp 33-34.
12. Singh Prabhajeet, Agriculture Marketing: An Overview, ICRTIEI-17, ISBN: 978-93-86171-74-0, Oct 2017, pp 614-619.
13. Bajrang Lal, Agricultural Marketing asCatalyst for Rural Marketing in India: A Descriptive Study, IJRMEC, Vol. 07, and ISSN: 2250-057X, 2017, pp 55-60.
14. Kulkarni A.P., (1962), the behaviour of price of Groundnut Pods in some Regulated Markets in Maharashtra, Unpublished Ph.D. Thesis, University of Pune, pp. 198-200.
15. LeleU. M. J., (1973), food Grain Marketing in India', Popular Prakashan, Mumbai,pp. 1-177.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A) October- 2022

**Indian Economy
Challenges & Opportunities****Guest Editor:****Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,****Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.****Executive Editor of the Issue:****Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.****Associate Executive Editor of the Issue:****Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.****Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar**For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

28	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Jyoti Adhane	139
29	Political and Social Challenges in India	Dr. Prakash Salve	142
30	Human: Valuable Asset in Indian Cooperative Banks- A Study	Preeti Premraj Bhala, Dr. Anil Purohit	146
31	Impact of Covid-19 pandemic on Small and Medium Scale Enterprises (MSMEs) in Nanded District, Maharashtra, India	Rahul Lingampalle, Dr. M. M. Gaikwad	149
32	Neo-Colonial Indian Diaspora: Economical Evolution	Dr. Pradnya Kale, Dr. Amruta Wakle	158
33	Poverty in India or India in Poverty: A Critical Analysis	Dr. Vinod Kumar Yadav	162
34	Inequality in Wealth Distribution in India	Mr. D. V. Gangawane, Moin Tadvi	172

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Neo-Colonial Indian Diaspora: Economical Evolution

Dr. Pradnya K. Kale

Associate. Prof, Dept of English,
Pt. Jawaharlal Nehru College,
Aurangabad, (M.S.) India.

E-mail: pradnyakale.08@gmail.com
Cell No: 0 942206282.

Dr. Amruta B. Wakle,

Assit. Prof. (CHB)
Pt. Jawaharlal Nehru College,
Aurangabad, (M.S.) India.

E-mail: amrutawakle@gmail.com
Cell No: 9423782018.

Abstract:

The term Post-Colonialism was universally accepted in academics as it replaces the pejorative terms 'Third World 'Commonwealth 'New Literature'. The Post-colonial theory vocalizes intellectual space for the Subaltern people to speak for themselves in their own voices and produces the cultural discourses of philosophy, language of society and economy which balance the imbalanced "us" and "them"-binary power relation between the colonialist and the colonial subject.

Keywords: Post-Colonialism, Neocolonialism, Diaspora, Economical exploitation, liminality

Post-Colonialism is one of the millennial events of metropolitan academy. It came into existence after the publication of Edward Said's seminal works *Orientalism* (1978) which harshly criticized the western construction of the "Orient". Said's major contribution was to see colonialism as rooted in an epistemological inquiry and project: constructing the Orient. *Orientalism* is this European construction of the East or Primitive, savage, pagan, economically underdeveloped and criminal. Such a construction then enabled the European to justify his presence. The poor, weak, native needed to be governed and developed and it was the task of Europeans to civilize them. Though Said's *Orientalism* led to the development of colonial discourse which we found in the works of Gayatri Spivak and Homi Bhabha. They never use post-colonial term. The term Post-colonialism comes into existence after the publication of *The Empire Writes Back: Theory and practice in Post-colonial Literature* by Bill Ashcroft Gareth Griffiths and Helen Tiffin; in 1989. The term was universally accepted in academics as it replace the pejorative terms 'Third World 'Commonwealth 'New Literature'. As it has been repeatedly pointed out the post in post-colonialism does not indicate a period after colonization or after independence. Equally colonialism doesn't end with achieving of independence and as Gregory notes, colonialism is still present to this day. A lot of controversies are related to this term as it is not monolithic term. The post colonial status of Asian, African countries is different from America, Australia and Canada. Though political hegemony is over but economic domination is not over. Political policies and economic strategies are still directed from outside in the once colonized nations. Therefore the first president of independent Ghana, Kwame Nkrumah calls Post-colonialism as "Neo-Colonialism; Post-colonial theory is a method of interpreting, reading and critiquing the cultural practices of colonialism, where it possesses that the exercise of colonial power is also the exercise of racially and economically determined power of representation. Since the early 1980 post-colonialism has developed a body of writing that attempts to shift the dominant ways in which relations between western and non-western worlds

are viewed. As a genre of contemporary history post-colonialism questions and reinvents the mode of cultural perception –the ways of viewing and of being viewed.

Post-colonial records human relations among the colonial nations on the scale of subaltern treatment, economic and cultural exploitation of the colonized by colonial rule: The Post-colonial theory establishes intellectual space for the Subaltern people to speak for themselves in their own voices and it produces the cultural discourses of philosophy and language of society and economy which balance the imbalanced "us" and "them"-binary power relation between the colonialist and the colonial subject. The term post colonial and post colonialism denote aspects of the subject matter which include the decolonized world which indicate that decolonized world is an intellectual space of processes of confusions of hybridity and of liminality. The European justifies colonialism by promoting a binary opposition between them and non-European "other" which was rooted in the perception of racial differences .They validates colonialism on the basis of Darwin's "*Evolution of mankind*". They gave the message to the world that the colonized were the inferior race historically. The 'other' becomes marginalized, inferior and they were judged from Eurocentric norms. The post-colonial theory and literature want to deconstruct this distorted world view of the European colonizers.

The main purpose of post-colonial theory is to study imperialism and colonialism from the perspective of non-European countries. According to Edward Said,

"Imperialism means the practice, the theory and the attitude of a domical Metropolitan centre, ruling a distant territory. Colonialism which almost –always a consequence of imperialism is the implanting of settlement of distant Territory." (Said 1993-8).

In the words of Edward Said, "*imperialism is an act of geographical violence*" (Said 1993-9) Said observed that a cultural and ideological war was waged against imperialists, cultural resistance and literary deconstruction were weapons in this war. These two weapons are playing significant roles. Broadly speaking literary decolonization and de-centering took two forms – subversion and rejection. The writers of post colonial world rejected the reality and perception of the colonizer. They also attempted to reject the language and labels of the colonizers by using hybrid language with the help code mixing. It was the rejection not only of the rhetoric and implicit power of language but also the power behind language .The resistance of post colonial writers to the imperial took the form of subversion. We know that language is always the fundamental site of struggle and the tools of subversion. The majority of writers acknowledged the hybridity of their identity, the impossibility of binary categories and monolithic models. They realized that the influences of post colonialism were undeniable and irreversible /these writers not only recognized the interwoven and international influences acting upon them, but also welcomed this hybridity as strength.

Post Colonialism and South Asian Diasporic literature:

Early south Asian writers used to follow the language of British authors but contemporary south Asian never carry colonial baggage: for them English is simply a tool like other language in the Indian sub continental English was so well integrated that now it has become Indianised. English is widely accepted in south Asia as one of their language. English is flexible language compared to other language in the world. it accepts words from various language that is why it is growing today as global language .now English is not the monopoly of the western world people across the world are very much comfortable in this language .the usage

of English may be widespread in the Indian sub continental, but it is by no means easily accessible to non-urban, lower class majority. Nevertheless, English undeniably has a special position and role in south Asia. In Salman Rushdie's view, "English has become an Indian language". (Rushdie-2000) According to Manjula Padmnabhan, "there are Indian citizens who speak no Indian language other than English". (Padmnabham-2002)

Although English has become language of India and also other countries in Asia, south Asian writers always have to face the pertinent question: "why they write in English? There are three obvious reasons as to why they write in English. The first reason is very clear that is simply a personal preference. Some authors find it easy to express them in English. they are more familiar with English the any other language of their country .during the period of british Raj many of authors have access to education in English and wide spread use of English in the continent Those who consider English language still as a language of colonizers a continuing threat to their own languages and mother tongue object the south arisen authors who consciously chose English language to write and express themselves. The neutrality of English language is the second reason why south Asian writers particularly women writers write in English. English language affords more freedom to authors than their language .for diasporic writers, it is easier to write their diasporic experiences in English language rather than in bhasha. The confusion of identity, identity crisis, cultural dilemma, transnational experiences can be easily expressed and discussed with the neutrality of the English language. This neutrality especially helps south Asian diasporic women writers to look at their own country objectively. They can portray south Asian in negative light which they may find difficult to write in their own languages. In India, Arundhati Roy is perceived to have portrayed India negatively to the world. Despite being celebrated by the western world Roy had faced charges of obscenity. In India there was strong backlash against her because of her book *The God of Small Things*. If she would have written it in Malyalam, she would have to face it more seriously the third reason why south Asian's write in English language is that they get international readership. By writing in English it is possible for south asian writers to reach larger readers across the world. The western world is eager to know and understand voice of post colonial world. To a very large extent south asian literature in English is published by western publishers; for example, Random House, Doubledoy Vntage, Faber and Faber. Many publishing houses have their branches in south Asia like Penguin, Macmillan. All south-Asian writers who publish abroad instantly shoot to fame and wealth. Apart from above three reasons there may be number of reasons that encourage south asian women writers to write in English. Whatever may be the reasons south asiashn women writers are writing more now a days. In spite of gendered reading women writers of south Asian Diaspora have created a big impact in India and abroad in recent times more than even than male writers. The women writers of Indian Diaspora highlighted not only emotional, cultural loss but also role of Indian Diaspora in the First World's economic growth.

With the widespread usage of English across the world south Asian writing in English has become a recognized branch of literature, not only in south Asia but in the western world. Universities in the west have separate departments of south Asian literature. To avoid the undesirable shadow of colonization academicians prefer the term "South Asian literature" rather than post colonial literature, commonwealth literature, Indian English literature. Even Amitav Ghosh, Chitra Bannerjee Divakarun, Bapsi Sidhwa strongly objected to classify their work under the term "commonwealth Literature" According to Amitav Ghosh the term *commonwealth*

literature anchors an area of contemporary writing not within the realities of the present day nor within the possibilities of the future but rather within a disputed aspect of the past... as a literary or cultural grouping however it seems to me that "the commonwealth can only be misnomer..." (ghosh-2001). The term south asian literature is also not without its pitfalls. Already literature in English from India has dominated this research due insufficient or shortage of literary material from Pakistan shrilanka and Bangladesh. No doubt the domination Indian women writers and their research are fairly accurate and reflected in the literary scene across the world. Industrial revolution in England, led to pouring of British goods in India at an unprecedented rate, which ruined the Indian handicraft industry and led to de-industrialization in some sectors. In this way colonialism led to a substantial out flow of financial resources of colonized India.

Reference:

- Said, Edward, 1993 *Culture and Imperialism*. New York: knopf.
- Bhabha, Homi K, *The Location of Culture*, Routledge, 1994.
- Bhabha Homi K. "Dissemination: Time, Narrative and the Margins of the modern nation", *Nation and Narration*, 1994- p-1.
- Avdesh Kumar singh, *The Crisis 8in Nationalism and India*, "Critiquing Nationalism, Transnationalism and India Diaspora Ed. Adesh Pas, creative Books, New Delhi 2006. P-278.
- M.H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, Harcourt College, Publishers 2000.
- Rushdie, Salman, "India and World Literature: Aur 1979, frontline. Online. 9 feb 2000.
- "Women Writers of Indian Diaspora Create A Big Impact". *Rediff*. Retrieved 14 August 2014.

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - XI

Issue - I

November - April - 2022-23

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विदुक्ते

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.495
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	शैली व्यवस्थेसाठीचे स्तंभ स्थान सौ. पुष्प सुविल जाधव	१७-१८
१४	नांदेड जिल्ह्यातील प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा गुणवत्ता स्तर दर्शविण्याचा असर अहवाल - २०१८ चा तुलनात्मक अभ्यास प्रकार्य डॉ. अविनाश मधुकरराव कोहळे प्रज्ञानकुमार पुरुषोत्तमराव भोजनकर	६१-६६
१५	संत तुकारामांची काव्य सुलंगता एक : आकलन डॉ. एम. आर. वाळुंकर	६७-७०
१६	योगी अरविंद भोष यांच्या स्वराज्य विश्वक विचारांची चिकित्सा डॉ. आकाश शेषराव बांगर	७१-७६
१७	गोदिया जिल्ह्यातील लोकसंख्येची काव्य, वितरण व घनता डॉ. कु. एम. के. देशपांडे	७७-८४
१८	मुलींचा शैक्षणिक कल श्रीमती माधुरी केळकराव पाटील	८५-८७
१९	विदर्भातील संस्थात्मक विधी संपर्कित बालकांचे अध्ययन देवमूदन धारगावे	८८-९३
२०	आयडेंटिटीचे बँडिडपुढे - अशोक रा. इंगळे डॉ. जतिन्कुमार श्रीधर पेळे	९४-९९
२१	दत्ता भगत यांच्या नाट्य काव्यमंथनातील जागृता डा. डॉ. भा. ना. शाळेकर	१००-१०३

त्यांची वाढते म्हणजे एकूण जीवनाकडे लक्ष्मण पातळाचा सूक्ष्म दृष्टीचा प्रभाव होय. कातळाची पट्टे राते सांगणाऱ्या वा नाटककारांचे नाट्यलेखन हे प्रामुख्याने वैचारिक स्वरूपाचे आहे.

प्रा. दत्ता मात बांनी अनेक प्रकारचे साहित्यलेखन केले असले तरी त्यात सर्वांत वा नाट्यलेखन हे त्यांचे आवडते क्षेत्र असल्याचे दिसते. 'खेडीया' प्रा. भगत, बांचे वरिष्ठ नाटक होय. पृष्ठाच्या टुंग्यां वा हीवी विघटनेमध्ये 'खेडीया' वा हीवी नाटकाचा प्रयोग सादर झाला. हे एक विचारपूर्ण आहे. इतिहासाचा सामाजिक जीवनाचा वेध प्रा. मात बांनी घेतला. वा नाटकातील प्रत्येक पात्र एका एका प्रवृत्तीचे निदर्शक आहे. जातीगत, वंशगतता, साधारी, दारिद्र्य, शिक्षण, प्रेती आणि अल्पवयला वासातळा प्रक्षोभून इतर लोकजीवनाचा प्रभाव वेतो. भारतीय समाजव्यवस्था ही धर्मीय आधारीत आहे. इतरना कर्मणाचा प्रत्येकाला व्यवस्थाच आघोषात जात व वर्षे मिळते. आयती जात-वर्ग बदलण्याचा, शिक्षण-संपत्ती याचा कोणताच अधिकार वा समाजव्यवस्थेने दिलेला नाही. काही जातींना तर 'अस्पृश्य' म्हणून विषयते गेले. त्यांच्या स्पर्शासाठी 'विटल' होत गेला. समाजाची विकासाचा हिंदू समाजव्यवस्थेने विषय दलित नाटकांमधून फहावयात मिळते. 'खेडीया' साठव्या नाटकातून मातळाद्वारातील वसातळ वा गावातील पडणाऱ्या घटकांचे विषय आले आहे. ह्याचो वर्गीयसून जातीगत भारतीयाना मनात-रकत खोलाय करवलेली आहे. ती का-ना त्या कारणाने वाढत आघोषात होत राहिली. 'खेडीया' ची निर्मिती समाजव्यवस्थेत आहे. जातीय टाळत त्यात अनेक इतिहासे गेलेले बावी ही वास्तव घटना प्रस्तुत नाटकात येते. एकूणच वा नाटकात प्राचीन-सहरी जीवनातील सर्व-दलित व त्यांच्या समस्या समेक भारतीयीचा उदासोह केलेला असला तरी फुले-आदिवासीना समाजपरिवर्तनाच्या लक्षातुळे सर्व-दलित नाटकातील वै. भारतीयीची बन्याच प्रमाणात संपुष्टात आल्या आहेत. असे रक्षविषयाचा प्रत्येक केला आहे. बोधवयात हे बदलानी असेवा व्यक्त करणारे असे 'सांख्यिक' नाटक आहे.

'वाटा-पडवारा' हे प्रा. मात बांचे अखेरत गावलेले दुसरे नाटक आहे. विघट अकादमीने 'नाट्यलेखन कार्यशाळा' वा माध्यमातून प्रस्तुत नाटकाची निर्मिती झाली. वा नाटकाचा पहिला प्रयोग १९८७ मध्ये सादर झाला. वा नाटकात समाजव्यवस्थेने सुद्धा घट नाटककाराने चित्रित केलेले आहे. इतिहा, ब्राम्हण व मराठा असे जाती-वर्ग गट हे समाजव्यवस्थेने कसे रेषाटलेले आहे. वा नाटकात डॉ. आंबेडकरांच्या विषयाने भारतल्या तीन पिढ्यांचे विषय आलेले आहे. यातील प्रत्येक पिढीची विशिष्ट अशी एक भूमिका आहे. त्यानुषंगाने सामाजिक स्तर भेदाचे दर्शन वा नाटकात घडते. हिंदू समाजव्यवस्थेने लक्षण म्हणजे जातीगत होय. जातीगतादी माती जात्याची प्रकृती आहे. मुस्य आघापत्या जाती परिधानम्येच राहते. त्याभाहेर लक्षा तो जात नाही आणि जे वातात त्याला समाज स्वरूपात नाही. म्हणूनच आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या नाचकरला सर्वात संघी भिडेल तिथे विरोध करतात. सामाजिक क्षेत्र-अनिष्ठ व सामाजिक प्रविष्टा वसण्याचा वा समाजव्यवस्थेत कटकाचे पाठल्या वातात, समाजपरिवर्तनातुळे शिक्षणसाठ्या पत्रिक क्षेत्रात सुद्धा शिक्षणपेयची संकशापानेच कती आरंभता निर्वाण झाली असे आणि वा आरंभकेल लक्षण विद्यार्थी वर्ग कला प्रकारे गुरफटता गेला आहे हे ही प्रा. भगत सांगतात, तर शिक्षण संस्थातील लानेबांधे असणाऱ्या लोकांनी दुसरे अनेक व्यवसाय करून आपल्याच नातेवाईकांचे कसे भले केले आहे हे ही ते वाढत जातात. आंतरजातीय विवादातून जातीजातीमधोल

अंतर कमी होऊन जातीयता या शब्दाचा अर्थ असावा असा अर्थ करतात. शिक्षण जातीयता लोडवण्याचा या आंतरजातीय विवाहाचा प्रश्न अजूनही लोक गैरपणे समजू शकतात तसा नाही. हे दसा भात स्पष्ट करत जातात. सगळ्या जातींमध्ये दलित कितीही शिक्षण, ज्ञान संपन्न झाला तरी दलितता गुरुजीमाराची सुधारणावादाचे दंग करणारे स्वातंत्र्य सैनिक लोकांना खळ करत असते ती जात कड्याच त्यांना लागू दूर लोटतात. हे ही दसा भात यांनी वर्णिकरणे सांगितले आहे. शासनाकडून केलेलेही मिळणाऱ्या योजना सार्वजनिकद्वारे कडा लाटल्या जाऊन यशोवस्तुन नाही घालून एकनिष्ठ न राहता प्रलोभनांच्या पागे खणून चळवळीला कधी घुट्याती देतात. हे मानसिककलेतून चळवळ जाते. ही दलितताची मानसिकता या काळात चळवळीने कोणकोणती माध्यमे वापरलीत याचे वर्णित न वसल्यामुळे आज या चळवळीचे अस्तित्त्व कसे पोषणत आले हे एकुलत सांगणारे हे नाटक आहे.

'असमक' हे दसा भात यांचे एकमेले नाटक आहे. या नाटकाचा पहिला प्रयोग १९८६ मध्ये मुंबईत झाला. प्रस्तुत नाटकात वास्तव जीवनवादी सामाजिक, राजकीय घटनांना पौराणिक परिधाने प्रकट केले आहे. या नाटकातील सामाजिक व राजकीय खवत्या नाटककार कथकालिक चळवळीने मांडलेला आहे. आर्ग्युमेंट, त्वनंतरची जवता राजवट, जवता राजवटीचे कोमळणे, नामांतरावरील दंगल या सर्व गोष्टींचा अखंड चळवळीत परिणाम झाला. इथे 'दसा' हाकाली जालीच काळवळी गेली आहे. सद्यःकालीन सामाजिक व राजकीय लोकजीवन किता सत्यवस्तुसमवेत, निव आघोऱ्याच उलगडत जाते. सत्तेसाठी जाती-जातीत दंगली घडवून आणणे, सत्तेचे राजकारण, दलित व इतर केल्यामधील घडाओढ, 'दलित केल्यामधील सत्तेसुभे प्रवेकांच्या परस्परविरोधी भूमिकेमुळे दलित जनतेत निर्माण झालेला गोंधळ, किर्तव्यपुरुषा आणि पुनरा हातलसण्यात सत्तेने जात सत्तेत राण जाण हे सारं मेदकपणे मन्-व्यलसत उभे राहते. सत्तेची या नाटकाचा केलेला लेखक तर वास्तुही विचारक आहे. एकुलत राजकीय आणि सामाजिक विवृतीच प्रथम प्रकटा झाले टाकलाच आहे. कातल्या कोणत्याही सामाजिक व राजकीय जीवनकारणे एक सामाज्याती कथकालिक नाटक म्हणून 'असमक' चे सामाजिक-राजकीय स्थान अद्वितीय आहे. शोडक्यात, या सर्व सत्तेसाठी प्रवृत्तीला फुले-आंबेडकरांच्या प्रेरणे प्रकट ताकतीचा धक्का आ दलित पेशने दिला ती आज नसलेच झाली हे सत्य नकारता येत नाही. पण तरीही दलित पेशने धक्का देण हीच ऐतिहासिक परंपरा होती हेही नकारता येत नाही. या सर्व घटनांचा उदाघोड 'असमक' या नाटकाच्या माध्यमातून दसा भात करतात.

शोडक्यात, दलित साहित्य आणि रंगभूमी मज्जात चळवळीसाठी कमाता आली आहे. त्यामुळे त्यातील सामाजिक आणि हा मानवी मुल्यांची उच्च घातही गाडतात. त्यास दसा भात यांचे नाटके सुद्धा अपवाद नाही. सामाजिक विषयात, वर्णभेद, मानवी मूल्य, सत्तेचे राजकारण, साधारण कार्यकर्ते हा या नाटकांचा गाथा आहे.

निष्कर्ष

१. दलिततांच्या सामाजिक जीवनान्चा वेध दसा भात यांनी घेतला.
२. या नाटकात आर्ग्युमेंट-वादी जीवनवादी सत्य-दलित व त्यांच्या सत्तेत सत्येच वास्तुवादी उदाघोड केलेला आहे.

३. समाजकारणामध्ये सुरुष परा वरकमताणे विकिर केलेले आहे. दलित, ब्राह्मण व मराठ जो जाती-वर्ग नष्ट ते समाजकारणामध्ये कथे रेखाटलेले आहे.
४. या नाटककारिता सामाजिक व राजकीय अवस्था नाटककार कथकात्मक पद्धतीने मांडलेला आहे.

समाप्ती

भोवण्यात प्रा. दत्ता भगत बांधी आपल्या खेडिका, मारा-पळवता आणि सामक सारल्या नाटकांपर्यंत जी, समाजाला अन्वेषकांच्या तत्त्वज्ञानाने जागृत झालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या पदभंगमातून समाजाला प्रखर बनवते. मुलागिरी पूर्वीही जन्मकाळात होती व आजही पातळ आहे तेव बाळगून दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. दलित रंगभूमी - भालचंद्र पटवर्णे (संपादन)
२. दत्ता भगत बांधी नाटके - प्रा. शैलेरा विभूजन
३. दलित नाटक आणि दत्ता भगत बांधी नाट्यविद्ये - डॉ. शिवधाम शिरसाळ.
४. मराठी रंगभूमीच्या तीस रती - मकरंद माटे.

UGC Care Listed

त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका

ISSN-2321-1504 Nagfani

RNI No. UTTHIN/2010/34408

वर्ष-12, अंक-43, अक्टूबर - दिसम्बर 2022

नागफनी

उद्दिष्टता, भेदना और स्वनिर्माण-बलगाणे कथना-वर्णन

भाग-3

मोहन राकेश की कहानियों में जीवन-मूल्य और मानवीय सम्बन्ध

डॉ. हेमलता कांचनकर

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

ई कहानी आन्दोलकों में ऐसे अनेक कहानीकार थे जिनका लेखन उनके व्यक्तित्व जीवन से जुड़ा हुआ है। राकेश का लेखन आकरिषक नहीं है। इनके लेखन के साथ अनेक स्थितियाँ और प्रेरणाएँ हैं जो उनके परिवार से जुड़ी हुई हैं। स्वतंत्र मनोवृत्ति के होने के कारण राकेश कभी किसी बंधन से बंधे नहीं। 'आइने के सामने' में उन्होंने एक स्थान पर लिखा है, "घर के लोग बहुत-बहुत शिकायत हैं। बहुतसी चीजें मेरे पास होनी चाहिए, उन्होंने अपने कब्जे में कर रखी हैं।" मोहन राकेश का यह कथन उनकी मनसिद्धि और भावना को व्यक्त करता है।

मोहन राकेश की अधिकतर कहानियाँ मानवीय जीवन मूल्य और सम्बन्धों पर आधारित हैं। यही कारण है कि उनकी प्रारम्भिक कहानियाँ प्रेमचंद की परम्परा से जुड़ी हुई दिखाई देती हैं। उनकी दृष्टि में समूचे दृष्ट को यथार्थ रूप में अनुभव कर कलात्मक रूप में प्रस्तुत करना ही कहानीकार का दायित्व है। उनकी यह भी धारणा है कि कहानी का कथ्य सर्वव्याप्त है। "जिन खोतों से हम कहानी लिखने की प्रेरणा लेते हैं उसका क्षेत्र भी काफी विस्तृत हो गया है। हमारे चारों ओर जीवन का हर अणु किसी प्रभाव से चलित हो रहा है। हम उन प्रभावों को पहचान सके तो हर अणु की अपनी नी है।" जीवन मूल्य और मानवीय सम्बन्धों के विषय में मोहन राकेश जी अपने विचार इस तरह व्यक्त करते हैं कि, "प्रतिबद्धता की बात मैं अपनी या अपने कला के सम्बन्ध में न सोचकर जीवन और यथार्थ के सम्बन्ध में सोचता हूँ। मैं अपनी कला से प्रतिबद्ध हूँ क्योंकि अपने परिवेश और उसके निरन्तर बदलते यथार्थ से प्रतिबद्ध हूँ। जीवन से हटकर अपने अकेलेपन में प्रतिबद्धता मेरे लिए कोई अर्थ नहीं रखती है।" अर्थात् मोहन राकेश की जीवन के प्रति गहरी निष्ठा थी। उनकी 'भलबे का मालिक' देश विभाजन और साम्प्रदायिक दंगे के संदर्भ में बहुचर्चित कहानी है। देश का बँटवारा एक ऐसी घटना है कि जिसने संवेदना के स्तर पर अनेक रचनाकारों को हिलाकर रख दिया है। आजादी के साथ ही इस देश के टुकड़े हुए और कल तक हिन्दुस्तान का हिस्सा था वह पाकिस्तान बन गया था। इस विभाजन के फलस्वरूप ही हिन्दू और मुसलमानों में भयानक साम्प्रदायिक दंगे हुए जिनमें बेकसूर, निम्बाप और जिसका कोई अपराध नहीं था ऐसे लाखों लोग मारे गए। अत्याचार, बलात्कार और खून - खराबा का जो नंगा नाच इस समय हुआ उसने मानवीय सम्बन्ध और जीवन मूल्यों पर प्रश्न किन्हा लगा दिया। "विभाजन और साम्प्रदायिक चोट ने वस्तुतः मानवीय मूल्यों को ध्वस्त कर दिया, बर्बरता और अत्याचार की पाश्चिक वृत्ति को नंगा किया तो रक्तपात, मारकाट और निर्मम हत्याओं ने मनुष्यता के सामने प्रश्न किन्हा उपस्थित कर दिया। आपसी विश्वास और भाईचारे की भावना खंडित हुई तो मानवी आस्थाओं के स्तम्भ डगमगाने लगे। इस तरह विभाजन की परिस्थितिक संकट टूटते-बिखरते मानवीय मूल्यों को उजागर करता है।

राकेश ने 'क्लेम' के माध्यम से व्यक्तियों की मनोभावनाओं का मनोवैज्ञानिक चित्र अंकित किया है। क्लेम के पैसे मिलते हुए देखकर कई लोग अलग-अलग मनसुबे बाँधने लगे। मिलनेवाली सहायता के सम्मुख उनके न तो मूल्य रहे न मानवीय सम्बन्धों सरकार से क्लेम के माध्यम से अधिक से अधिक क्लेम के माध्यम से ज्यादा से ज्यादा पैसा कैसे लिखा जाए यही ज्यादातर लोग सोच रहे थे। सरकार की योजना तत्कालिक समस्या का कारण बनी थी, किन्तु इस तत्कालीन परिस्थिति ने आदमी के अन्तस्व को कितना प्रभावित किया था इसका अत्यंत प्रभावशाली निरूपण इस कहानी में हुआ है। इंसान कितने जल्दी स्वार्थ पर उतर आता है और छोटी-बड़ी प्राप्ति के सारे मूल्यों को ताक पर रखकर झूठ बोलने को तैयार हो जाता है। इसका उदाहरण यह प्रसंग है। "तंगों में बैठी तीनों स्वार्थियों क्लेम दफ्तर की थी रास्ते में यह स्वार्थियाँ वार्तालाप कर रही हैं। कुछ ऐसे लोग थे जिन्होंने अपनी जायदाद से अधिक क्लेम किया था और उसका क्लेम मंजूर भी हो गया था। कुछ ऐसे इमानदार भी थे जिन्होंने उनका क्लेम किया जितनी उनकी सम्पत्ति थी किन्तु वे घाटे में रहे। अब वे सोचने लगे कि अगर हम ज्यादा सम्पत्ति लिखा देते तो उन्हें क्लेम की धन राशी और अधिक प्राप्त हो सकती थी। "आगे बैठा सदाहर कह रहा था कि उसका साठ हजार क्लेम मंजूर हुआ है जिसमें आधा पैसा उसे नगद मिलेगा और आधा जायदाद की शकल में। पीछे बैठी स्त्री रो रही थी कि बड़े अर्थ हो क्लेम मंजूर करनेवालों का जो उसका सिर्फ अड़स्राह हजार का क्लेम मंजूर किया गया है। अगर उन्हें पहले पता होता तो वे आधा कनाल ज्यादा लिख देते, वे अपने सच्चाई में मारे गए।" तो 'वा बल' ऐसी कहानी है की जिसमें शराधी कैम में रहनेवाले एक परिवार के बच्चा और पीड़ा का बड़ा करुण चित्रण किया गया है।

कहानी में स्पष्ट होता है कि बदलती हुई परिस्थितियों में स्वार्थ वशा मानवीय सम्बन्ध कई बार कितना धिनीन रूप धारण कर लेते हैं। 'परमात्मा का कृता' बेरोजगारी और बढ़ती हुई महंगाई का दारुण चित्रण है। स्वाधीनता के पश्चात संपूर्ण देश में मानवीय सम्बन्धों और मूल्यों में जो गिरावट आई है उसका यथार्थ चित्रण है। जीवन के मूल्य इतने गिर गए हैं कि रिश्ताखोरी और भ्रष्टाचार सामान्य बात हो गई है। "आज तो व्यक्ति नैतिक एवं जीवन मूल्यों से इतना गिर चुका है कि भ्रष्टाचार के अंतर्गत कही जाने वाली बहुत सी बातों को तो उसने अपनी कार्य पद्धति का अंग मान लिया है। आजादी के लिए संघर्ष करनेवाले नेताओं ने सत्ता प्राप्त होते ही अपने त्याग, आदर्श और देशभक्ती को ताक में रख दिया है।" इसमें प्रशासन और तंत्र में फैले खोखलेपन, भ्रष्टाचार, घुसखोरी और रिश्त पर करारा व्यंग किया है।

'आंला' कहानी में 'बनवारी भगत फुलकौर' की है, फुलकौर बनवारी भगत के साथ विवाह के बंधन में बंधकर एक सामान्य नारी की तरह अपना जीवन व्यतीत करते हैं। उसकी न तो बड़ी-बड़ी आशा-अपेक्षाएँ हैं और न तो स्वप्न है। वह तो इतना ही चाहती है कि अपनी वह और बेटे के साथ मिलकर रहे।

'वासना की छाया' में चौदह वर्ष की पुष्या की मजबूर स्थितियों का चित्रण किया है। उसे नहीं मालूम था कि उसके विधुर पिता अपनी हवस के लिए किसी दूसरे के हाथों बेच देंगे। उसने तो अभी-अभी जीवन में पैर रखा था। उसकी आँखों ने अभी सजाना नहीं सीखा। उसके अन्दर अभी वह ताजगी थी जो नई बहार की कलियों में होती है।" जर्मादार कहानी में ऐसी शोकांतिका है कि, अपनी ही बेटों को दूसरे हम उम्र को देकर अपनी हवस को भोगता है, "जब इस विधुर जाट चौधरी को पत्नी के रूप में कोई स्त्री नहीं मिलती तो वह अपनी चौदह वर्ष की लड़की के बदले विवाह करने का निश्चय करता है। चौधरी और उसकी वासना की हवस के माध्यम से राकेश ने पिता-पुत्री के सम्बन्धों का न्हास चित्रित किया है। कहानी का चौधरी एक ऐसा पात्र है जो वासना की छाया तले बची उम्र गुजराने के लिए अपनी भोली और चौदह वर्षीय लड़की तक की बली चढ़ाने के लिए तैयार है। इतना ही नहीं तो वह सया भी खर्च कर सकता है।" अपनी वासना की तृप्ति के लिए जाट चौधरी कुछ भी करने को तैयार है। वह इसमें बदलते जीवन मूल्यों और सम्बन्धों का हास होता दिखाई देता है।

'जहम' कहानी का नायक बेकारी के दौर से गुजरता है तो समझता है कि अपने परिवेश से बिल्कुल कट चुका है। उसका ऐसा समझना मानवीय सम्बन्धों और जीवनमूल्यों के कारण ही है। जब बेकारी उससे दूर होता है और नौकरी में उसका मन लगता है तो वह व्यक्ति अपने आपको दूसरों से बिल्कुल अलग समझता है। सम्भवतः अपने अहं के कारण भी वह ऐसा समझता है। "यह स्वाभाविक है कि आज के इस बेरोजगारी के युग में व्यक्ति का अहं टूटा जा रहा है, अपने को निगहवाल, माननेवाला व्यक्ति बेरोजगार होने पर समय से कट जाता है।" इसमें संदेह नहीं कि जीवन के बदते मूल्यों और मानदण्डों में आर्थिक स्थितियों ने व्यक्ति के जीवन और चिंतन को बहुत प्रभावित किया है। फिर भी कुछ व्यक्ति ऐसे होते जो ऐसे स्थिति में भी मानवीय सम्बन्ध और मूल्यों को टिकाये रहते हैं। बेरोजगार व्यक्ति का नजरिया अपने में असफलता तथा निराशा को व्यक्त करता है और व्यक्ति अपनी विवशता में अपने को समय संदर्भ से कटा हुआ प्रतीत करता है, लेकिन उसमें कुछ होता है जो उसे झुकने नहीं देता और जो झुकने नहीं देता वह जीवन मूल्य ही हैं। अतः रचनात्मक स्तर पर सम्बन्धों के विघटन को राकेश ने आम आदमी के जीवन अनुभव को साहित्य के धरातल पर अंकित किया है। इसलिए जीवन मूल्य और मानवीय सम्बन्धों पर राकेश कि दृष्टि प्रासंगिक लगती है।

संदर्भ संकेत :-

1. राकेश - आइने के सामने, पृ. सं १३०
2. मोहन राकेश - परिवेश, पृ. २०३
3. मोहन राकेश - साहित्यिक और सांस्कृतिक दृष्टि, पृ. ५६-५७
4. दिनमान - १० दिसम्बर, पृ. १०१
5. मोहन राकेश - केवल, पृ. १०१
6. मोहन राकेश - नामध की छाया, पृ. १५०
7. नदी, पृ. ११४
8. डॉ. गोपधर सिंह शेरवत - मोहन राकेश की कहानी यात्रा, पृ. ६३

E- ISSN 2582-5425

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
October 2022 Special Issue 06 Volume V

For more information visit To - www.akshara.org

Akshara Publication

Index

Sl No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	Portrayal Of Partition : A Brief Analysis Of Khushwant Singh's <i>Train To Pakistan</i>	Anupma Kumari	05
2	The Significance of Nature in Indian English Fiction	Manisha Vinayak Bhise	10
3	Water –Safety and Drinking Water Quality in Bundelkhand of (M.P.)	Manoj Kumar Prof. Prabhakar Mishra Dr. Mohan Nimole	13
4	A Study of Teacher's Preparedness to Identify Learning Disability in Their Students	Dr. Jyoti Gangrade, Roshini Sajani	20
5	Word Power And Literary Strength Of Arabi-Malayalam – An Overview	Santhini P Kuttikal	27
6	A Study on The Public Opinion Towards the Impact of Demonetisation on Common Man with Special Reference to Vijayawada City	N John Sukumar	33
7	Impact of Salt Stress on Growth and Physiological Processes in Peanut (<i>Arachis hypogaea</i> L.)	Prof.Savant Shital Sanjay	44
8	Significance of History Subject for Study Other Inter- Disciplinary Subjects	Rajendra B. Patil Pandurang G. Chougale Jotiram D. Patil	48
9	Major Themes as Reflected in Poem Father Returning Home by Dilip Chitre	Mr.Onkar S. Bedagnur Dr. I. M. Khairdi.	51
10	Water Resources Management	Prof. Prabhakar Mishra Dr. Mohan Nimole Manoj Kumar	54
11	जनसंख्या वृद्धि, सतत विकास एवं पर्यावरणीय चुनौतियाँ	डॉ. अर्चना नौटियाल	60
12	महात्मा गांधी के पर्यावरण सम्बन्धी विचार : हरित भविष्य की ओर एक विकल्प की खोज	वीनू कुमावत	64
13	गांधान में नारी	मेघना. एम. के	68
14	नगरों के विकास की पृष्ठभूमि का विश्लेषणात्मक अध्ययन (ग्वालियर जिले के विशेष संदर्भ में)	प्रो. शिवराज सिंह तोमर रतिका कुशावाह,	71
15	गिरिराज विश्वरूप कृत 'पहला गिरमिटिया' गांधी विचार विभिन्न दृष्टिकोण	डॉ. हेमलता कांचनकर	75
16	नागार्जुन के उपन्यासों का रुपिमीय विश्लेषण	प्रो. डॉ. रश्मि खैरनार सुजाता विठ्ठल भालेराव	78
17	अनुवाद के क्षेत्र में भाषा वैज्ञानिक समस्याएँ	डॉ. सुनील कुमार	84
18	'प्रती आवा' नाटक में आदिवासी जीवन	डॉ. कृष्णा प्रल्हाद पाटील	94
19	एडवाली भाषा वैदिकी की पुरी है	हेमंत चौकियाल	97
20	बंगाल की दीवाली एक अनोखा पर्व	डॉ. संजीवनी जगदीश राठोड	101
21	संजय कुमार के साहित्य में प्रकृति चित्रण (सकल जाले में) रचना के संदर्भ में	प्रो. डॉ. सविता अजित सिंग कांचले रेशमा मारुती	104

गिरिराज किशोर कृत 'पहला गिरिमिटिया' गांधी विचार विभिन्न दृष्टिकोन

डॉ. हेमलता कांचनकर

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

गिरिराज किशोर का 'पहला गिरिमिटिया' उपन्यास गांधीजी के दक्षिण आफ्रिका के जीवन पर आधारित उपन्यास है। उपन्यास का संक्षेप यह है कि, भारत में वक्रालत करके असफल गांधी अपनी रोजी-रोटी के लिए दक्षिण आफ्रिका पहुँचते हैं। लेकिन वहाँ पहुँचने पर यह बात बेचैन करती है कि दक्षिण आफ्रिका में रहे-रहे गिरिमिटियों का शोषण कितना दर्दनाक है और गांधीजी उनके साथी-भाग्य विधाता बन जाते हैं। 'पहला गिरिमिटिया' नौ सौ पृष्ठों का विशाल उपन्यास है जिसे लिखने में आठ वर्ष का समय लगा। अथक परिश्रम के बाद गांधीजी का जीवन उनके तत्त्वों के साथ तीन पक्ष उपन्यास में है - मोहनिया पक्ष, मोहनदास पक्ष और महात्मा पक्ष। इस उपन्यास में उन्होंने मोहनदास पक्ष को चुना क्योंकि मोहनदास का व्यक्तित्व इतना विशाल था कि वे मोहनदास से महात्मा बने। उपन्यास में वर्तमान युग की अनेक समस्याओं को ध्यान में रखकर सृजित किया है।

अतः गांधीजी के विभिन्न दृष्टिकोनों का अध्ययन इस एक ही उपन्यास में दिखने को मिलता है।

पहला गिरिमिटिया - ऐतिहासिकता एवं आधुनिकता :

उपन्यास में जीवन से ज्यादा ऐतिहासिकता है। ऐतिहासिक तथ्यों के आधार पर वर्तमान की व्याख्या करनेवाला वैचारिक उपन्यास है। गांधीजी, ऐतिहासिक तन्त्र पात्र है, परंतु आधुनिक है। सब तो यह है कि उपन्यास भी इतिहास का अधुनिकीकरण है। आधुनिक से तात्पर्य पश्चिम की नकल करना, अंग्रेजी बोलना, बेड़े कपड़े पहनने से नहीं है। जीवन दृष्टि तार्किक, तर्कसंगत, वैज्ञानिक, लोकतांत्रिक और समन्तावादी होने के कारण ही हम आधुनिक सभ्यता से जुड़ सकते हैं।

आज कि प्रासंगिकता यह है कि राजनेता जनता को कई वादे करके बहकाते रहते हैं। आज के युग के अनेक महापुरुषों को अपने बारे में अजब श्रद्धा है। वे अपने आपको भगवान मानते हैं और भक्तगणों द्वारा ऐसे प्रचार-प्रसार करवाते हैं तथा संबोधन से जाने जाते हैं। वर्तमान के इस स्थिति को जानते हुए लेखक एक कर्मयोगी की महागीता लिखते हैं। मोहनदास सामान्य मनुष्य था पर ना नेता, न भगवान फिर भी सामान्य जनो के लिए ऐसा कर्म किया कि वे महात्मा बन गए। उस समय १९४५, १९६५, १९७२ के युद्धों के बाद हमारे देश कौमी दंगों में पड़स गए थे। लेकिन गांधी जैसे नेता ने निजात पाने का प्रयत्न किया। आज हमारे यहाँ कारगिल संकट, कोरोना महामारी के कारण अन्न और पानी के लिए तरसते जीवना आदि समस्याएँ ऐतिहासिक से आधुनिक दिखाई देते हैं।

सत्य और अहिंसा की स्थापना :

सत्य, अहिंसा और प्रेम 'वसुदेव कुटुम्बकम' को जहाँ मानव धर्म स्वीकार किया गया है वही राम-कृष्ण की जन्म-भूमि आज हिंसा के केंद्र में आ गया। अहिंसा के पुजारी महात्मा गांधी जिन्होंने सत्य, अहिंसा के बल पर देश की आजादी का परचम लहराया। इस संदर्भ में गांधी को पुलिस पकड़ने पर अहिंसा के विचार - 'नाइट ऑफ एशिया' पुस्तक के संदर्भ में - "आज जरूर पड़े आज देखने कि गौतम बुद्ध की करुणा का विस्तार कितना था? उनकी करुणा सिर्फ मनुष्य तक ही सीमित नहीं थी। प्राणी मात्र उनकी करुणा का पात्र था। पशु पक्षी यहाँ तक कि वनस्पति भी। खरगोश बुद्ध कंधे पर चढ़ जाते थे, हिरण बिना डरे उनके आस-पास चरते रहते थे, जिसके जीवन में भी पहला गिरिमिटिया उपन्यास में कुछ इस तरह से है" सत्य-अहिंसा और करुणा को समझने वाले गांधी के विचार यहाँ आने से पहले ही मैंने निश्चिंत कर लिया था कि मैं हमलावार को सजा नहीं दिलाऊँगा। वे तो सौपा हुआ काम कर रहे थे।"

सर्चित्र बनने की प्रेरणा :

देश की सत्ता स्तोलुप शासकों के हाथों में होती है तो जनता का दुर्भाग्य सदैव जागृत रहता है। क्योंकि उनका उद्देश्य केवल शासन करना है, हर देश में ऐसे कुछ शासक होते हैं जो सामान्य जनता को धर्म और जाति के नाम पर लड़ाते रहते हैं और स्वयं कुर्सी का मजा लेते हैं। जिस प्रकार दक्षिण आफ्रिका में भारतीय मजदूरों की दयनीय स्थिति का उल्लेख 'वीन पैपलेट' में करते हैं...। "मैंने इसमें दक्षिण आफ्रिका के जालान के बारे में सामाजिक, राजनीतिक, वैधानिक और आर्थिक सभी पक्षों का यथा समर्थ विश्लेषण करने का प्रयास किया है। वहाँ की सरकार यहाँ की सरकार से एकदम अलग है। वे हिटलर के ही पद पर अपने को संपन्न भी बना रही हैं, और उन्हें गांधी और गुलाबी के खाई में भी धकेल रहे हैं। नये-नये कानून ला रहे हैं। हमारा कानून भारतीयों की छोटी-सी छोटी आवाजी उठाने की विधि है। वह भी बदल रहा है। वे लोग बड़ी अतृप्त, भयंकर अज्ञानता और स्वतंत्रतावादी की भाँति

रख रहे हैं उनकी गुलामी की रिससिया काटने की दिशा में वे कोई तो कदम उठाएँ उन्हें उस किचड़ से निकालो।" उपन्यास में महात्मा गांधी का चरित्र जनता के सुख की ओर झुकता है।

मातृभाषा के प्रति प्रेम :

हर राष्ट्र की भाषा वहाँ के लोगों की सांस्कृतिक अभिव्यक्ति है। मोहनदास विदेश में रहकर भी अपनी मातृभाषा के प्रति माहुरी भूलते कहते हैं, "मातृभाषा से आत्मीय कोई दूसरी भाषा नहीं। लेकिन आज व्यवसाय करते हैं उसके लिए आप वह भाषा भी सीखिए जो यहाँ कामकाज की भाषा है, मैं आप सबके लिए अंग्रेजी की कला से शुरु कर सकता हूँ। इतनी अंग्रेजी जानना जरूरी है कि आप अपनी बात दूसरे को समझा सके और दूसरों की बात स्वयं समझ सके। अगर आप व्यक्तिगत स्तर पर पढ़ना चाहे तो मैं वह भी करने के लिए तैयार हूँ।"

देशप्रेम :

महात्मा गांधी में सच्चा देशप्रेम भरा पड़ा है। कहते हैं - भारत आने का मेरा उद्देश्य है कि दक्षिण अफ्रिका में जीने के लिए लड़ रहे भारतीयों को तकलीफ अपने और उनके भी देशवासियों के सामने रख सकूँ। उनके लिए पार्टियों का समर्थन पा सकूँ। यहाँ तो वहाँ पर रह रहे भारतीयों के लिए अपना अस्तित्व बनाये रखना मुश्किल ही जाएगा वे कुचल दिये जाएँगे।"

सेवाभाव :

'पहला गिरमिटिया' उपन्यास में गांधीजी का सेवाभाव हर समय दिखाई देता है। गांधीजी के सेवाभाव संबंधी विचार, "मैंने किये हैं, दो बार सेवा ब्रत तोड़ा है। एक बार पिता की सेवा को बीच में छोड़कर मैं पत्नी सुख में डूब गया था और पिता नहीं देखे। दूसरी बार एक कोठी की सेवा के लिए घर में रखा, उसे अस्पताल में दायित्व करके मैंने अपने सेवा ब्रत को भंग किया है। हर समय मेरे कानों में सेवा, सेवा गूँजता रहता है। मैं चाहता हूँ इस सेवा की आवाज सुनूँ, सेवा ब्रत भंग करने के पाप से अपने को उबारूँ।"

व्यागृह संबंधी दृष्टिकोण :

दक्षिण अफ्रिका में बसे गिरमिटियों के अधिकार और गुलामी को तोड़ने के लिए गांधीजी ने सत्याग्रह के मार्ग को सही बताया कहते हैं, "अगर आपका लक्ष्य अपनी और अपने लोगों की आजादी है तो क्या दूसरों को गुलाम बनाना भी उस लक्ष्य का हिस्सा है? अगर ऐसा है तो उस लक्ष्य की पवित्रता कैसे बनी रह सकती है? अपनी आजादी के लिए दूसरों की हत्या बर्बरता है। पहले बर्बरता आदमी आदमी और जानवरों-जानवरों के बीच थी नस्लों-नस्ले के बीच है। समुदायों-समुदायों के बीच है। बर्बरता वहीं होती है जहाँ अन्ध-शक्ति और अमानवीय सहृदय हो। हमें अपने आपको टटोलना होगा, इनमें से हमारे पास क्या है और हम इनमें से किसको अपने अन्दर पोसना चाहते हैं? हम हिंसा को नहीं अपना सकते। भले ही वे लोग हमें बर्बर कहें। बर्बरता हमारा स्वभाव नहीं। इस बात में साक्षी है। साथ ही हम गुलामी के तौक को भी पहने रह सकते। हमारे पास एक ही रास्ता बचता है वह है सत्याग्रह। सत्याग्रह हमारे भय की कारण को तोड़ने की क्षमता रखता है। हम अपनी ताकत खुद है। हमारा सत्य ही निर्भयता है।"

धर्म एवं साध्य की पवित्रता :

मोहनदास जीवन में सफलता उसी को मानते हैं जो साधन और साध्य की पवित्रता के आधार पर पायी गई हो। यदि हमारा लक्ष्य बड़ा है, कठिन है तो हमें उतना ही अधिक दृढ़ प्रतिज्ञा, संयमी, कर्मशील, तपस्वी एवं सचरित्र बनकर अपने लक्ष्य को पाना होगा। मोहनदास कर्म की पवित्रता में विश्वास रखते थे। उनका मानना था कि व्यक्ति का लक्ष्य पर ध्यान न देकर केवल साधन की पवित्रता पर ध्यान देना चाहिए। मोहनदास ने अपने संपूर्ण संघर्ष में कभी भी अनैतिक साधनों का प्रयोग नहीं किया। यही कारण है कि सत्याग्रह असफलता तो मिली परंतु उनके सम्मान में कोई कमी नहीं आयी। उपन्यासकार गिरीराज किशोर इस तथ्य को इस तरह बताते हैं, "सत्याग्रह और गरीबी अपराध नहीं है। यह अधिकार उन्हीं लोगों से छीना जा सकता है जो कानून की दृष्टि से अपराधी करार दिये जा सकते हैं। ये सब लोग सच्चे और जिम्मेदारी को निभाहने वाले लोग हैं।"

गिरमिटिया का संदेश :

उपन्यास में मोहनदास के जीवन और दक्षिण अफ्रिका के संघर्ष, गोरों द्वारा किये गये अपमानों, तिरस्कारों एवं शोषण की कथा है। निश्चित ही 'पहला गिरमिटिया' उपन्यास हर भारतीय पाठक को अपनी ओर आकर्षित करता है, क्योंकि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी के नाम से पहचाने जाने वाले गांधी के जीवन से प्रत्येक हिंदुस्तानी कुछ सीखना चाहता है।

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

Impact Factor 6.522

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (B) October-2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editors:

Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:

Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:

Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

29	हवामान बदल : कृषी क्षेत्रासमोरील सर्वात मोठे आव्हान	ज्ञानेश्वर गोरे, राहुल तिगोटे	150
30	पर्यावरण प्रदूषण : परिणाम आणि उपाय योजना	राजेंद्र सोरमारे	156
31	औरंगाबाद जिल्ह्यातील बँक साक्षरतेचा अभ्यास	पृथ्वीराज कोल्हे, डॉ. डी.एन. जिगे, डॉ. पी. व्ही. देशमुख	159
32	सोयाबीन उत्पादनाच्या वाढत्या खर्चांमुळे शेतकऱ्यांच्या हातावर तुरी	सुभाष पाटील	165
33	कृषी पर्यटनातून ग्रामीण विकास	प्रा. डॉ. आर. एस. शिंदे, भाऊसाहेब रवंदळ	169
34	क्रिप्टो करन्सीचे भवितव्य	प्रा. डॉ. एल.यू. मेश्राम	172
35	पंधरावा वित्त आयोग : केंद्र राज्य वित्तीय संबंधांची चिकित्सा	बाबासाहेब मदन	174
36	सद्य स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख	182
37	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोविड-१९ चे झालेले परिणाम - एक अभ्यास	डॉ. आर. के. वाघचौरे, डॉ. जे. एम. गवळी	188
38	भारतीय संविधान आणि आर्थिक समानता	श्री. लक्ष्मण गोरे, श्रीमती रोहिणी पवार, श्रीमती माधुरी पवार	194
39	मराठी भाषा : उगम आणि विकास	प्रा. डॉ. रमेश औताडे	198
40	उपनिवेशवादी शहरकेंद्री विकास हिंदी उपन्यासां के संदर्भ में	डॉ. हेमलता कांचनकर	202
41	हिन्दी साहित्य में बाल-एकांकी का विकास	डॉ. शिल्पा जिवरग	205

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

उपनिवेशवादी शासक वर्गित विकास हिन्दी उपन्यासों के संदर्भ में

डॉ. हेमलता मुकुन्दत कांबलकर
पंडित नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

उपनिवेशवाद का एकमात्रात्मक लोगन भाषा के 'कोलोनिज' से बना है। कोलोनिज का अर्थ है 'एक को एकतापूर्वक द्वारा विभिन्न वह लोग जहाँ आकाशवादी ने अपनी साम्राज्यिकता को कायम रखने की कोशिश की है।' यूरोपीय महासत्ताओं द्वारा ऐसी बस्तियाँ की स्थापना जादवी से उत्क्रमवी रूप से की गयी। वह उत्तरी और दक्षिणी अमेरिका से लेकर एशिया अफ्रीका, ऑस्ट्रेलिया तक फैली हुई थी। लगभग पचास शताब्दियों तक चलने वाली यह प्रक्रिया 'एक ही मॉडल' के निर्धारण स्थापित करने तक सीमित था।

अब उपनिवेशवाद ऐसे लोगों के समूह के लिये प्रयुक्त किया जा सकता है जो बेहतर जीवन शैली के लक्ष्य में अपनी मातृभूमि से दूर जाकर कहीं और बस जाते हैं। इस तरह उपनिवेशवाद तीन प्रकार का हो सकता है। (1) जिसकी एक मिसाल समुक्त मध्य अमेरिका है, जहाँ लोगों को ते दौलत और तकनीक के बल पर स्थानीय लोगों की संख्या समान प्राय कर दी गयी। (2) उपनिवेशवाद वह है जिसमें विदेशी लोग समृद्धि के तलाश में वहाँ जाकर बसे और बेहतर जीवन शैली के बल पर स्थानीय लोगों को दारा बना दिया। (3) उपनिवेशवादी में उपनिवेशी लोग वहाँ से जाकर बसते नहीं हैं। बल्कि कुछ समय बिताकर मातृभूमि वापस चले जाते हैं।

उपनिवेशवाद का सीधा संबंध औद्योगिक पूँजीवाद से है। जिस समय ब्रिटेन में पूँजीवादी व्यवस्था फैली थी। (1750 के आस पास) लगभग उसी समय स्थानीय आविष्कारों ने रेश और धातु के श्रेणी में उत्पादन बढ़ाने के लिए ऐसी आविष्कार किये जा औद्योगिक क्रांति के प्रभाव का सामना करा।

स्वतंत्र भारत में पंडित नेहरू ने विकास के लिए औद्योगिकीकरण के रास्ते को अपनाया। यह रास्ता ही उपनिवेशवादियों द्वारा आशोजित विकास का मॉडल था। वे भारत को पश्चिम के समान विकसित राष्ट्र बनाना चाहते थे। इसके लिए उनका रहना या समाजवादी समाज में प्रत्येक व्यक्ति को समान के लिए समान अवसर प्राप्त होते।

देशीय विकास का सीधा सम्बन्ध नामरहीक रोजगार परियोजना, खनन, परिवहन आदि से है। इनके लिए पश्चिमी देशों के उद्योग शक्तों को भारत में लाने का प्रयास नेहरूजी करते हैं। 'दुबला देश को प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू देश को एक नयी सूरत देना चाहते हैं। वे कहते हैं कि देश में नये-नये उद्योग शक्तों नये-नये किरम की तालीम दी जाए अच्छे कर्मचारी रखे रहने-सहन हो सकने अमरी आमदनी हो।' वास्तव में नेहरू विकास चाहते थे।

उन्होंने उपयुक्त योजनाओं को अविचार्य माना है। गाँव के सर्वोत्तम पर बल दिया गया है। समाजवाद पर बल देते हुए भी नेहरू ने शहर केंद्रित विकास योजनाएँ बनायीं थीं। गाँवों द्वारा शहरों की ओर केंद्रित राष्ट्र विकास से नेहरू विरक्त मने। गाँवों में छोटे-छोटे उद्योगों पर प्रत्तरीय नीति भी बारा की थी। क्योंकि औद्योगिकीकरण पर अधिष्ठित आर्थिक व्यवस्था औद्योगिकीकरण का प्रबन्ध है। ऐसे विकास का उत्तम निदान स्तर तक नहीं पहुँचेंगा। इसलिए गाँवों में समाज के विकास की शुरु होनेवाली विकास योजना पर जोर दिया था। किन्तु नेहरू ने विकास को कभी बड़ी योजनाओं के विकास नीति पर प्रकल्प बनाया नहीं है। जो शहर केंद्रित ही निश्चयतः में उत्तम साधन में विकास की औद्योगिक क्रांति पर अधिष्ठित नहीं करे हैं - 'जैत पंडितजी बनने जाते हैं समुच्चय के मशीन का समकाल तक रहे हैं। जो औद्योगी देशों को साम्य रूप से लाने के लिए जो योजना की तरह देश में है। जो समाज सृजन की पंडित और समुच्चय में साम्यिक नीति का प्रबन्ध रहा था। आज ए शहरों में उत्तम अहाज तक की योजनाओं को लाने के लिए का

यह देश सामने कि ओर अग्रसर होता त बरह स्वभाविक है कि प्रत्येक नागरिक को इसकी सुविधा मिले।
प्रतः स्वतंत्रोत्तर उपन्यासों में उपनिवेशवादी शहर केंद्रित विकास की ओर ज्यादा ध्यान दिया जा है।

संदर्भ सूची

- डॉ. अमरनाथ - हिंदी आलोचना को परिभाषित शब्दावली -पृ. 89.
- विही
- विवेक जैन - डूब, पृ. 62
- रवीन्द्र शर्मा - निन्यान्वे, पृ. 84-85.
- भुरनचन्द्र जोशी परिवर्तन और विकास के - पृ. 64.
- रवीन्द्र शर्मा - निन्यान्वे पृ. 131
- अश्वय कुमार दुबे - लोकतंत्र के सात अध्याय - पृ. 150.
- विवेक जैन - विश्रामपूर जासीम, पृ. 251.

ijindex
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & HUMANITIES

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Vol. I No. 26

Excel's International Journal Of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

February - 2023

Social Vital Issues

Issue Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar
Email - dr.kumbharikarnn@gmail.com

**Excel Publication House
Aurangabad**

Index

Sr. No.	Name	Title Name	Page No.
1	Dr.Vithal Ramkishan Bhosale	A Study of Management in Physical Education and Sports	3
2	Dr Sandip Pandurangrao Chavan	Compilation of New Learning Methods Initiated In Digital Pedagogy	7
3	Dr. Thorwe. R.H.	Corona virus pandemic: Impact on Library management	12
4	Mr. Abdar Ramesh	An Overview on Animal Communication and the Origin of Language	15
5	प्रा.डॉ.शशिकांत दत्तोपंत परळकर	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक योगदान व कार्य	18
6	भास्कर गोतीस		
7	डॉ. सखाराम वाढरे	पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचे धार्मिक जीवन	21
8	गोदावरी पुंडलिकराव लहाने	संत गाडगे महाराज यांचे समाजप्रबोधन विषयक कार्य- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	25
9	डॉ.रमेश धोंडीराम राठोड		
10	प्रा.अवसरमोल संदिप भिमराव	महात्मा गांधी यांची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना	28
11	डॉ.अशोक लक्ष्मणराव गोरे	जिल्हा प्रशासन: नियोजन समितीच्या भूमिकेचे प्रशासकीय अध्ययन	31
12	डॉ.नंदकुमार नारायणराव कुंभारीकर	हरित क्रांतीचे प्रणेते बसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या कृषी विकासातील योगदान	34
13	करण सुनिल जैन	कोरोना महामारी: क्रीडा क्षेत्रावरील सर्वंकष परिणामाची मीमांसा	38
14	डॉ.सोनवणे जी. एन.	चीनच्या लष्करी व सामरिक व्युत्पत्तीचा भारताच्या सर्वंकष विकासावर होणारा परिणाम -एक अभ्यास	41
15	दैवशाला शिवाजी नागदे	हवामान बदल एक कृषी संकट	45
16	डॉ.देशमुख एस.बी.	कोकण किनारपट्टीवरील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास (रायगड जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)	49
17	डॉ. सुरेश कातळे	मराठेकालीन आर्थिक परिस्थिती	53
18	प्रा.डॉ. दत्ताहरी होनराव	सी.ए.बी.आणि एन.आर.सी. - एक विश्लेषण	57
19	प्रा.अहिर रविंद्र महारु	आदिवासी लोकगीते : संकल्पना व स्वरूप	61
20	डॉ.जोशी रोहिणी सुधाकर	साहित्यावर आधारित चित्रपट निर्मिती- एक अवलोकन	65
21	डॉ. हेमलता सुखदेव कांचनकर	हिंदी साहित्य और स्त्री विमर्श	68

हिंदी साहित्य और स्त्री विमर्श

डॉ. हेमलता सुखदेव कांचनकर
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, ओरंगाबाद

संक्षेप: भारत में नारी विषयक चिंतन का इतिहास बहुत पुराना है। प्राचीन काल में यहाँ नारी को लगभग समान स्थान दिया गया है। लेकिन उनके बिना कोई राजकार्य, धर्मकार्य, दान दक्षिणादि संभव नहीं होता। हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श किसी न किसी रूप में विचारणीय रहा है। किसी भी समाज के उत्थान और पतन में स्त्रियों की दशा का आकलन किया जाता है। स्त्री विमर्श की शुरुवात पश्चिमी देशों से हुई ऐसे माना जाता है परंतु भारतीय साहित्य में सदैव स्त्री को केंद्र में रखकर विचार विमर्श किया जाता रहा है। प्रस्तुत शोधपत्र में हिंदी साहित्य और स्त्री विमर्श पर विचार किया गया है।

संक्षेप: प्राचीन भारतीय वाङ्मय से लेकर आज तक स्त्रीविमर्श किसी न किसी रूप में विचारणीय है। स्त्री विमर्श के अन्तर्गत स्त्री की पूरी जगत, उसके जातीय संस्कार तथा जीवनसे उसका संपर्क बिंदू तक कुछ आ जाता है। हिन्दी साहित्य में छायावाद कालसे स्त्री-विमर्श का जन्म माना जाता है। महादेवी वर्मा की श्रृंखला की कड़ियाँ नारी सशक्तिकरण का सुंदर उदाहरण हैं।

प्रेमचंद से लेकर आज तक अनेक पुरुष लेखकों ने स्त्रीसमस्या को अपना विषय बनाया लेकिन उसरूप में नहीं लिखा जिस जगह स्वयं महिला लेखिकाओं ने लिखी है। अतः स्त्रीविमर्श की शुरुआत गुंज पश्चिम में देखने को मिलता। सन 1960 ई. के आस-पास नारी सशक्तिकरण बोर पकड़ी जिसमें चार नाम चर्चित हैं। उषा प्रियम्बदा, कृष्णा सोबती, मन्नु भण्डारी एवं शिवानी आदि लेखिकाओं की अन्तर्गत अनेक द्रव्यों एवं आप बीती घटनाओं को उकरोना शुरू किए और आज स्त्री-विमर्श एक ज्वलंत मुद्दा है।

नारीके योगदान का मूल्यांकन साहित्यमें करना हो अथवा किसी अन्य क्षेत्र में, संभवतः किसी क्षेत्रमें आज पीछे अथवा नहीं तो आज सभी क्षेत्रोंमें नारी ने पुरुषसे साझेदारी निभाई है। महिलाओं में बढ़ती चेतना और जागरूकता से उसकी पारंपारिक छवि को खोला है। साहित्यमें महिलाओं की भागीदारी जिस तेजीसे हो रही है, उसे देखते हुए नारी अभिव्यक्ति की सामर्थ्य पर ध्यान होना जैसी कोई खतरा रहेगी। लेखन का नारी और पुरुष लेखन में बाँटनेसे बेहतर या किसी नारी लेखन उस लेखन को कहा जाता, जिसकी नायिका के दर्शन में पूर्णरचना घुमती रहती, चाहे उसे किसीने भी लिखा होता, नारीने या पुरुषने।

आजादीकी लड़ाई के समय जो स्वर साहित्य में उभरा, उसमें देश कालिक परिस्थितियाँ और देशप्रेम की अभिव्यक्ति स्पष्ट लक्षित होती थी। सुभद्रा कुमारी चौहान, महादेवी वर्मा, सरोजिनी नायडू, उषादेवी मिश्रा आदि कई लेखिकाने अपने समय को अभिव्यक्ति दी। और उनके सशक्त लेखन का योगदान हिन्दी साहित्य को प्राप्त हुआ।

स्वातंत्रता के बाद नारी-लेखक में मुक्ति के स्वर उभरे। वह नारी जिसे पुरुषोंने या तो सती सावित्री का जामा पहना रखा था या फिर वह जो उसके स्वप्नलोकमें रची-बसी एक खूब सूरत देह थी, एक ऐसी बेजान देह जिसके भितर कोई भावना नहीं होती। जिसे पुरुषाधान समाजमें पुरुषके इशारों पर नचाया जा सकता है। उस नारीने अपनी पारंपारिक छविको तोड़ा। पुरुषके लिए यह चौकानेवाला विषय कि नारी अभिव्यक्ति मुखर हो सकती है और वह भी रचय नारीके संदर्भ में।

हिन्दी साहित्य और लेखन में स्त्री :

यदि हम हिन्दी साहित्य में स्त्रीकी भागीदारी और योगदान की बात करें तो आजादीकी लड़ाई के दौरान ज्यादातर साहित्य में देशप्रेम की भावना दिखती थी। उषादेवी मिश्रा, सरोजिनी नायडू, महादेवी वर्मा, सुभद्राकुमारी चौहान आदि ने अपने समकालीन विषयों को अभिव्यक्ति दी।

भारत की कोकिला के नाम से प्रसिद्ध कुमारी सरोजिनी नायडू का मानना था कि भारतीय नारी कभी भी कृपा की पात्रा नहीं थी, वह सदैव समानता की अधिकारी रही है। साहित्यमें महिला लेखनके रूपमें उपलब्ध विभिन्न कहानियाँ, कविताओं तथा नायिकाओं में स्त्री की दैहिक पीडासे परे जाकर लुसकी वर्गीय, जातीय एवं लैंगिक पीडा का वास्तविक व्यो नहीं बताया जाता?

नारी लेखनमें किसी प्रकार से पुरुषसे प्रति दक्षता नहीं थी। उसमें पुरुष को नकारना अथवा उसका विरोध करना न होकर स्वयंकी अस्मिता की तलाश था। औरतने अपने औरत होने के पारंपारिक अर्थ को बदला है। शिक्षा और कानून के प्रति जागरूकता ने उसे आत्मनिर्भरता दी है। नारीने उन दोनों प्रकार की स्त्रियोंको अभिव्यक्ति दी एक तो वह जिन्होंने दैहिक पवित्रता का दिवारा नहीं फिटा और हरस्तरपर पुराने मूल्योंको विघटित कर अपने अनुसार नए मूल्योंको गढ़ा।

महिला लेखन में सामाजिक प्रतिबद्धता तो झलकती है, लेकिन राजनैतिक विचारधारा का प्रभाव कम दिखता है।

आलोचनाके क्षेत्रमें जरूर नारियोंकी पैठ कम है। अधिक या कम की बात न करे तो ऐसा नहीं है की लेखिकाओं ने राजनैतिक उपन्यास, कहानियां लिखींही नहीं। "जिंदगीनामा", महाभोज, अनित्य 'सात नदिया-एक समंदर' आदि प्रत्यक्ष रूपसे राजनैतिक, सामाजिक, चिंतनसे मुक्त उपन्यास हैं। कहानियां तो ऐसी अने कहै, जो नारी को जबर्दस्ती ओढ़ाये गए मुखौटों को उतारकर वर्तमान समाजके मुल प्रश्नों से सामना करती है।

आधुनिक काल में आकर धीरे-धीरे स्त्रियों के प्रति कवियों के दृष्टी में हर प्रकार से परिवर्तन दिखायी दिया। इस समय की राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, एवं राष्ट्रीय भावना में स्त्री को सम्मान के शिखर पर आगे बढ़ने के लिए मार्ग प्रशस्त किया। भारतेन्दु शुक का सम शकुला मीका समय था। इस समय समाज का प्रत्येक व्यक्ति चाहे स्त्री हो या पुरुष आजादी की बंग में सहर्ष कुद रहा था। इतना ही नहीं सभी बिना किसी भेद-भाव के कन्धे से कन्धा मिलाकर संघर्षरत थे।

महिला साहित्यकारों में तेजीसे उभरता एक नाम गीताश्री भी है। हिंदी कथा साहित्य में गीताश्री एक परिचित नाम है। हिन्दी की प्रसिद्ध साहित्यिक प्रत्रिकाओं, हंस नया ज्ञानोदय, पाखी, कथादेश, इरावती, बहुवचन, लमही, जिकट, संबोधन, आऊटलुक, शुक्रवार आदिमें आपकी कहानियां निरंतर प्रकाशित और चर्चित हुई है। अब तक गीताश्री के तीन कहानी संग्रह प्रकाशित हो चुके हैं। इसी प्रकार हिन्दी साहित्य में स्त्रियों की महानता का दर्शन होता है। और यही महानता हिंदी साहित्य में दिखाई देती है।

निष्कर्ष:

वास्तव मेंसाहित्य और समाज दोनों में ही स्त्रीजीवन की समस्याओं को दर्शाया या है। साहित्य में नारी की ममता तथा कर्तव्यनिष्ठा एवं समर्पण की विभिन्न रूपों में प्रदर्शित किया। स्त्रीसशक्तीकरण के जो प्रश्न आज में प्रकट हो रहे हैं उससे स्त्रियोंके जीवन-वापन के बंग भी बदल रहे हैं। हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श अन्य अस्मिता मूलक विमर्शों के भाती ही मुख्य विमर्श रहा है जो की लिंग विमर्शपर आधारित है।

संदर्भ:

1. नारी की दास्तान, मुन्ना पटेल, मुन्ना पब्लिकेशन्स 37, मुन्ना पब्लिकेशन 37/65 सागर बिल्डिंग, आजानगर, नं. 2 बीरा देसाई रोड अंधेरी वेस्ट मुंबई -53, सं. अप्रैल 2004
2. मनस्मृति 913 अध्याय 3, पृष्ठ 479, मनोज-पब्लिकेशन, नई दिल्ली सं. 2003
3. कल्याण, नारी अंक पृष्ठ 128, राधेश्याम खेमका, गीता प्रेस गोरखपुर संवत्- 2061
4. रसज्ञ रंजन, महावीर प्रसाद द्विवेदी पृष्ठ 60, साहित्य रत्न भंडार, आगरा, संवत् 1920
5. सम्मेलन, डॉ. रामानन्द तिवारी, काव्यमें नारीके रूप (लेख) पृष्ठ 45, शक्सम्बत आषाढ मास 1882.
6. सीमान्तनी उपदेश - (भूमिका), धर्मवीर भारती, पृष्ठ 10 वाणी प्रकाशन, मेघा बुक्स, नई दिल्ली सं. 1998.
7. शृंखला की कड़ियाँ, महादेवी वर्मा, पृष्ठ 21 लोकभारती प्रकाशन, इलाहबाद, सं 2008
8. समकालीन हिंदी पत्रकारितामें नारी संदर्भ, रमेशचंद्र त्रिपाठी, पृष्ठ 24, नमन प्रकाशन, नई दिल्ली सं अप्रैल 2007.
9. बीसवीं शताब्दीके अंतिम दशक की कहानियाँ में नारी, डॉ. बदन, पृष्ठ 52, विकास प्रकाशन, कानपुर सं. 2008
10. हंस पत्रिका, राजेन्द्र यादव, पृष्ठ 15, अक्षर प्रकाशन प्रा. लि. नई दिल्ली- 110092, मई- 1999

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

<i>Sr.No.</i>	<i>Title of Paper & Authors</i>	<i>Pages</i>
10	The Sustainable Development Goals, Tourism and Hospitality Industry <i>Dr. Raosaheb K. Barote</i>	108
11	मानवी विकास आणि जैवविविधता विनाश <i>-प्रा. डॉ. राजाराम महादेव थोरात</i>	127
12	शहरी विकासाचे नियोजन . आन्हाने व उपाय <i>- प्रा.कृष्ण परिहार</i>	135
13	भारतीय पर्यटन आणि शाश्वत पर्यटन विकास <i>डॉ.आजिनाथ नानाराव जिवरा</i>	140
✓ 14	वैश्वीकरण बाजारवाद और हिंदी भाषा <i>डॉ. हेमलता सुखदेव कांचनकर</i>	148

वैश्वीकरण बाजारवाद और हिंदी भाषा

डॉ. हेमलता सुखदेव कांचनकर

पंडित नेहरु महाविद्यालय औरंगाबाद

प्रगति चाहे देश की हो या समुदाय की उसमें भाषा की अहम भूमिका होती है। भाषा केवल ज्ञान की संवाहक है वरन् देश की उन्नति में प्रगति की भी श्रोतक है। ऐतिहासिक दृष्टि से देखनेपर हम जान सकते हैं कि भारतवर्ष में धर्म, दर्शन, विज्ञान चिकित्सा आदि विषयों की भाषा संस्कृत थी। हमारे पास इतिहास सांस्कृतिक दृष्टि से जो भी श्रेष्ठ, उत्तम है रक्षणीय है वह संस्कृत भाषा में है। हिंदी मार्मिक महाशक्ति के रूप में उभरते हुए राष्ट्र की भाषा है। यह दुनिया की तीनी बड़ी भाषाओं (चीनी, अंग्रेजी और हिंदी) में से एक है। यह विश्व में फैली भारतीय मूल की मानवता के लिए एक सांस्कृतिक विरासत है। इसलिए उन्हें संभालना और बढ़ाना है। इसके साथ ही विभिन्न जाति, धर्म, संस्कृतियों और भाषाओं के मध्य हिन्दुस्थानी में हिंदी ही वह सूत्र है जो सबको बांधे रखती है। कश्मीर से कन्याकुमारी तक बंगाल से गुजरात तक हिंदी बाजारों और पर्यटन स्थलों की भाषा है। बाजार में बैठे व्यापारी चाहे कहीं के भी हो हिंदी को सम्पर्क भाषा के रूप में अपने ग्राहक के सामने प्रयोग करते हैं। स्थान, स्थान के गाइड पर्यटकों को इसी भाषा में समझाते हैं।

हिंदी अन्य भाषाओं से किसी मायने में कम नहीं तथा विश्व की कई भाषाओं और बोलियों में लुप्त होने के बावजूद हिंदी इस खतरे से बाहर है। 'युनेस्को द्वारा प्रकाशित 'एटलस ऑफ लैंग्वेज इन जेड-ऑफ डिसऑपिमेंटिंग में

148 / Sustainable Economic Development : Business, Industry,
Agriculture and Tourism

या उनके लुप्त होने की संभावना नहीं है, कोई भाषा आधुनिक, प्रासंगिक या उपयोगी नहीं हो जाती। किसी भाषा की औचित्यता या सार्थकता इस बात से है कि उसमें आधुनिक ज्ञान को समेटने, अपने को भयावह गति से बढ़ रही विज्ञान और तकनीकी प्रगति के अनुकूल बनने के साथ ही उत्कृष्ट साहित्य रचना करने की कितनी क्षमता है। भूमंडलीकरण या वैश्वीकरण के इस दौर में जबकि विश्व की अधिकतर संस्कृतियों और भाषाएँ पश्चिमी या विशेष रूप से अमरिकी संस्कृति और अंग्रेजी भाषा के दबाव में हैं ऐसे में हिंदी भाषा की वास्तविक स्थिति और उसके विकास से जुड़े संदर्भों पर विचार करना आवश्यक है।

आज के दौर में, संस्कृति, भाषा और सभ्यता पर विचार करने के लिये राज्य की सीमाएँ अप्रासंगिक हो रही हैं। जनसंचार के विभिन्न माध्यम, सूचनाकांती, आदि ने विश्व को बहुत छोटा बना दिया है। यद्यपि वैश्वीकरण की नई आवधारणा है केवल इससे जुड़े हुए या साधन नहीं दिखाई देने जनसंपर्क में विज्ञापन का अपना विशेष स्थान रहा है। वैश्वीकरणके युग की व्यवसायिक जरूरत और आधुनिक भाषा के संदर्भ में विज्ञापन का विशेष महत्त्व रहा है।

बाजारवाद के इस युग में विक्रय कला में भी भाषा की भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहती है। हर युग में हर वस्तु का विज्ञापन अपने-अपने सलिके से, तरिके से हुआ है। लेकिन इस युगमें विज्ञापन कला और उसका भाषा सर पर चढ़कर बोल रही है। उठने - बैठते, खाते - पीते, रहते - सहते, चलते - फिरते, पहनते - पहनाते की दैनंदिन क्रिया कलाओं की हर चीज को हम विज्ञापन में पाते हैं और सुवह बाजार से (उसकी जरूरत हो या ना हो) आँख बंद करके खरिद लेते हैं, क्योंकि बाजार घर में घुस आया है। यत्र तत्र सर्वत्र विज्ञापन की व्यापकता है मानों विज्ञापन हमें फिल्मी अन्टाज में इतराकर कह रहा हो... 'मुझको देखोगे जहाँ तक मुझको

Akshara Publication / 149

पावोंगे वहाँ तक इस जमी से आसमों तक, मैं ही मैं हूँ, दूसरा कोई नहीं।”¹

वैश्विककरण के दौर में बाजार में विज्ञापन को अत्याधिक महत्त्व दिया गया है। आजकल फिल्मी गीतों का सहारा देकर भी ध्यान खींच लिया जाता है। यह गीत प्रभावित भी करते हैं। क्योंकि आजकल ऐसे लोगों के मन मस्तिष्क पर छाये होते हैं। “अंग्रेजी में ‘व्हेरीगुड पराग साडी’ गुजराती में ‘सोचे पराग साडी’, ‘तेरे चेहरे से नजर नहीं हटती नजारे हम क्या देखे’ ‘फेअरन लव्हली’, ‘सॉर्र कि नदबू हटाइए, दाँतो की सडन रोकिए’ (टूथपेस्ट), लाइफ बॉय है, जहाँ तंदुरुस्ती है वहाँ”² आदि।

बाजार से जुड़ा एक अन्य महत्वपूर्ण तथ्य है संचार माध्यम। इन संचार माध्यमों ने उपभोग सामग्री के रूप में विश्व संस्कृति में प्रतीकों का प्रचार — प्रसार बड़े जोर-शोर से किया है। इस प्रचार के परिणामस्वरूप उभरी छविओं में संसार में स्थानिय संस्कृति और भू-भाग संबन्ध मनचाहे तरीके से एक-दूसरे के निकट रखे नजर आते हैं। टी व्ही पर चौबीस घंटों प्रसारित होनेवाले समाचार चैनल हो, कभी न देखे गए और सुने गए परिवारों की कहानी कहनेवाले धारावाहिक हो अथवा इनको आर्थिक आधार प्रदान करनेवाले विज्ञापन हिंदी भाषा का एक नया रूप सामने आया है।

संचार माध्यमों की दृष्टि से विश्वबाजार में कम्प्यूटर, इंटरनेट, वेबसाइट और सेलफोन की महत्वपूर्ण भूमिका है। परंतु यहाँ भी अंग्रेजी वर्चस्व है। वस्तुस्थिति यह है कि नए सूचना समाज की १ प्रतिशत आवादी ९९ प्रतिशत आवादी को नियंत्रित करती है। हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं की इन संचार माध्यमों में कोई स्थिति नहीं है। हिंदी का सॉफ्टवेयर नहीं के बराबर है क्योंकि उनका बाजार ही नहीं है। प्रिंटमिडिया में भी यही हालत है। मुख्य बात यह है कि मीडिया भाषा को केवल माल बेचने का भाषा बनाने में व्यस्त

है। भाषा को उसके बुनियादी संस्कार से भ्रष्ट कर प्रयोग करना उसके विकास में बाधक है।

वस्तुता, हमने हिंदी भाषा की रचनात्मक उर्जा को केवल साहित्य और बाजार तक ही सीमित रखा है। हिंदी में ज्ञान-विज्ञान की शिक्षा का अभाव विशेष रूप से उच्च शिक्षा के स्तर पर असंभव अपरोक्ष है।

“हिंदी भाषा समाज से सम्बन्ध विभिन्न अनुशासनों में किए जा रहे अध्ययन हिंदी माध्यम न होकर अंग्रेजी में है। यह ठीक वैसी ही औपनिवेशिक मानसिकता है जिसके तहत पश्चिमी समाज किरमनी एशिया और अफ्रीका के समाजों का अध्ययन किया जा रहा है वे समाज उसके द्वारा किसी भी प्रकार लाभान्वित नहीं हो रहे हैं। विज्ञान और तकनीक को छांड भी दे तो इतिहास, राजनीति, समाजशास्त्र, कृषि, वाणिज्य और अर्थशास्त्र जैसे विषयों तक यह मौलिक लेखन का नितांत अभाव है।”³ इरफान हबीब, शहीद, अमीन, ज्ञानेंद्र पाण्डे आदि से इतिहास में लिखे गए मौलिक काम को देखें तो पूरी तरह अंग्रेजी में है और हिंदी भाषा के लिए अलभ्य यह प्रकृति वैश्विककरण की ताकतों के लिए वरदान स्वरूप है। क्योंकि वैश्विककरण की प्रक्रिया में जो बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ दबाव बना रही हैं, जो आर्थिक शक्तियाँ फैला रही हैं, अपने बाजार ढूँढ रही हैं, अपने मूल्य और संस्कृति फैला रही हैं उन्हें मद्दत मिलेगी यह स्थिति हिंदी भाषा के लिए निराशाजनक है।

आज मीडिया ने हिंदी भाषा को प्रचार-प्रसार करने के लिए बाजार बना दिया है। आज वैश्विककरण को इस तरह में हिंदी भाषा की नौका में सक्रिय काम चढ़ा कर ही हिंदी भाषा का भी वैश्विककरण की राह पर मजबूती से घलाया जा सकता है।

संदर्भ सूची :

1. मधना शाह — वैश्वीकरण बाजारवाद और हिंदी भाषा
2. भरभारत टाइम्स
3. टी वी — चैनल विज्ञापन
4. मधना शाह — वैश्वीकरण बाजारवाद और हिंदी भाषा

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A)

October- 2022

**Indian Economy
Challenges & Opportunities****Guest Editor:****Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,****Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.****Executive Editor of the Issue:****Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.****Associate Executive Editor of the Issue:****Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.****Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar**For Details Visit To : www.researchjourney.net **SWATIDHAN PUBLICATIONS**

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K. Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwrutti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

Indian Industrial Sector in Last 75 Years : Issues and Challenges

Dr. S. R. Manza

Pandit Jawaharlal Neharu College
Shivajinagar Aurangabad

Introduction:

Industrial development in India has been witnessed in the post-independence period. Earlier majority people were depended on agriculture as a means of livelihood and alternatively and income generating means of development was industries and accordingly industries were promoted from the 3rd Five year plan. Suicides were given and special incentives were provided for the development of backward region like Marathwada. Industries in Marathwada received great Phillip after Jayakwadi project was established in 1973. Availability of water, energy and manpower was mostly responsible for rapid industrial development in the region, Aurangabad being regional headquarters, boost was given to industrial development. In Aurangabad railway station industrial estate was the pioneer in the region. Later on Chikalthana MIDC area was developed followed by the same. There was rise of Waluj five star industries. And finally, very recently, Shendra industrial estate is upcoming effectively. In all the four industrial estates there are many problems of sick units. Some of the industries were closed down after layoff. In spite of government support, many industries were not able to stand on their own footage. Those paralyzed industries were slowly closed down. In Chikalthana industrial estate more than 1000 industries are sick. One positive aspect is that now Aurangabad is on the DMAIC. Due to this announcement many business men are again attracted towards Aurangabad after establishing Cargo Hub at Karmad. Along with Shendra Karmad and Bidkin are two next steps which would be attracting industries from outside. Many of them are selling their units to the new entrants. All these factors have been responsible for poor workers displacement and the problems of rehabilitation arose in many ways.

The problems of displacement and rehabilitation in Aurangabad industries - a comparative study between MIDC industrial estates in Waluj and Shendra MIDC area has been planned here.

In the post globalization period the industrial policy changed and government support to the industries was withdrawn slowly and it was expected to provide competitive spirit to the private industries and in this process the industries adopted a policy of self protections and many workers were removed from their jobs, in order to maintain their sustenance. Displacement not only expose livelihood but also they create more complications in shifting their jobs. The post globalization phase at side focused on quality improvement enhancing competitiveness and on the other hand it miserably failed to accommodate many workers were left out at a very crucial stage. Many of them started to sell vegetables, and many of the others were running hotels or small catering units to sustain their life. Many of them returned to their villages making life more miserable. Many workers were lost their jobs and they had to readjust themselves to the changed situation. The process was so difficulty that many workers changed their profession and they had to face hand to mouth situation. In this new way of life skill development was a serious problem. The class three workers, supervisors had to accept new conditions and they changed their professions. The study of the problems of industrial workers will be based on social survey as

well as visits to the various families and observation of local issues and socio economic as well as cultural problems based on social survey and questionnaire.

3. Aims and objectives:

- To understand causes and factors responsible for displacement of industrial workers in the post-globalization period
- To examine various modes and methods of rehabilitation
- To suggest remedies for rehabilitation of industrial workers for long run period
- To develop new sociological perspective for better life of industrial workers and change in profession and the problem of livelihood.

Displacement of job:

After losing the job the workers are displaced and they are up rooted from settled life. Crisis and turmoil in their jobs began to create more complications and more headaches to face critical time. From globalization period each company has retrenched at least 10% workers. Further, a hitting of American recession and European crisis some other industries had to cut down their jobs, leaving poor workers mercilessly or as orphan. However, In India there are few NGOs and social workers who helped them in rehabilitation but the percentage of this kind of help is not more than 5%. It seems 95% of the workers are left away out of focus. They went in darkness and had to suffer a great deal by losing their jobs.

Rehabilitation:

5% workers get rehabilitate themselves in new jobs. There is no government agency for rehabilitation of workers. The district industrial sectors also do not generate any data of such displaced workers. Then the question of rehabilitation does not arise. The industrial workers require a mechanism to accommodate their skills and weapons of hard work. They should be given self-employment and self-confidence to face toughest time. The families in the crisis many a times heavily burdened due to debts. Banks also do not help them and they do not have security and surety of them. They have to depend on retail business which is much difficulty to sustain the big malls and chain markets also affect their personal business, which has increased the crisis.

Overview of literature:

International level:

* Gary B. Hansen's (2009) report titled as "Guide to workers displacement". In this work he has explained some tools for reducing the impact on workers communities and the enterprises. The said data is based on 2009 records. This report has been published by Skill and Employability Department of ILO, Geneva. There are six chapters in the work. The first chapter is based on mass layout and workers displacement. The second chapter is based on organization of community, whereas the third chapter is based on abilities of communities to workers displacement. The chapter four is based on works readjustment and reemployment. The fifth chapter is based on workers assistance resource center (WARC). The sixth chapter is based on economic renewal strategies. In the last chapter the author has pointed that "Many communities experiencing substantial worker displacement resulting from enterprise restricting suffer serious blows to their local economy." (p-67) This report is useful for present work.

* Jennie Brand (2004) has submitted the Ph.D. dissertation on the topic "Enduring effects of job displacement on Career outcomes" at University of Wisconsin, Madison, USA. The thesis consisted of six chapters. The chapter one deals with historical context, review of literature and overview of chapters. The second chapter is based methodological frame work. In the third chapter data measures and descriptive statistics is presented. The fourth chapter is based on effects of job displacement and job outcomes, The fifth chapter is related to the effects of job displacement of economic outcomes. The Chapter six is based on summary discussions and conclusions. It has rightly observed that "Job displacement is affecting the nature of work and opportunity. The average worker that is displaced from a job endures a career characterized by years of unemployment, no real earning, and job quality losses on reemployed jobs."(p-221). This work is most useful for present research study.

National level:

* Malhotra I.S. (2009) has written a book titled "Labor problems in India". The author has noted that "In the fast developing economy, with an emphasis on rapid and balanced industrial development, labor problems assume key importance." (p-33) In this book there are many facets discussed by the author, which also includes a chapter on displacement of industrial workers. The establishment of new industries in the urban and rural areas added considerably to the labor force and the transformation of these workers has created a number of new problems. This book is useful for the instant study.

* Raman Rao A.V. has written a book "Industrial social services in developing economy". The author has noted that "Factory labor in India consisted of the most wretched members of the community. Large masses of people were reduced to a savage struggle for survival. To them the present was unbearable and the future without hope."(p-46) In this book he has tackled many problems of industrial development and its social effects. After displacement the poor classes have to make struggle for their existence. This book is useful for the present work.

* V.V.Giri (1958) intimately connected with the labor movement and former President of India has written a book "Labor problems in Indian industry", This book is an exhaustive study of various problems related to industrial workers. He also studied the problems of displacement. He has opined that in every industrial unit there is need to "establish a wage board to avoid industrial conflicts major or minor. The world is now entering in a new era where the trade unions have to share greater responsibilities with the management because that world e he need of the modern industrial sector."(p-23)This book is useful to improve the life of displaced workers.

* Joseph C. Joni has written a book Mass media and rural development, which includes 9 chapters This book is useful for understanding media's role in industrial development. Further the concept of communication is also highlighted here neatly. About communication it has been observed that the term mass communication stands for dissemination of information, ideas and entertainment by the use of communication media." (p-16) This book is useful for understanding the role of media in industrialization and urbanization.

Regional level:

* SudhirBodhankar and ChavanSahebrao (2012) have written a book on Labor Economics"(in Marathi). The book contained 29 chapters discussing different aspects such as labor market, workers participation in development, industrial and non industrial labor, workers conditions and

life style of industrial workers, Indian labor legislation, labor welfare, Indian labor policy and impact of globalization. These chapters are significantly related to the present study. In this book the authors have pointed that It is difficult to forecast about future of industrial development It is true that after post globalization the problems of unemployment and poverty are likely to be more serious than ever before.(p-637) The problems of displacement is closely related to sudden calamity of unemployment.

* Joshi B.L. has written a book titled as "Displacement and rehabilitation" The study is based on problems of submerged areas under Jayakwadi irrigation project. He has noted that the displaced people loose their social and cultural environment and it become difficult for them to get adjusted with new life style. (p-190)

Interviews:

Interviews of CEOs, consultants, labor officers, NGO, labor union leader & top MIDC officials was conducted to understand the problem

IT based tools:

Internet and Websites of leading industries in Waluj and Shendra was studied to examine their welfare activities.

Observation and discussion:

The researcher was visit various industries as well as Unions and labor organization's offices to study the problems of displacement.

Industrial sociology is a neglected discipline in India. The problems of development of industries are not carefully studied by contemporary sociologists. The problem of displacement and rehabilitation is more serious in the backward region like Marathwada where many workers have lost jobs during last two decades and their socio cultural environment is totally disturbed which can be reset on the basis of well arranged rehabilitation program This can a way out in sociological perspective. Displacement and rehabilitation is a problem which is faced by many industries in the countries in general and backward regions like Marathwada in particular. The present problem is relevant to all the backward regions like Chhattisgarh, Zarkhand, Uttaranchal as well as Vidarbha and Konkan area in Maharashtra State. The displacement and rehabilitation is a serious problem which needs scientific approach. The present research work is relevant to resolve industrial problems. The manpower working in industries if it is disturbed, the production process will be hampered. Hence rehabilitation is most significant contribution.

- The present problem will be a model for future course of time.
- The industries, workers and media can contribute to solve the problem and it can prepare positive environment.
- The displacement problem is a social problem and it requires sociological perspective.
- The model created after this research can be suitable to many cities and their industrial areas.
- In the post globalization period industries are undergoing crisis because they have to meet and accept quality yardsticks. Western market requires quality products and services. Our industries should sustain, if they are properly supported and guided with regular training and orientation.
- Quality circle movement can be launched for better future.

- Small, medium and big industries have their own problems in backward region. This can be solved in a systematic manner. The role, relevance and effectivity of placement must be safely guided for resolving the crisis. Industries should not be overburdened. Hence ideal staff position will help to accommodate required human assets.

Conclusion:

The study will be unique contribution to improve the life and condition of displaced workers. Their families will be studied and how they have come out of crisis will be observed properly. This observation will be supported by tools and techniques of research. Field work study will bring to light so many new facts. The entire process can be further accelerated by strengthening placement cell. The Government should establish rehabilitation center in each industrial estate. The rehabilitation officer will be working for connectivity among industries. Capable quality staff can be placed in the same type of unit in other cities. The problem can be solved by using Lord Kenye's employment theory. Full employment is not possible in any situation. However, optimum staff can help to come out of the crisis.

Here efforts of social organizations, labor unions will also be studied to resolve the crisis. Many a times NGOs and social service organizations used counseling techniques and they advise displaced families to face conditions boldly. Their moral and confidence is raised and they are provided with relief measures to face problems. All these remedies will be carefully studied to understand the problem. Hence the problems will be tackled by three levels, small scale, medium scale and large scale. There is a crisis in the industries of Aurangabad. First and foremost problem is sick units. These can be solved by making a special project. Sick units always try to control the burden of manpower and the staff is displaced. In order to cut down this vicious circle either sick units must be strengthened or they can be closed down and their manpower should be shifted to some other industries.

The study will be mostly benefitting to the present industries to face such problems of displacement carefully. These companies can provide way out to the crisis in the future course of time. Displacement leads to poverty and economic crisis. Hence such conditions can be useful to overcome many critical issues. Hence this study will benefit industries, social organizations, and families who are displaced due to losing of job and unemployment. In the industrial cities socio economic and cultural problems are serious and they require a serious treatment. Displacement has not only lost job, but devastated way of life. Totally new socio cultural setting is required for facing the problems. Hence this issue can be sorted out by resolving the crisis in a sociological perspective.

Labor Ministry of Government of India should appoint high power committee to resolve the crisis. The entire problem will be carefully studied and new way out can be suggested by such high power committee. The problem of this displacement and rehabilitation is more serious in backward regions in comparison developed areas. Gap can be bridged by developing communication network among the industries. The Department of Industries should open a website to guide and accommodate displaced labor in each industrial city.

Bibliography:

1. Joshi Heather and Vijay Joshi "Surplus labor in the city a study of Bombay" Oxford University Press, Mumbai, 1976

2. Walter Fernandes and Vijay Paranjpe (ed) "Rehabilitation Policy and Law in India: A right to livelihood" Indian Social Institute, New Delhi, 1997
3. Lobo Lancy and Shashikant Kumar "Development Induced displacement in Gujrat 1947-2004" Center for Culture and Development, Vadodara, 2007,
4. Murickan Jose "Development induced displacement the case of Kerala" Rawat Publishers, New Delhi, 2003
5. Walter Fernandes and EnakshiGanguleyThukral (ed) "Development, displacement and rehabilitation: issues for a national debate" Indian Social Institute, New Delhi, 1989
6. Economic and Political Weekly December 29,2001. Article by Sharit K. Bhowmik, Nitin More "Coping with urban poverty, ex textile mill workers in central Mumbai"
7. MMRDA "Draft regional plan 1994-2010, Mumbai, 1996
8. Hoadley Mane "Development induced displacement and resettlement impoverishment or sustainable development?" School of mining Engineering, University of Witwatersrand.
9. Cernea M.M. "The risks and reconstruction model for resettling displaced populations" University of Oxford Refugee Studies Program, Oxford, 1996
10. Journal of Labor Economics, 11:303-323, 1993., article by Fallick Bruce "The industrial mobility of displaced workers"
11. Industrial and labor relations Review 50:5-16, 1996: Article by Fallick Bruce "A review of the recent empirical literature on displaced workers"
12. Quarterly Journal of Economics 102:51-75, 1987, article by Hammeresh Daniel S."The costs of workers displacement "
13. American Economic Review 83:685-709, 1993, article by Jacobson Louis S. Robert J. LaJonde and Daniel G. Sullivan "Earnings losses of displaced workers"
14. J.T. Addison "Job displacement, consequences and implications for policy"
15. Bhaduri Amit "Structural adjustments, Labor market and employment in India" ILO ARTEP, New Delhi, 1993

KNOWLEDGE RESONANCE SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER
REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating
Process with Impact Factor of 6.072 for Year 2021)

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT OF SANITATION ON SOCIETY

11th MARCH, 2023

GUEST EDITOR
Dr. Revannath Kale

Head & Associate Professor, Department of Sociology,
R.B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed.

★ Content ★

Sr. No.	Topic	Page No.
01	HYGIENE AND SANITATION - SMILING BEYOND THE MASKS A. Arun, A; V. Akshaya*; S. Kanimozhi	1
02	WATER, SANITATION, HEALTH AND HYGIENE Mr. K. S. Ban	4
03	SANITATION AND HEALTH Mr. Bharat V. Pallewad	6
04	A STUDY OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS Dr. Bharat Dahe	9
05	SWACHH BHARAT ABHIYAN: A COMPREHENSIVE EVALUATION OF INDIA'S NATIONAL CLEANLINESS CAMPAIGN AND ITS IMPACTS Dr. Pravin Sonune	12
06	WASTE MANAGEMENT IN HOTEL INDUSTRIES: - A STUDY ON STAR HOTELS Dr. Rupasi Das	15
07	SANITATION AND ENVIRONMENT: ISSUES AND CHALLENGES Dr. S. R. Manza	17
08	SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL ZERO HUNGER AND INDIA Dr. S. E. Ghumatkar	21
09	ROLE OF PANCHAYAT RAJ INSTITUTIONS IN SWACHHA BHARAT MISSION IN INDIA Dr. Siddharth Gangale	26
10	PROBLEMS CAUSED BY UNHYGIENIC ENVIRONMENT Dr. Soma P Gondane	30
11	THE SIGNIFICANCE OF SANITATION FOR HUMAN HEALTH Mr. Eknath A. Langote* Dipali S. Sangekar**	34
12	SWACHH BHARAT MISSION: AN ANALYTICAL STUDY Mr. Amjat Ismail shaikh	39
13	"STUDY ON IMPACT OF INDUSTRIAL WASTE ON SOCIETY" Dr. Rahul R. Mane	43
14	MANUAL SCAVENGING AND THE ISSUE OF CASTE SYSTEM IN MULK RAJ ANAND'S 'UNTOUCHABLE' Rizwana Khatoon	45
15	ROLE OF NON GOVERNMENT ORGANIZATIONS (NGOs) IN SANITATION AND HEALTH Shinde Mira D.	48
16	ESSENTIAL AND IMPORTANT ROLE OF DIFFERENT TYPES OF NGO'S IN PROTECTING ENVIRONMENT AND HEALTH Shinde S.Y* Kokane J.P**	54

SANITATION AND ENVIRONMENT: ISSUES AND CHALLENGES

Dr. S. R. Manza

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya
Chatrapati Sambhajnagar

Abstract:

Safe sanitation means promotion of safe disposal of human excreta, right use of toilet and avoiding open defecation as well as management of solid and liquid waste. Poor sanitation is a primary cause for many deadly diseases, deaths among children under age five, contamination of ground water sources, loss of family income on account of increased health costs, and compromised human dignity. In managing safe sanitation at each level - household, community, and governments, understanding impacts of poor sanitation, contribution of all key stakeholders including communities, implementation of safe sanitation processes is considered crucial. Water is a precious commodity. Provision of clean drinking water, sanitation and a clean environment are vital to improve health and life span of people. Sanitation is a basic need like food and drinking water. A sanitary toilet within or near home provides privacy and dignity to women. Sanitation and hygienic improvement is very important for the development of society. In this study discussing all methods, management, conditions etc. for a sanitation conditions in India.

Keywords: Rural Sanitation, Drinking Water, Diseases, Hygiene, Water, Public latrines, Education Campaign, Society, Environment.

Introduction:

Water, sanitation and hygiene service are very important to address the poverty, livelihoods and health. Water is a precious commodity. Provision of clean drinking water, sanitation and a clean environment are vital to improve the health and life span of people. Women and girls spend hours fetching water from different sources like Public Stand Post, Hand Pump, Household Tap, Open Wells, Agriculture Wells and Surface. In the twenty first century more than half of the global population is expected to live in towns and cities. In some of cities more than quarter a million people are added every year. This poses huge challenge to urban municipal corporation and planning bodies, which are responsible for providing infrastructure and basic services to the urban population. The growing cities of developing countries are facing crisis between demand and

supply of the basic amenities like drinking water and adequate sanitation services and necessary infrastructure. India has been grappling with the problem of water and sanitation coverage, especially for the rural areas and poor in urban areas. The most cities and towns of India are characterized by over-crowding, congestion, inadequate water supply and sanitation which include disposal of human excreta, waste water, and garbage disposal, which in turn affects the health of urban people.

Water and improved sanitation play a major role in the overall well-being of the people, with a significant bearing on the infant mortality, longevity and productivity. Causes of contamination of water are indiscriminate use of chemical fertilizers and chemicals, poor hygienic environment of water sources, improper disposal of sewage and solid waste, pollution from untreated industrial effluents, over-exploitation leading to quality degradation. Thus, the supply of additional quantity of water by itself does not ensure good health; proper handling of water and prevention of contamination are also equally important. Contagious, infectious and waterborne diseases such as diarrhoea, typhoid, infectious hepatitis, worm infestations, measles, malaria, tuberculosis, whooping cough, respiratory infections, pneumonia and reproductive tract infections dominate the morbidity pattern and prevalence in India.

The study of the sanitation facilities available to the households is an important aspect of living facilities and it is closely related to the health and hygiene of the household's members and its surrounding environment. In this consideration, the objectives of this paper are to examine the water and sanitation conditions and the effects on diseases prevalence in urban areas of India.

Objective of the study:

1. To study the water and sanitation condition in India.
2. To study the sanitation and hygiene issues.

3. To analyse the effects on diseases prevalence in urban and rural areas of India.

Research Methodology:

Required data is collected from various reports of government agencies, different educational apex body reports, websites and various secondary sources such as books, magazines, literature reviews, and research of various authors in the relevant field was taken into consideration.

Rural Sanitation in India:

In the mid-nineties, the government of India strongly felt that rural water supply and sanitation are crucial aspects for rural development. After consultations with the different stakeholders, the Ministry of Rural Development finally decided to create a separate department at Government of India level. Because of this, the Department of Drinking Water Supply was created with separate institutional arrangements with a focused approach. From then, the government is allocating separate funds and making budgetary provisions to tackle the rural sanitation challenges. At the same time, based on the institutional changes, the state governments have also created separate departments and wings under the Panchayat Raj or Rural Development departments at the state level. States like Maharashtra created separate department to focus on issues related to rural sanitation and safe drinking water. Based on the above-mentioned institutional changes, the government had taken up a few initiatives to assess the country's situation on sanitation. A baseline survey about rural water supply and sanitation was done by the government to understand the issue. In line with the National Agenda for Governance, it was resolved to provide safe drinking water in accordance with the stipulated norms on a sustainable basis to all habitations by March 2004, which is also the target set in the approach paper for the Tenth Plan.

Rural Sanitation coverage in India:

The rural sanitation coverage in India is gradually improving every year. The census data shows the scenarios from the last three decades. In the year 1981, only 1 per cent of

people had rural sanitation facilities. After two decades, in the year 2001, the percentage reached 22 per cent. By the end of the year 2005, the number reached 33 per cent. According to an estimate, 650 million people in India still defecate in the open every day. If we examine other facts, out of the 48.5 per cent in the year 2007 an estimated 200, 000 tons of faecal matter is deposited in the open every day. If we observe from the public health point of view, near about six lakhs diarrhoea deaths occur in India per year. One more fact is children aged below five fall prey to diarrhoeal deaths and surviving children suffer from three to five episodes of diarrhoea every year. According to available information, the rural sanitation facilities still pose a challenge for the government and civil society. The reason is not only low availability of funds, but also other aspects.

The National Sample Survey Findings on Rural Sanitation Coverage:

The National Sample Survey Organization released data related to rural sanitation in November 2010. It has mentioned, in its 65th report on housing amenities in India in 2008-09, that 65.2 per cent rural households and 11 per cent urban households¹³ have no latrine facility. This report found that there was a lot of gap between usage and access. There are also many sustainability issues involved in the implementation process.

Nature and scope of sanitation:

Providing better sanitation facilities is one of the biggest challenges till date. After the millennium era, tackling sanitation and hygiene issues is becoming a key issue in terms of providing sanitation facilities and in creating awareness among the masses for behavioural change. Social ailments like poverty are more than a lack of income or a shortage of material goods. Human poverty, lack of basic capabilities for participating in the standard activities of the communities is aggravated by lack of sanitation. For urban slum dwellers and rural population, living in areas surrounded by human waste and garbage is creating embarrassment and depriving people of participation, choices and opportunities.

Around 8,00,000 people in India still live by manual scavenging by carrying feces (waste) in baskets on their heads, a livelihood that bars their inclusion in mainstream society. In these pathetic conditions, people are suffering due to lack of basic sanitation amenities. Poor awareness is the main cause for this problem. The sanitation problems in rural and urban areas are different and challenges also vary.

The National Sample Survey is the main source to draw strategies for addressing rural sanitation problems in the country. A project based approach has been initiated by the government with help of national and international civil society and development organisations. As a result, priorities have been set up to achieve the objective of providing safe drinking water to all rural habitations in India. Based on the objectives given below, a few priorities have been given to habitations. These strategies paved new ways in the sanitation sector in India.

The priorities are as under:

- Highest priority to be given to ensuring that the 'not covered' habitations are provided with sustainable and stipulated supply of drinking water and sanitation facilities.
- It will be equally important to ensure that all the 'partially covered' habitations having a supply level of less than 10 litres per capita per day and those habitations facing a severe water quality problem are fully covered with safe drinking water facilities on a sustainable basis.
- Thereafter, other 'partially covered' and 'quality affected' habitations are to be covered.
- Once drinking water supply facilities are provided to all rural habitations, the remaining period of the Tenth Plan would be utilized for consolidation purposes. This will involve covering newly emerged habitations and those, which have slipped back to 'partially covered' or 'not covered' status due to a variety of reasons.
- Simultaneous action is also needed to identify and tackle habitations where water quality problems have emerged recently.

- It should be ensured that Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribe (ST) population and other poor and weaker sections are covered fully on a priority basis.
- A systematic survey of all such identified habitations shall be undertaken.
- The above priorities show that the government of India considers rural sanitation as a highly prioritized issue in the rural development field.
- In these findings, a few norms have been framed to assess the vulnerability related to rural sanitation. The main norms are more realistic, as opined by the experts and development organizations.
- At least one hand pump/spot-source for every 250 persons is to be provided. Additional water is to be provided under the Desert Development Programme areas for cattle, based on the cattle population. The water requirements for cattle need not necessarily be met through piped water supply and could be made through rainwater harvesting structures/spot sources.
- Moreover, the water sanitation and public health are interrelated and inter dependant aspects from the development point of view.

Important elements of sanitation:

In accordance with the studies and various findings, there are a few most important elements involved in rural sanitation. If these elements are handled properly, many public health problems can be solved. So far, majority of the diseases are spreading due to lack of proper sanitation and availability of protected drinking water sources. Even though the protected drinking water source is available, if there is no proper sanitation or water handling and better sanitation practices, the problem will be the same. Keeping this in view, the following, most important elements have been identified to address rural sanitation issues in a focused manner. Later these were identified as better sanitation hygiene practices.

They are:

- Safe handling of drinking water,

- Disposal of waste water,
- Safe disposal of human excreta, since human excreta is associated with more than 50 per cent of diseases,
- Safe solid waste disposal,
- Home sanitation and food hygiene,
- Personal hygiene, particularly, washing one's hand with soap.
- Sanitation in the community

The above-mentioned best hygiene practices are unavoidable aspects in the process of rural sanitation. So far, due to lack of awareness, rural communities are generally not familiar with the hygiene practices.

Conclusion:

The study of sanitation conditions is very important with the perspective of hygiene and health of human being. The availability of improved latrine facility to the households has very significance relationship with diseases prevalence in urban areas of India, because it directly related to hygiene and health of human. In the absence of latrine facility person have to go for open defecation and there is always chance to get contact with disease's vector i.e. flies, mosquitoes etc. So, the association between water, sanitation and micro-environmental conditions is very significantly related to diseases prevalence. The results of this paper indicate that improvement of water and sanitation conditions can substantially reduce the rates of diseases prevalence and it can be expected to affect other aspects of human hygiene and health.

Suggestion:

- The Strategy is to move towards a 'Swachh Bharat' by making it a massive mass movement that seeks to engage everyone in the task of cleaning homes, work places, villages, cities and surroundings, in a collective quest..
- The focus is to provide flexibility to state governments, as sanitation is a state subject, to decide on their implementation policy,

use of funds and mechanisms, taking into account state specific requirements.

- This is to enable states to develop an implementation framework that can utilise the provisions under the mission effectively and maximize the impact of the interventions.
- The government of India's role would be to complement the efforts of the state governments through the focused programme being given the status of a mission, recognizing its dire need for the country.
- Augmenting the institutional capacity of districts for undertaking intensive behaviour change activities at the grassroots level.
- Strengthening the capacities of implementing agencies to roll out the programme in a time-bound manner and to measure collective outcomes.
- Incentivizing the performance of State-level institutions to implement behavioural change activities in communities.

Reference:

- Bartlett, S. (2003). Water, sanitation and urban children: the need to go beyond "improved" provision. *Environment and urbanization*.
- Chaplin, Susan E. (1999). *Cities, sewers and Poverty: India's Politics of Sanitation, Environment and Urbanization*.
- Dobe, M. Sur, A.K., Biswas, B.B. (2011). Sanitation: the hygienic means of promoting health. *Indian Journal of Public Health*.
- Gopal, S., Sarkar, R., & al, e. (2009). Study of water supply & sanitation practices in India using geographic information systems: some design & other considerations in a village setting. *Indian journal of Medical Research*.
- Gupta, V., & Pal, M. (2008). Community Sanitation Campaign: A study in Haryana. *Economic & Political Weekly*, 20-23.
- Rural Drinking Water Supply and Sanitation in the Eleventh Plan Period Excerpts, (2009). New Delhi: Planning Commission of India.
- Tenth Five Year Plan (2002-2007) on Water and Sanitation. (2008). New Delhi: Planning Commission of India.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A)

October- 2022

**Indian Economy
Challenges & Opportunities****Guest Editor:****Dr. Pandit S. Nalawade,****Principal,****Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,****Aurangabad, (MS) India.****Executive Editor of the Issue:****Dr. Pandurang N. Dapke,****Associate Professor & Head,****Dept. of Economics,****Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,****Aurangabad, (MS) India.****Associate Executive Editor of the Issue:****Dr. Prashant N. Deshmukh****Associate Professor,****Dept. of Economics,****Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,****Aurangabad, (MS) India.****Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar**For Details Visit To : www.researchjourney.net **SWATIDHAN PUBLICATIONS**

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep Singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K. Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwrutti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

Climate Change and Indian Agriculture

Dr. Pandit. S. Nalawade

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad

Dr. Dattatray S. Lawand

Vivekanand College, Aurangabad

After independence India has achieved self sufficiency in food grain production through green revolution, it brought a lot of environmental challenges. Climate change has added a new dimension to the existing problems by posing a significant threat to Indian agriculture in general and food security in particular. India is also identified as one of the highly vulnerable countries to climate change. Recently shows a significant increase in temperature, frequent heat waves, droughts, extreme precipitation events and intense cyclonic activities.

While the climate and agricultural production system changes will affect food security. Crop loss leads to farmer distress, inflation and as a result far reaching economic consequences. Due to this resulting into losses around 0.25 GDP of India. Climate and agriculture are intensely interconnected with global processes. Even a small change in climate affects agriculture adversely decreasing the production rate climate change effect through global warming phenomenon increase the average atmospheric temperature, which has become a mega trend changing the global future significantly. Assessment of the effects economic losses from national disasters are rising globally and agriculture sector is highly vulnerable to these disasters. According to the UN office for disaster risk reduction. Climate change impacts are more pronounced on agriculture sector in the recent past. Government of India's economic survey (2018) estimated that annual loss of US 9-10 billion, dollar was due to the adverse effects of climate change.

India is highly vulnerable to all kinds of existing climate change issues like floods, droughts, cyclones, heatwaves, melting of glaciers, etc. Agriculture is main occupation for 50 percent of population in India. Agriculture and allied sectors contribute 15.4 percent of the Indian GDP. Farming activities are carried out by the selection of crop which is specific to suit climate, soil type, resource availability, etc. Therefore, farming production and productivity is completely dependent on climatic conditions. Weather disruptions like changes in temperature, precipitation and solar radiation affects the agriculture ecosystem including livestock, arable and hydrology sectors. A loss of 10-40 percent in crop productivity is estimated. An average of 30 percent decrease in crop yields is expected by mid 21st century in south Asian countries most of the vegetable crops are severely affected by flooding. Climate change has a greater impact on biological production or sum of those processes acts directly on individual organisms or species. Global climate changes affects numerous factors which are associated with production, reproduction, health and adaptability of every animal. An increase in metabolic heat production in higher milk producing breeds leads to higher susceptibility to heat stress. While the low milk producing animals are resistant, poultry are extremely sensitive to temperature associated issues, specifically heat stress. The effect of change in frequency and magnitude of natural disasters on agriculture sector is devastating by placing many lives and livelihoods of various communities at risk. Specifically, this sector is already threatened by land degradation, less water availability and biodiversity losses became even more vulnerable to climate change.

Government of India took several initiatives for formulating most efficient missions aiming to combat global warming and for climate change .National mission on sustainable agriculture ,national adaption fund for climate change ,Pradhanmantri krishi sinchayee Yojna ,Pradhanmantri fasal Bima yojna ,Soil health card ,national water mission ,Green India mission ,national action on climate change and state action plan on climate change,National livestock mission ,sub-mission on agro forestry, Innovative poultry productivity project, Blue revolution ,national biogas and manure management programme, National mission on Himalayan studies,etc. Programmes and actions plans of central and state governments helpful to overcome climate change .Agro forestry policy of the government india greater role in climate adaption and mitigation .Area under agro forestry is on upward trends towards more carbon fixation and reduced GHG.

Conclusions :

Climate change is most emerging issue .India a tropical country is facing its impacts through droughts,floods,cyclones, heat waves and coastal salinity which have become threat to sustainable development. Its a global problem but in India about 70 percent of the Indian population is directly or indirectly associated with agriculture and subsectors and major sustainability development goals are expected to be met from this sector. Increasing global temperature due to the emission of enormous amount of green house gases from various sources is the cause of climate change and impacts .Extreme temperature and its erratic events disrupt the activities of all the existing lives on the planet by means of severe damage or loss. Assessment of the impacts and a comprehensive understanding of the benefits of adaption options over combating the uncommon incidents of climate change is pivotal in the current scenario to sustain life. So far in the journey of Indian agriculture sector,climate adaption strategies have shown positive impacts.Still much more needed in the light of emerging.

References :

1. Bhadwal,S.,Kelkar, U. (2007) Impact on Agriculture help reduce vulnerability, Hindu special issue ,New Delhi.
2. Ahluwalia ,VK and Malhotra ,S. (2006) Environmental Science ,Anne books India ,New Delhi.
3. Davies,F.S. 1986, Horticulture Review .
4. IPCC-2007 ,Climate Change 2007 -Synthesis Report.

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
23	Literacy of Rural Population in Kannad Tahsil in Aurangabad District: A Geographical Study	Mr. Machhindranath Aarte Dr. Sachin H. More Dr. Chatragun U. Bhore	102
24	Agro Tourism New Dimension of Agriculture in Maharashtra	Mr. Ajay Devidasrao Patil	110
25	An Assessment of Rural-Urban Fringe in Pune city using Remote Sensing Technology	Dr. Pankaj Yuvraj Shinde Mr. Arun B. Mahajan	113
26	Foreign direct investment and Economics Growth in Maharashtra	Dr. Anand V Kulkarni	118
27	A Study of Tourism Sector and Role in Indian Economy	Prof Dr. Mahavir N. Sadavarte	123
28	An Analytical Study on Parameters and Media Used by Consumers with Regard to Purchasing Durable Products in Aurangabad city	Dr. Baig Firoz Azagar	129
29	A current scenario of sustainable economic development with special reference to digital finance on financial inclusion.	Dr. L.C. Kurpatwar Pranita M. Shroff	135
30	Qualitative Analysis of Water in Dhule and Sakri Tehsil of Dhule District (MS)	Dr.Pankaj Y. Shinde Bhausahab P. Patil	138
31	Business Opportunities for Rural Farmers Through Agro-Tourism - A Geographical Overview	Dr. Uddhav S. Gambhire	143
32	Agritourism A Step Towards To Sustainable Development: A Geographical Study	Dr. Sanjay R. Sawate	146
33	A Study of Serving your online-to-offline customers	Vidhate Mahesh Eknath	150
34	The Impact of E-commerce on International Trade	Sunita Madhukar Pawar	153
35	Rural Development Schemes in India - A Study	Dr. Tekade Mangal Shantinath	156
36	Role of Digitization of Banking and Financial Services	Dr. D. R. Panzade	160
37	Role of social media in Endorsing Sustainable Development	Dr. Sachin N. Hadolkar	164
38	Business HR Strategies during Post-Covid Workplace	Dr Memon Ubed Yusuf Dr. Mahesh B. Thorat	168
39	A Sustainable Socio-Economic Development With Human Rights through SEZ in India	Dr. Bharat A. Pagare	174
40	A Critical Study Of The Online Banking , Insurance And Insurance Sector In India's Economy	Dr. Sandip Vanjari	179

The Impact of E-commerce on International Trade

Sunita Madhukar Pawar

Assistant Professor, Commerce Department
Pandit Jawaharlala Nehru Mahavidyalaya, Amurangabad

Abstract

The purpose of the present study is to investigate the impact of e-commerce on international trade. As a new business mode of operation of electronic data exchange as the main content, e-commerce to break time and space constraints! Accelerated business cycle and efficient use of limited resource, reduce cost, increase profit thus, e-commerce is set off in international trade in the field of new revolution, its use, to expand the space and can area of international trade shorten the distance and time of international trade simplify procedures and processes of international trade, international trade globalization in intelligent, paperless and simplified to achieve epoch- marking performed changes.

Keywords : electronic commerce, international trade, business.

Introduction

Due to the developments in electronic commerce both developed as well as developing countries are offered unprecedented opportunities. Looking at the short run the benefits in developed country are concentrated but in the longer run the countries that are developing are at a benefit, the reason as to why the developing country like India only are at an advantage in the long run is due to the fact that they lack the adequate infrastructure to use the internet to its fullest advantage. Electronic commerce is a relatively new phenomena it's repaid expansion since the mid 1990s has drawn attention to the impact it will have on promoting trade, and development. Electronic commerce and the internet are posed to stimulate trade by lowering the cost of gathering and processing information from distant Markets by creating global access to specific goods and services and by making it possible to send over the internet goods and services that traditionally required physical delivery. This paper will review the issue relevant to the impact of e-commerce on international trade.

Objectives of the study

1. To study the concept of e-commerce.
2. To explain the international trade.
3. To study the impact of e-commerce on international trade.

Limitations of the study

1. The study has been conducted only by collecting the secondary data.
2. The study focuses on e-commerce and international trade.

Research Methodology

The process used to collect information and data for the purpose of making business decisions. The methodology may include publication research, surveys and other research techniques and could include both present and historical information. The researcher has used only secondary data that has been collected from various articles, journals, books, websites etc

E-commerce :- overview

E-Commerce can be define as the use of the internet to conduct business transaction nationally or internationally- commerce has come to take on two importance roles : first as more effective and efficient conduct and aggregator of information and second as a potential mechanism for the replacement of many economic activities once performed with in business enterprises by those that can be done by outside suppliers that complete with each other to execute these activities, the internet and e-commerce are transforming the way frims operate by

redefining how back-end operations product design and development, procurement, production, inventory, distribution, after sales services support and even marketing are conducted, in this process, the internet and e-commerce alter the roles and relationship of various parties fostering new supply networks, services and businesses models. the end result are efficiency improvement better assets utilization, faster time to market, reduction in total order fulfillment times, and enhanced customer service.

History of e-commerce

Most of us have shopped online for something at some point which means we have taken part in e-commerce. so it goes without saying that e-commerce is everywhere. but very few people may know that E-Commerce has a history that goes back before the internet began.

E-Commerce actually goes back to the 1960s when companies used an electronics systems called the electronic data Interchange to facilitate the transfer of documents. it was not until 1994 that the every first transaction. took place this involved the sale of CD between friends through an online retail website called net market.

The industry has gone through so many changes. Since then, resulting in a great deal of evaluation. Traditional brick and mortar retailers were forced to in embrace new technology in order to stay afloat as companies like Alibaba, Amazon, eBay, become household names. These companies created a virtual market place for goods and services that consumers can easily access. New technology continues to make it easier for people to do their online shopping. people can connect with business through Smartphones and other devices and by downloading apps to make purchases. the introduction of free shipping with reduce cost for consumers Has also helped increase the popularity of the E-Commerce industry.

What is electronic commerce?

Electronic commerce refers to companies and individual that buy and sale goods and services over the internet. E-Commerce operates in different types of market segments and can be conducted over computers, tablets, Smartphones, and other smart devices. nearly every imagi -nable product and services is available through e-commerce transactions, including books, music, plane tickets, and financial services such as stock investing and online banking.

International trade

Advancements in information and communication technologies have the potential to reduce considerably the costs associated with gathering and processing information. By making information more readily available to all economic agents, information and communications technologies reduce the costs associated with trade and will likely stimulate it, both locally and internationally. However, whether e-commerce promoted international trade will depend on the nature of the goods. on the one hand, a number of products that traditionally have required physical delivery, can be delivered to a customer via a network in digital form. Exampals of these include media products, such as text, film and computer software. on the other hand, most of the goods traded internationally are not deliverable in digital form and therefore transportation costs will continue to play a significant role.

The impact of e-commerce on international trade

Digital realities are reshopping trade patterns

The impact of digitalization on trade is seen in trade statistics. information and communication technology (ICT)goods play a cruciula role in enabling the digitalization of our economies. in 2017 ICT goods exports amounted to almost \$ 2 trillion. this trade is highly concentrated. in fact the top 10 exporters mainly from East Asia and some developed economies- account for more than 99% of all exports. Such exports increased substantially across all regions during the period 2005 to 2018, highest growth rate in developing countries, especially in Asia. in Africa and other developing regions, exports of such services have been growing as well but from a lower level.

Platform and data

Digitalization affects most productivity processes and activities in an economy involving products in all sectors, from agriculture to services. today is only the early stages of this digital transition the markets invisible hand seems set to become a digital one, increasingly managed by major digital platforms. E-Commerce and other aspects of the digital economy are driven by two main factors: digital data and digital platform.

Quality of e-commerce ecosystems affected trade effects

While all parts of the world are affected by the shift toward online commerce, many developing countries are still held back by limited digital readiness while the majority of the population of developed countries now shop online, that is not yet the case in most developing countries.

There is a need for speed flexibility and international support

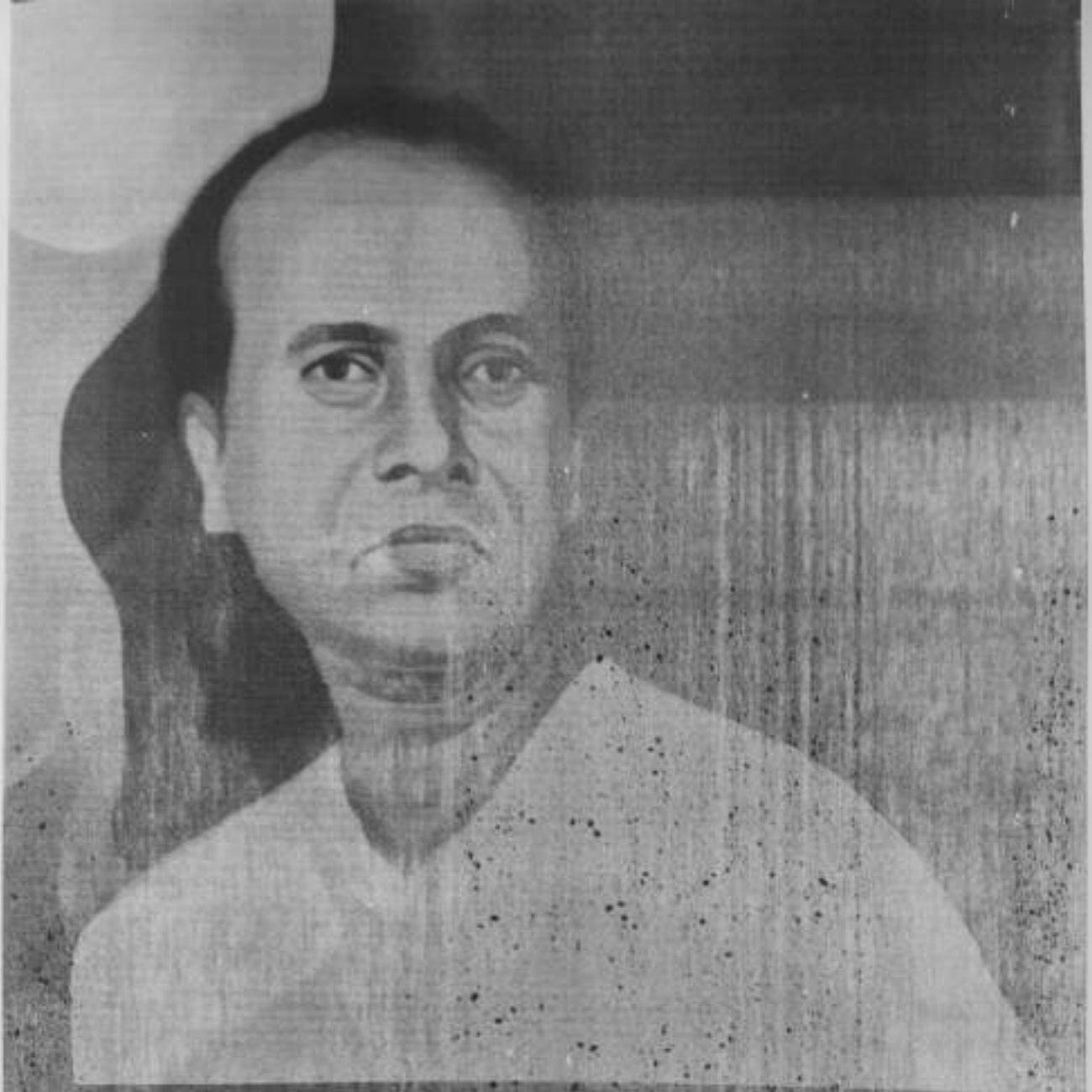
Digital divides, differences in readiness and the high concentration of market power all point to the need for policies and regulations that will help create a fairer and distribution of gains from the ongoing process of digital transportation and increased reliance on E-Commerce. digitalization affects different countries in different ways, and individual governments require policy space to regulate the digital economy in order to fulfill various legitimate public policy objectives. E-Commerce will have a significant impact on trade in services, in fact it has been estimated that electronic services could be worth over half a trillion US dollar globally by 2008 making this sector the fastest growing portion of international trade.

Conclusion

E-Commerce can be adopted to expanded international trade markets, thus creating opportunities. In this research, we discuss how e-commerce plays a very important role in the international trade. Although, the use of e-commerce is increasing at a significant rate, the fraction of use is minute in the trade industries, however it continues to be a sustainable way of trade and its impact will become more dominate international trade is promoted by the use of the internet as it aids of lift the trade barriers, hence, the ability and quality of international Trade will increase with the help of e-commerce as countries accept imports from economies of an higher income then internet benefit from a spillover of knowledge, the trade in services are also impacted positively through e-commerce. While countries has accepted and accomplished a lot through e-commerce, to realize the full potential in trade they need to consider the certain challenges.

Reference

1. Malkawi, B.H. E-commerce in Light of International Trade Agreements: The WTO and the United States-Jordan Free Trade Agreement. *International Journal of Law and Information Technology*, Vol.15 No.2,2007,153-169.
2. Mattoo, A. and Schuknecht, J. Trade Policies for Electronic commerce, 20 April 2000.
3. IMF, *World Economic Outlook*, 2006/2011.
4. Goolsbee, A. In a world without borders: the impact of taxes on Internet commerce, Working paper, University of Chicago, 1998.

ANNA BHAU SATHE

A Voice for Voiceless

Dr. Sachin Shesherao Chuge

Dr. Shrikant Jitendra Jadhav

Ms. Aishwarya Vasantnar Sanap

Anna Bhau Sathe: A Voice for Voiceless

**Dr. Sachin Shesherao Ghuge
Dr. Shrikant Jitendra Jadhav
Ms. Aishwarya Vasant Rao Sanap**

**Akshita Publishers and Distributors
Delhi-110053 (India)**

Published by :

Akshita Publishers and Distributors

H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,

Pahari Hotel Wali Gali

Opposite Ajay Medical Store,

Kartar Nagar, Delhi-110053

E-mail: abooks2019@gmail.com

Mobile: 9968053557

Anna Bhau Sathe: A Voice for Voiceless

© Authors

First Edition 2022

ISBN: 978-93-91120-05-4

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the author.

This Book has been published in good faith that the material provided by author is original. Every effort is made to ensure accuracy of material but the publisher and printer will not be held responsible for any inadvertent errors.

PRINTED IN INDIA

Published by Akshita Publishers and Distributors, Delhi-110053
Type Setting at Shahabuddin Computers, Printed at Milan Enterprises
Delhi-110002.

(viii)

10. Reformation and Social Awakening as the Pivotal Themes in the Short Stories of Anna Bhau Sathe -Mahesh B. Sonkamble	85
11. The Voice for Downtrodden People in the Novels of Anna Bhau Sathe -Dr. Shrikant Jitendra Jadhav	95
12. Anna Bhau Sathe's Dalit Literature: A Sociological Study -Dr. Nethrao Balaseheb More	99
13. Anna Bhau Sathe as a Social Reformer and Feminist -Ms. Shrimanda Neeraj Rode	111
14. Feminism in the Literature of Anna Bhau Sathe -Dr. Padmakar Gore	118
15. The Pathetic Picture of Working Class in Anna Bhau Sathe's Short Story Gold from the Grave -Dr. Dhruvendra Pralhad	125
16. Expedition Through 'Caste' Manifestation's in Anna Bhau Sathe's 'Fakira' -Mrs. Jaysri Wagh & Dr. Ramesh Landge	132
17. "Fakira: Anna Bhau Sathe's Masterpiece in Dalit Literature" -Dr. Nirmala S. Padmanet	145
18. Exploitation and Superstition in the Short Story NiKhara by Anna Bhau Sathe -Sanyogita Arvind Kamble	153
19. Anna Bhau Sathe: A Reading of Vaijayanta -Dr. Tabassum M. Inamdar	158
20. Anna Bhau Sathe : A Critical Appreciation of His Select Literary Writings -Svapna Dadaji Ajiir	163

(ix)

21. The Portrayal of the Struggle for Survival of Dalits in Anna Bhau Sathe's Fakira -Malvi Sudochana Ganesh	169
22. Anna Bhau Sathe: Social Activist -Dr. Dhanaji Arya	177
23. Anna Bhau Sathe: A Critical Investigation of Chitra -Dr. Ramesh Achyutraso Landge	182
24. Anna Bhau Sathe's Literary Writing: A Critical Investigation -Mr. Raghu Shivaji Gowane	188
25. Depiction of Fight Against All Odds and Oppression in the life of Dalit's in Anna Bhau Sathe's the Selected Short Stories -Dr. Dattatraya Mukundraso More	194
Index	200

The Voice for Downtrodden People in the Novels of Anna Bhau Sathe

*-Dr. Shrikant Jitendra Jadhav**

Abstract

The aim of the present research paper is to bring forth the voice for downtrodden people with the help of the novels of Anna Bhau Sathe. India is a country where hierarchy is seen everywhere. It means a social, religious, economic or political system or organization in which people or groups of people are ranked with some superior to others based on their status, authority or some other trait. Many thinkers and writers through their thoughts and writing made an attempt to dismantle the hierarchy which is imposed on downtrodden people. Anna Bhau Sathe is one of them who made an attempt to dismantle this hierarchy. Literature of Anna Bhau Sathe gives voice for voiceless and exploited

* Assistant Professor, Department of English, Sant Dnyaneshwar
Mahavidyalaya, Soegaon, Dist- Aurangabad
Email Id: shrikantjadhav1787@yahoo.com

group in the society. It also contributes toward creating class or caste consciousness among downtrodden people. His writing depicts day-to-day reality, struggle of downtrodden people and social interaction of his time.

Keywords: Downtrodden, Caste, Exploitation, Voice etc.

Introduction

Issues like untouchability and casteism are still common in rural areas. The reason for this is the deep rooted traditions of casteism. Due to this casteism, the exploitation of downtrodden people is seen in very large numbers. Downtrodden people have to face miseries, hardships, poverty and many challenges in the society dominated by the ruling class. Anna Bhau Sathe through the characters of his novels tries to raise the voice of downtrodden people and show how to dismantle the voice of ruling class.

The novel *Chitra* (1951) is a story of poor girls from village and belonging to lower class, who were brought to big cities like Mumbai and sold to the capitalists in brothel during the World War II. In the novel, these girls are seen to be exploited by capitalists in terms of many aspects. Jaya is another character in the novel who is from working class. Jaya is a mill worker and is shown very honest and hard worker. However, in many events of the novel Jaya is seen to be exploited by the capitalists but due to Jaya's brave nature who later turned to be a leader of mill workers. Throughout this novel, Anna Bhau Sathe through his characters tries to show how to fight against the exploitation to bring out the voice of downtrodden people. In short, in this novel the author provides lot of positive and optimistic energy to the readers and so that the readers involves in the reading with curiosity.

Anna Bhau Sathe's another novel *Vaijayanta* published in 1959 is about women working and dancing in Tamasha.

Tamasha is very popular folk art in Maharashtra. This is the first novel in Marathi literature which throws lights on the life problems of artists. In this novel Anna Bhau Sathe depicts the realistic picture of sorrow, sufferings, pains, insults and social injustice faced by Tamasha artists. He could do this because he had the first hand knowledge of Tamasha from his close relatives as well as he himself had worked in Tamasha. Vaijayanta is the name of the central female character in this novel, who is the daughter of Tamasha artist Gajarabai. Gajarabai tries to keep Vaijayanta away from being a Tamasha artist and away from hardships, insults and miseries. For this purpose she works on the stage even at her old age. One day, she is humiliated by a young and beautiful dancer Chandra due to her old age. Though she is unwilling, the insulted and starving Gajarabai decides to put Vaijayanta on the stage as an artist to revenge on Chandra. Vaijayanta performs on the stage for a single day only in order to defeat Chandra and she becomes successful in her attempt to defeat Chandra. The Tamasha contractor's son Chandulal and Abha Patil of Khundalpur try to possess Vaijayanta. Chandulal makes many plans to rape her. But energetic Vaijayanta resists the people like Chandulal and Abha Patil up to the end and finally gets married with her lover Uma.

In the novel *Fakira* (1963), Anna Bhau Sathe has shown the life of lower class person Fakira. Fakira is the prominent character in the novel. The exploitation of Fakira and his family from the capitalist is seen through many incidents of the novel. That is why Fakira unites all the people and loots the treasury of British people and other capitalists like Shankar Patil and Vishnupant Kulkarni in Vategaon village to take the revenge. Through the character of Fakira who revolt against the capitalists, Anna Bhau Sathe tries to bring out the voice of downtrodden people.

Conclusion

The characters belong to lower class in Anna Bhau Sathe's novels are totally different from the characters depicted in the novels of his contemporary established writers. They come from the lower strata of the society. The characters like Fakira, Jaya, Vaijayanta, are from workers and laborers' family and belonging to working class, nomadic tribes, farmers, dalit and illiterate families. They have to face miseries, hardships, poverty and many challenges in the society dominated by the capitalists. However, these characters face challenges with courage. The downtrodden characters in Anna Bhau Sathe's novel are not timid. They do not weep but fights bravely against the evil elements. They fight for their character, morality and self esteem and freedom. They do not surrender to the adverse situation and evil forces. Psychologically, they are very strong. They are ready to die or kill in order to save their character. They revolt against the capitalistic society. In this way Anna Bhau Sathe tries to bring out the voice of downtrodden people through his characters.

BIBLIOGRAPHY

1. Sathe Anna Bhau, *Chitra* (1951)
2. Sathe Anna Bhau, *Vaijayanta* (1959)
3. Sathe Anna Bhau, *Fakira* (1963)
4. Marx & Engels. *The Communist Manifesto*. New York: Penguin group, 1998
5. Korde Bajrang: *Anna Bhau Sathe: Makers of Indian Literature*, Sahitya Academy, 1999.
6. Gurav Baburao: *Anna Bhau Sathe: Samaj Vicharani Sahitya Vivechan*, Lokvadmay Gruha Mumbai, 1999.
7. Dangle Arun (ed), *Homeless in my Land*, Orient Longman Ltd, Bombay, 1994 print.
8. [http:// en.Wikipedia.org/wiki/Anna_Bhau_Sathe](http://en.Wikipedia.org/wiki/Anna_Bhau_Sathe).

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhole
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	Sustainable Development of Agrotourism Centers : A Review	Prof. Santosh Maruti Shinde	05
02	A Introspective study of latest trends and impact of COVID-19 on Indian Economy	Dr. Sonawane S. Bhimrao	11
03	Critical Analysis of the CSR Projects of Reliance Industries Limited	Dr. CS CMA Sanvedi Rane	18
04	Covid - 19 : Impact on Travel & Tourism sector.	Dr. Madhuri P. Kamble	25
05	Climatic Changes & It's Impact on Agriculture	Dr. S.A. Bajpai	29
06	Whatsapp A Tool of Social Media Marketing	Dr. Yogita P. Chaudhari	31
07	Forestry of Maharashtra: A Geographical Analysis	Dr. Ashok S. Bhalerao	35
08	Climate Change and Challenges	Bhola Nath Samanta	41
09	Rural Development Schemes in India - A Study	Dattu S. Lahane	49
10	Exploring the Challenges and Opportunities of Trade and Development of E-commerce in India	Dr. Prashant N. Deshmukh Mr. Gautam Uttam Nikam	54
11	COVID-19 and Its Impact on the Indian Economy	Mr. Nitin P. Malegaonkar	57
12	The Ajanta Caves : A Tourist Magnet	Dr. Pramod A. Pawar	62
13	Analysis Of Crop Combinations In Shrigonda Tahsil, Ahmednagar District, Maharashtra	Dr. S. N. Dalimbe	64
14	Agricultural Productivity in Sipna Watershed of Melghat Region in Amravati District	Dr. Sunil B Akhare Ankush C Khobragade	70
15	The Indian Automobile Industry: an emerging growth engine for India's Economy	Dr. Kalpana M. Patil	74
16	Performance of Agro Based Industries In India	Dr. Vilas Epper Mr. Kishor Lokhande	81
17	Development of Tourism in Maharashtra	Dr. Tathe S.V. Dr. Sangole S.B.	85
18	औद्योगिक प्रदूषण: माहिती व परिणाम	डॉ. ज्योती भारोतीराव अर्जुनी	87
19	शाश्वत आर्थिक विकास	श्री. दत्तात्रय विशंभर जाधव प्रा. डॉ. आर. बी. बनारसे	90
20	शाश्वत आर्थिक विकासत उच्च शिक्षणाची भूमिका	प्रा.दादाराव चंद्रभान काटकर	99
21	सोशल मिडिया आणि मार्केटींग	प्रा.डॉ. दिलीप स. बिस्ते	102
22	शिक्षणातून शाश्वत विकास	डॉ. राजु भागाजी बनारसे	104
23	उनापदेव उष्ण पाण्याचा झरा असलेले तीर्थक्षेत्र पर्यटन स्थळ	डॉ. शिंदे व्ही. जी. चोपडे के. बी.	110
24	उद्योग, नाविन्यता या शाश्वत विकास प्येवामुदरुर्भत महाराष्ट्र शासनाच्या भूमिकेचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	112
25	हवामान बदलावरील उपाय योजना काळाची गरज	डॉ. दिलीप फोके	115
26	बुलढाणा जिल्ह्यातील जळगांव गावातील करपूस आणि सोयाबीन पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. पंकज युवराज शिंदे देवानंद गजानन नागरे	118

A Introspective study of latest trends and impact of COVID-19 on Indian Economy**Dr. Sonawane Savita Bhimrao**

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad.

Abstract: the study is about latest trends of various sectors of economy, the current situation of macro fundamental, the present status of financial ratios, Fiscal balance & external sector of balance and impact of COVID 19.

I] Introduction

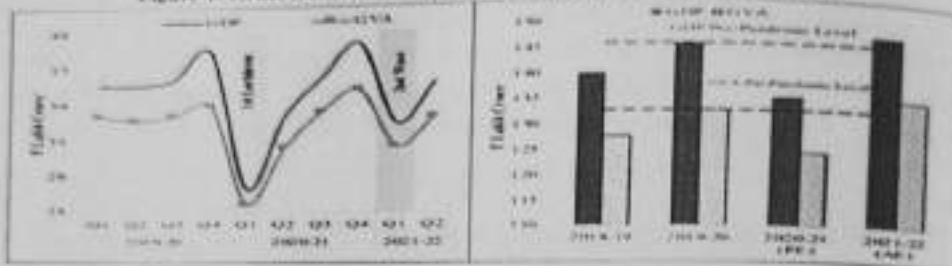
Due to Covid-19, the Indian economy is passing through bad phase like other nations of the world. The latest information on the topics has been taken from economic survey 2021-22. The critical time would become a short pause after sometime and hence would not be the main focus for long. So information pertaining to Covid-19 has been discussed.

II] Background

On account of Covid-19 and two issues of economic survey have been published by Ministry of Finance every year. The last two years have been difficult for the world economy on Covid-19 only. Indian economy is estimated to grow by 9.2 pc in real terms in 2021-22 after contraction of 7.3 pc in 2020-2021. With the vaccination programme having covered the bulk of the population, economic momentum building back and the likely long-term benefits of supply-side reforms in the pipeline, the Indian economy is in a good position to witness GDP growth of 8.0-8.5 percent in 2022-23. Nonetheless, the global environment still remains uncertain. At the time of writing, a new wave in the form of the Omicron variant was sweeping across the world, inflation had jumped up in most countries, and the cycle of liquidity withdrawal was being initiated by major Central Bank. This is why it is especially important to look at India's macro-economic stability indicators and their ability to provide a buffer against the above stresses. Despite all the disruptions caused by the Global pandemic, India's balance of payments remained in surplus throughout the last two years. This allowed the Reserve Bank of India to keep accumulating foreign exchange reserves (they stood at US\$ 634 billion on 31st December 2021). This is equivalent to 13.2 months of merchandise imports and is higher than the country's external debt. The combination of high foreign exchange reserves, sustained foreign direct investment, and rising export earnings will provide an adequate buffer against possible Global liquidity tampering in 2022-23. The fiscal support given to the economy as well as to the health response caused the fiscal deficit and government debt to rise in 2020-21. However, a strong rebound in government revenues in 2021-22 has meant that the government will comfortably meet its targets for the year while maintaining the support, and ramping up capital expenditure. The strong revival in revenues (revenue receipts were up over 67 per cent YoY in April-November 2021) means that the government has fiscal space to provide additional support if necessary. The financial system is always a possible area of stress during turbulent times. However, India's capital markets, like many global markets, have done exceptionally well and have allowed record mobilization of risk capital for Indian companies. More significantly, the banking system is well capitalized and the overhang of Non-Performing Assets seem to have structurally declined even allowing for some lagged impact of the pandemic. Vaccination is not merely a health response but is critical for opening up the economy, particularly contact-intensive services. Therefore, it should be treated for now as a macro-economic indicator. Over the course of a year, India delivered 157 crore doses that cover 91 crore people with at least one dose and 66 crore with both doses. The vaccination process for boosters and for the 15- 18 year group was also gathering pace at the time of writing. Inflation

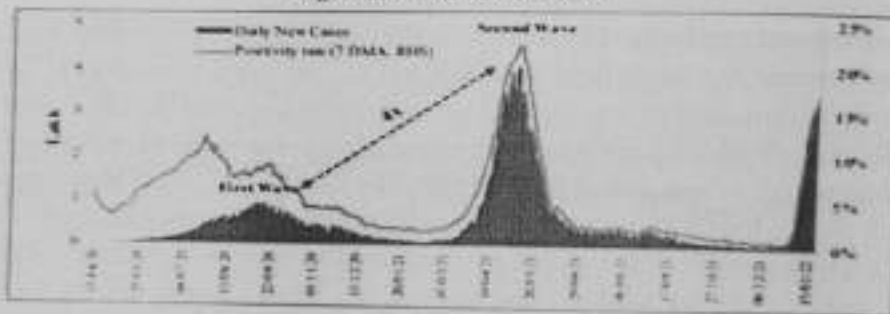
has reappeared as a global issue in both advanced and emerging economies. India's Consumer Price Index inflation stood at 5.6 per cent YoY in December 2021 which is within the Consumer tolerance band. Wholesale price inflation, however, has been running in double-digits. Although this is partly due to base effect that will even out.

Figure 1: Gross Domestic Output (constant Prices, Base Year: 2014=100)

Source: National Accounts Statistics (NSO), MuSPI c.f. Economic Survey 2021-22 P4

Figure 2: Waves of COVID-19

Source: Data accessed from Ministry of Health and Family Welfare (MoH&FW)

III] SECTORAL TRENDS

Not surprisingly, the agricultural sector was the least impacted by the pandemic-related disruptions (Figure 3). It is estimated to grow 3.9 per cent in 2021-22 on top of 3.6 per cent and 4.3 per cent respectively in the previous two years (Table 1). This sector now accounts for 18.8 per cent of GVA

Figure 3: Area Sown under Food grains

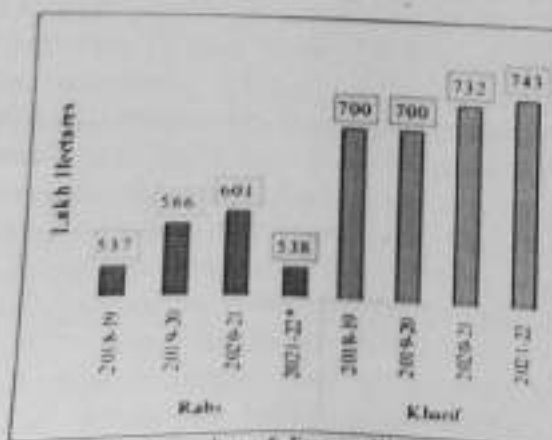
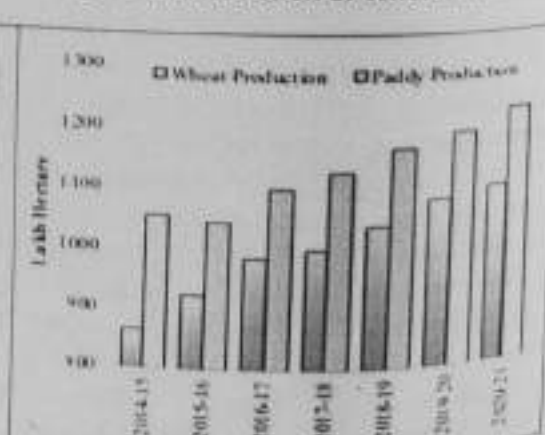

Figure 4: Production of Wheat and Rice

Source: Mo Agriculture & Farmers Welfare, * till 31st December 2021

In contrast to the steady performance of the primary sector, the industrial sector went through a big swing by first contracting by 7 per cent in 2020-21 and then expanding by 11.8 per cent in this financial year. The manufacturing, construction and mining sub-sectors went through the

same swing although the utilises segment experienced a more muted cycle as basic services such as electricity and water supply were maintained even at the height of the national lockdown. The share of industry in GVA is now estimated at 28.2 per cent (Table 2).

Table 2: Share of Sectors in Nominal GVA (per cent)

Sectors	2019-20 (1st RE)	2020-21 (PE)	2021-22 (1st AE)
Agriculture & Allied Sectors	18.4	20.2	18.8
Industry	26.7	25.9	28.2
Mining & quarrying	1.9	1.6	2.3
Manufacturing	14.7	14.4	15.4
Electricity, gas, water supply & other utility services	2.6	2.7	2.5
Construction	7.4	7.2	8.0
Services	55.0	53.9	53.0
Trade, hotels, transport, communication and services related to broadcasting	18.9	16.4	16.9
Financial, real estate & professional services	21.2	22.1	20.9
Public administration, defence and Other Services	14.9	15.4	15.2
GVA at basic price	100.0	100.0	100.0

Source: (NSO), c.f. Economic Survey 2021-22, P6

Note: RE: Revised Estimates, PE: Provisional Estimates, AE: Advance Estimates

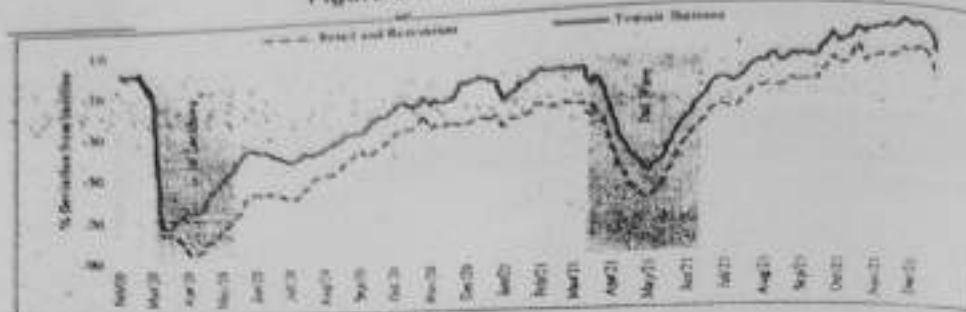
- Service account for more than half of the Indian economy and was the most impacted by the COVID-19 related restrictions, especially for activities that need human contact. Although the overall sector first contracted by 8.4 per cent in 2020-21 and then is estimated to grow by 8.2 per cent in 2021-22, it should be noted that there is a wide dispersion of performance by different sub-sectors. Both the Finance/Real Estate and the Public Administration segments are now well above pre-COVID levels. However, segments like Travel, Trade and Hotels are yet to fully recover. It should be added that the stop-start nature of repeated pandemic waves makes it especially difficult for these subsectors to gather momentum.

Rising capital expenditure by the government on infrastructure and an uptick in housing sector have been responsible for reviving the construction sector.

- Despite contact sensitive services still being impacted by COVID, there has been a strong recovery of the Purchasing Managers' Index-Services since August 2021. In this context, it is important to know the role of new forms of High Frequency Indicators to gauge real-time trends. For Example, the Google mobility indicators for retail and recreation (i.e., restaurants, cafes, shopping centres, etc.) and transit stations (public transport hubs such as subway, bus and train stations), measuring percentage deviation from pre-pandemic levels of mobility, has exceeded pre-pandemic levels in December 2021 before the Omicron wave again led to restrictions. (Figure 5) Similarly, the hotel occupancy rate has recovered substantially reaching 56-58 per cent in October 2021, from 30-32 per cent in April 2021.

In contrast to contact-based services, distance enabled services have increased their share with the growing preference for remote interfaces for office-work, education and even Medical Services. Indeed there has been a boom in Software and IT enabled services exports while earnings from tourism have declined sharply.

Figure 5 : Trends in Mobility

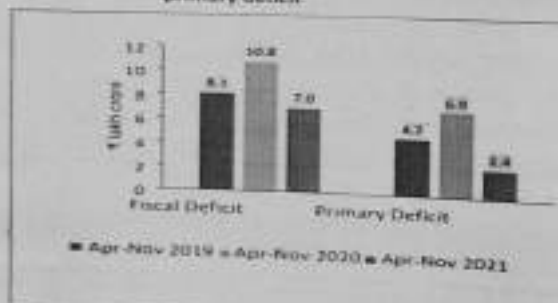
Source: Google Mobility

Note: Baseline corresponds to Jan-Feb 2020 Level

A) Fiscal Indicators [Performance during 2021-22]

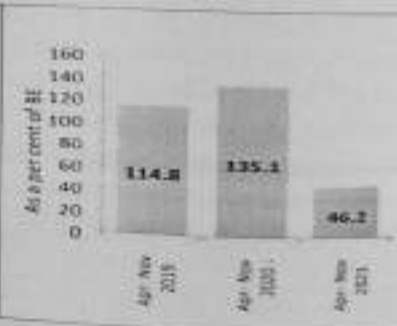
This section gives the performance of fiscal indicators and their components for the period April to November 2021. The data on Government accounts for April to November 2021, released by the Controller General of Accounts, show that the fiscal deficit of the Central Government at end November 2021 stood at 46.2 per cent of the BE compared to 135.1 per cent during the same period in 2020-21 and 114.8 per cent during the same period in 2019-20 (Figure 7). During this period both fiscal deficit and primary deficit stood at levels much below the corresponding levels in the previous two years. The primary deficit during the period April to November 2021 turned up at nearly half of the level it had reached during April to November 2019 (Figure 6).

Figure 6: Trends in Fiscal deficit and primary deficit

Source: CGA Monthly Accounts & Economic Survey 2021-22, P-48

Figure 7: Fiscal deficit as a per cent of Budget estimate

On account of a sustained revenue collection and a targeted expenditure policy by Government of India, the Fiscal Deficit (Ap-Nov 2021) is at 46.2 pc of Budget estimate while Primary Deficit (Ap-Nov 2021) is half of what is attained in 2019.

Iv) External Sector

Despite all the disruptions caused by the global pandemic, India's balance of payments remained in surplus throughout the last two years. This allowed the Reserve Bank of India to keep accumulating foreign exchange reserves, which stands at US\$ 634 billion on 31st December 2021. This is equivalent to 13.2 months of imports and higher than the country's external debt. As of end November 2021, India was the fourth largest foreign exchange reserves holder in the world after China, Japan and Switzerland. A sizable accretion in reserves led to an improvement in external vulnerability indicators such as foreign exchange reserves to total external debt, short-term debt to foreign exchange reserves, etc. India's exports of both goods and services have been exceptionally strong in 2021-22.

India's total exports are expected to grow by 16.5 pc in 2021-22 surpassing pre-pandemic level. Imports have also recovered strongly with revival of domestic demand.

Resultantly, India's next exports have turned negative in the first half of 2021-22, compared to surplus in corresponding period of 2020-21 with modest Current Account Deficit of 0.2pc of GDP in first half.

However, robust capital flows in the form of continued inflow of foreign investment were sufficient enough to finance the modest current account deficit. With increase in prices and economic activity Current Account deficit may increase rapidly.

This implies that the government has the fiscal capacity to maintain the support and ramp up capital expenditure when required. The strong revival in revenues also provides Government with fiscal space to provide additional support.

Table 2 Comparison of Macroeconomic Indicators during Global Financial Crisis, Taper Tantrum and COVID-19

Macroeconomic Indicators	Global Financial Crisis	Taper Tantrum	COVID-19 Pandemic	
	2008-09	2012-13	2021-22	
CPI inflation	9.1	9.4	5.2	Apr-Dec 2021
India's Gross Fiscal Deficit as % of GDP	8.3	6.9	10.7	2021-22 (BE)
Fiscal Deficit of EMDEs (Asia) as % of GDP	1.6	1.7	7.8	2021
Current Account Balance as % of GDP	-2.3	-4.8	-0.2	Apr-Sept 2021
External Debt as % of GDP	20.7	22.4	20.2	June 2021
Foreign Reserves (US\$ billion)	252	292	614	31 st Dec 2021
Total FDI inflows (US\$ billion)	8.3	54.0	45.4	Apr-Oct 2021
SCBs Capital to Risk Weighted Assets Ratio (CRAR)	13.2	13.9	16.5	Sept 2021

Source: NSO, MoSPI, RBI, CGA, CDSL, Ministry of Finance, IMF (i) Economic Survey 2021-22.

Note : The taper tantrum happened in 2013. In the table above, 2012-13 is used to show the position just prior to taper tantrum as this is analogous to the present situation prior to withdrawal of liquidity in financial markets

V] Inflation

Inflation has reappeared as global issue in both advanced and emerging economies. In India, CPI inflation moderated at 5.2pc in 2021 (Ap-Dec) from 6.6pc in the corresponding period in 2020. The decline in retail inflation in 2021-22 was led by a decline in food inflation. However, WPI have been running in double digits (around 12pc). India needs to be wary of imported inflation,

especially from elevated global energy prices.

VI] Financial Sector

The Financial Sector is always a possible area of stress during turbulent times.

The capital markets have done exceptionally well in India and have allowed record mobilisation of risk capital for Indian companies. The Sensex & Nifty scaled up to touch its peak at 61,766 & 18,472 on October 18, 2021 and out performed its peers among emerging economies.

The 2021 year has been exceptional for primary markets with boom in fund raising through IPOs by many tech start-ups/uni-corns/new-age companies. Via 75 IPO issues, \$ 89066 crores were raised. (higher than in any year in the last decade). [P. 29]

The Indian banking system is well capitalized and the overhang of Non Performing Assets seems to have structurally declined.

The NPA ratio of Scheduled Commercial Banks (SCBs) declined since 2018-19 [from 7.5pc in Sep 2020 to 6.9 pc in Sep 2021].

The Capital Adequacy Ratio has continued to improve since 2015-16

• The capital to risk weighted asset ratio (CRAR) of SCBs increased from 15.84pc at end Sep 2020 to 16.54 pc at end Sep 2021, on account of improvement for both public and private sector banks.

VII] Role of Government

I New Steps

(A) FDI Policy Reforms

These reforms were undertaken to improve foreign participation in the following sectors:

- (i) 74% FDI in defence sector allowed; 74-100 PC through government route.
- (ii) FDI limit in insurance sector companies increased from 49pc to 74pc. FDI up to 100pc under automatic route in Insurance companies.
- (iii) Foreign investment up to 100pc under automatic route in Telecom services sector.
- (iv) Strategic Disinvestment of PSU in Petroleum and Natural Gas sector has decided foreign investment of 100pc through automatic route. FDI Monitoring Cell has been formed to expedite FDI proposals.

(B) Disinvestment of PSEs

The government has approved a policy of strategic disinvestment of Public Sector Enterprises that will provide a clear road map for disinvestment in strategic areas and non strategic areas. The non-strategic CPSEs will be privatised - the idea of Minimum Government - Maximum Governance.

(C) **Infrastructure:** National Infrastructure Pipeline On the basis of Public Private Partnership, a source of disinvestment in the sector, World Bank has ranked India at Number 1 among developing economies.

The PPP Appraisal Committee (PPPAC) cleared 66 projects worth Rs 1,37,218 crores from 2014-15 to 2020-21.

The Govt. Scheme of Viability Gap Funding (VGF) for socially/ economically desirable projects worked well during 2014-15 to 2020-21 and scheme is revamped through financial support till 2024-25.

(D) **National Monetisation Pipeline-** Infrastructure NITI Ayog has developed NMP with budget allocation of \$ 6 lakh crore over four year period.

(E) **Infrastructure:** National Railway Plan It lays down road map for capacity expansion of the railway network by 2030 to cater to growth up to 2050.

(F) **Civil Aviation** India has emerged as one of the fastest growing aviation markets in the world. Disinvestment of Air India (Eco Survey, P297) and Privatisation of Airports (under NMP) are bold steps this year. 18.8.2

VIII] Government Reforms

The distinguishing features of India's economic response has been an emphasis on supply side reforms rather than a total reliance on demand management.

Supply Side Reforms

- Deregulation of numerous sectors like space/ drones/ geo-spatial mapping, etc
- Simplification of Processes [Govt. Procurement
 - & in Telecom Sector] Removal of legacy issues like retrospective tax, privatisation, production-linked incentives and so on.
 - Sharp increase in capital spending by the Government (both demand and supply response actually) as it creates infrastructure capacity for future growth.

IX] Conclusion

Covid 19 is unprecedented crisis and has far reaching consequences. So the performance of Indian economy till date can not be assessed correctly while looking from this bad patch. Therefore, for all topics of the latest information of Covid times is presented in this paper.

References

- i. Government of India (2022). Economic Survey 2021-22. Ministry of Finance, New Delhi
- ii. Ministry of Finance. New Delhi
- iii. The Economic Times (1 Feb 2022 and later on) <https://economictimesindiatimes.com>

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

On 09th March 2023

Special Issue No.118

75 Years of Indian Independence

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandle

Executive Editor

Dr. Sunita Shinde (Deshmukh)
(Principal)

Editors

Dr. Balaji M. Ekurkekar
(HOD, Economics)

Dr. Baban P. Amle
(HOD, Public Administration)

Dr. Suryakant M. Sambhalkar
(HOD, Political Science)

Dr. Tukaram T. Kolhe
(HOD, Sociology)

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
105.	डॉ. विश्वनाथ कोक्कर	कृती उत्पन्न बाजार समित्या - शेतकरी व व्यापार वास्तविकता व अनुभव	385
106.	प्रा.डॉ. लक्ष्मण गणपत दांडगे	ग्रामीण विकासासमोरील आव्हाने आणि उपाय	391
107.	डॉ. पी. एस. मिसाल डॉ. डी. बी. खरात	आर्थिक विकासात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची भूमिका	396
108.	प्रो.डॉ.प्रतिभा अहिरे प्रा. सिताराम कचरू मोगल	स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण स्त्री सक्षमीकरण	400
109.	प्रणाली अशोक धनेधर डॉ. मधुकर हरी चाटसे	माहितीचा अधिकार	403
110.	राहुल शिवाजी तिगोटे प्रा. डॉ. दीपक भुसारे	मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या	409
111.	डॉ.आर.बी. बनारसे	ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतराजची भूमिका	412
112.	प्रा. डॉ. रंजीता डी. जाधव	हवामानातील बदल व पर्यावरण	418
113.	डॉ. पी.आर. वाघाळ सिद्धार्थ अभिमान गवळी	७३ वी घटना दुरुस्ती, तरतुदी व व्यवस्था	422
114.	भावसार तन्मय प्रभाकर डॉ.कावळे बंडु नानाभाऊ	भारतीय शिक्षण प्रणाली आणि नवीन शैक्षणिक धोरण	425
115.	डॉ. उमाकांत राठोड	भारतीय राजकारणातील समस्या	429
116.	डॉ.वैशाली शंभराव पेरके	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका	432
117.	डॉ. प्रा. विश्वनाथ कोक्कर अमोल अशोकराव औटे	भारतीय आर्थिक विकासातील समस्या	436
118.	ज्ञानेश्वर प्रभाकर गारे प्रा. डॉ. दीपक भुसारे	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शालेय व उच्चशिक्षणामधील सुधारणा एक अभ्यास	441
119.	प्रा.डॉ. संजय भालेराव	माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ : सुशासन निर्मितीचे एक साधन	446
120.	डॉ. संजय विरंगणे	74 वी घटना दुरुस्ती	449
121.	प्रा. डॉ. विठ्ठल स. जाधव	भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार	453
122.	डॉ.आर.एस शिंदे, श्री.पंकज एकनाथ भाईर	पर्यावरणीय असंतुलन आणि कायदे यांचे अध्ययन	458

ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतराजची भूमिका

डॉ. आर.बी. जनारसे

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर,
ई मेल. rajujanarse419@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction) :

भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये अनेक वेगवेगळ्या प्रकारच्या विचारप्रवाहाने आपला सक्रिय सहभाग नोंदविला. इंग्रजांशी चाललेल्या या अनेक वर्षांच्या संघर्षानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यानंतरच्या आपल्या पहिल्या भाषणामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्याला मिळालेले स्वातंत्र्य हे अनेक मोठ्या जबाबदाऱ्या घेऊन आलेले आहे आणि त्या जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी भारताच्या शासनाला आणि जनतेला अथक परिश्रम घ्यायला लागणार आहे. त्यातली सर्वात महत्त्वाची एक जबाबदारी क्रोणती होती तर ती म्हणजे भारतातील ग्रामीण भागाचा विकास करणे आणि त्यासाठी ठोस अशा उपाययोजना करणे आवश्यक होते. सन १९५२ पासून भारतामध्ये सामूहिक विकास कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करणे हा होता या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन केले असता यामध्ये काही त्रुटी आढळून आलेले आहे. यात सर्वात महत्त्वाची त्रुटी म्हणजे या कार्यक्रमात लोकसहभाग नसल्यामुळे ही योजना फारशी यशस्वी होऊ शकली नाही. नागरिकांच्या माध्यमातून या योजनेची अंमलबजावणी होत होती आणि लोकांचा सहभाग नसल्यामुळे ही योजना प्रभावीपणे काम करीत नव्हती. ग्रामीण भागाचा विकास करायचा असेल तर त्यासाठी लोकांचा सहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा असतो आणि हा लोकसभा मिळविण्यासाठी नवीन योजना आणणे आवश्यक होते त्यातून मग पुढे पंचायतराज नावाची संकल्पना अमलात आणली गेली अनेक संशोधनानंतर आणि अभ्यासानंतर या योजनेमध्ये वेळोवेळी बदल करण्यात आले.

भारतामध्ये 2 ऑक्टोबर 1959 रोजी राजस्थानच्या नागौर जिल्ह्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते पंचायत राज व्यवस्थेचा शुभारंभ करण्यात आला. यावेळी दिलेल्या भाषणामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की देशाची प्रगती करावची असेल तर ती गावापासून सुरुवात केली पाहिजे. गावात राहणाऱ्या लोकांच्या राजकीय जाणिवा समृद्ध करण्यासाठी पंचायतराज महत्त्वाची भूमिका बजावे जेव्हा गाव समृद्ध वनतील तेव्हा भारत समृद्ध वनेल आणि भारताच्या प्रगतीला कोणीही थांबू शकणार नाही. नागरिकांमध्ये आपापसात चांद, भांडण होत असेल तर गावाची प्रगती होणे शक्य नाही. गावामध्ये सर्वांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे. स्त्री, पुरुष, मागास-सवर्ण, जात-धर्म या आधारावर भेदभाव केला जाऊ नये. नागरिकांमध्ये बंधुभाव असावा तेव्हाच देशाची प्रगती होईल. ग्रामीण भागातील संसाधनाचा योग्य प्रकारे उपयोग करून घेण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्था हा एक उत्तम पर्याय आहे. भारत हा संसाधनांच्या बाबतीत श्रीमंत असा देश आहे. परंतु या संशोधनाचा उपयोग ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ज्या प्रमाणात केला जावा त्याप्रमाणात तो केला जात नाही. त्यामुळे भारत आजही विकसित देश न समजला जाता तो विकसनशील देश समजला जातो. असे म्हटले जाते की, "भारत हा गरिबांचा श्रीमंत देश आहे." पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून या सर्व संसाधनाचा योग्य उपयोग करून ग्रामीण भागाचा विकास करून घेण्याचा विचार पंचायत राज पाठीमागे आहे. गावांचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल ज्याप्रमाणे आज शहरांमध्ये वेगवेगळ्या पायाभूत सुविधा निर्माण होत आहे नागरिकांना उच्च दर्जाच्या सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न शहरांमध्ये केला जातो आहे तसाच प्रयत्न ग्रामीण भागाच्या भागांमध्ये लोकसहभागातून करण्यासाठी पंचायत राज हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. महात्मा गांधी म्हणायचे की, "भारत हा खेड्यांमध्ये बसलेला देश आहे जोपर्यंत खेड्यांचा विकास होत नाही तोपर्यंत भारताचा विकास होणार नाही."

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objective of the Research):

1. भारतातील पंचायत राजचा इतिहास समजून घेणे.

2. पंचायत राजमुळे ग्रामीण भागात झालेल्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा आढावा घेणे.
 3. पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भारतात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
- उपरोक्त मांडण्यात आलेल्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी खालील गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहितके (Hypothesis):

1. विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करून पंचायत राज व्यवस्थेने ग्रामीण विकासात महत्वाचे योगदान दिले आहे.
 2. सहा विकेंद्रीकरणामुळे गावातील शेवटच्या घटकापर्यंत विकासाच्या योजना पोहचल्या.
- प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला गेला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

सदरील संशोधनाच्या तथ्य संकलना करिता प्रामुख्याने प्रकाशित आणि अप्रकाशित द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला. प्रकाशित स्रोतांमध्ये संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, वार्षिक अंक इत्यादींचा वापर करण्यात आला तर अप्रकाशित साहित्यामध्ये एम्.फिल आणि पीएच. डी.चे प्रबंध, शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट वरील साहित्याचा वापर करण्यात आला. सदरील संशोधनाच्या मांडणीत वर्गीकरणत्मक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेचा इतिहास (Historical background of Panchayat Raj) :

प्राचीन काळापासून भारतातील स्थानिक स्वशासनाला गौरवशाली इतिहास लाभलेला आहे. प्राचीन काळात खेडी ही स्वयंशासित आणि स्वयंपूर्ण होती. आज अस्तित्वात असलेली पंचायत राज व्यवस्था त्या काळामध्ये वेगळ्या स्वरूपामध्ये अस्तित्वात होती परंतु ब्रिटिश काळात या स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशासित खेड्यातील व्यवस्था जाणीवपूर्वक मोडकळीस आणली गेली. भारतातील पारंपरिक स्थानिक सुशासन ब्रिटिश काळात ढबधाईला आले. परंतु त्याच काळात इ. सन १८८२ च्या लॉर्ड रिपनच्या स्थानिक शासनाच्या ठरावाच्या रूपाने पुन्हा ही व्यवस्था पुनर्जीवन करण्यात आली. प्राचीन काळात पंचायतीच्या संबंधाने काही पुरावे उपलब्ध होतात. यात प्रामुख्याने वैदिक काळाचा समावेश केला जाऊ शकतो. वेदामध्ये ग्रामसभा, रामायणात जनपदसंघ, महाभारतात ग्रामसभा व तेथील प्रमुखास ग्रामीणी म्हणत असल्याचा उल्लेख आढळतो. मनुस्मृती व नारदस्मृती यामधील विवेचनावरूनही हे स्पष्ट होते की, गाव तेथे पंचायतचे अस्तित्त्व होते. इतकेच नव्हे तर बुद्धकालीन जागतिक कथा वरूनही स्वयंपूर्ण गाव व पंचायतीच्या रचनेच्या उल्लेख आढळतो. शांतीपर्वशाही ग्राम हा शासनाचा सर्वांत लहान व प्रमुख घटक असल्याचे म्हटले आहे.

उत्तर प्राचीन कालखंडातील पंचायतीसंबंधी बरेचसे पुरावे साहित्य शिलालेखाचे रूपाने उपलब्ध आहेत. प्रामुख्याने मौर्य, चोल, व गुप्त राजांच्या काळामध्ये उत्कृष्ट पंचायतीची व्यवस्था असल्याची पुरावे मिळतात. कौटील्याचे अर्थशास्त्र व इतर प्राचीन ग्रंथातून मौर्यकाळात पंचसरिय (स्थानीय, द्रोणमुख, खार्वटीक, संप्रहण व ग्राम) ग्रामीण व्यवस्था अस्तित्वात असल्याचे दिसते. प्राचीन पंचायतीच्या माध्यमातून सामाजिक नियमन व नियंत्रण, गावातील न्याय निवाडा, ग्राम व्यवस्थापन, कृषी विकास, वन संवर्धन, नैसर्गिक आपत्ती कालीन व्यवस्थापन, ग्राम संरक्षण, मंदिरे व धर्म स्थानांचे व्यवस्थापन, वाटसरुपी व्यवस्था, परंपरेचा आदर, ज्ञान हस्तांतरण इत्यादी कार्ये या पंचायतीच्या माध्यमातून केली जात होती.

मध्ययुगीन कालखंड हा जगाचा अंधकारमय कालखंड मानला जातो. या कालखंडात कोणताही रचनात्मक विकास झाला नाही अशा पद्धतीची मांडणी विचारवंत करतात. प्रामुख्याने भारतात या कालखंडात मोगल राजवट होती. भुघल राजवटीच्या काळामध्ये शहरी व्यवस्थापनावर अधिक भर देण्यात आला. पारंपारिक ग्रामीण पंचायतीच्या कामकाजात मात्र कोणताही हस्तक्षेप करण्यात आला नसला तरी अधिकाराचे केंद्रीकरण या काळात मोठ्या प्रमाणात झालेले होते. सामान्यतः या काळात राज्याची विभागणी प्रांतात केली गेली होती ज्यावर 'अमिर' नावाचा अधिकारी कार्यरत असे. प्रांताची विभागणी 'शिक' मध्ये केली होती

जेव्हा शिकदार, आजच्या जिल्हा सारखा भाग म्हणजेच परगना तेथे अंमलगुनार असे अधिकारी कार्यरत होते. तत्कालीन गावांना 'मोगा' व 'मौजा' असे संबोधले जात असे. गावाच्या प्रमुखाने मुखिया किंवा पुकादम, कर वसुलीसाठी पटवारी व न्यायदानासाठी चौधरी यांची तरतूद केलेली होती. महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात पंचायतींना अधिक सक्षम बनवण्यात आले होते. पंचायती जनतेच्या उपयोगी वाटल्याने महाराजांनी त्यांना राजस्व दिला. गावातील वन संचय यांच्या निर्णयासाठी जनतेला कुठेही लांब जावे लागू नये. यासाठी महाराजांनी काळजी घेतली.

आधुनिक कालखंडामध्ये विशेषतः ब्रिटिश कालखंडात स्थानिक स्वशासनाची प्राचीन गौरवशाही परंपरा खंडित झालेली होती. काही निर्णय या कालखंडामध्ये घेण्यात आले त्यामध्ये पहिला निर्णय म्हणजे १६८७ साली मद्रास येथे महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. मद्रास महानगरपालिका ही भारतातील पहिली महानगरपालिका आहे. सन १७९३ साली मुंबई व कलकत्ता नगरपालिकांचे रूपांतरही महानगरपालिकेत करण्यात आले. उदारमतवादी व्हाईसरॉय लॉर्ड रिप्टन यांनी सन १८८२ साली स्थानिक सुशासनाचा ठराव मांडला. ज्यामध्ये वित्तीय आणि अधिकार उपलब्धतेच्या दृष्टीने स्थानिक शासन संस्थांसाठी विशेष सुविधांची तरतूद करण्यात आली. इ. सन १९१९ च्या मॉर्टेग्यू-चेम्सफोर्ड अधिनियमाचा प्रभाव या पुढील काळात राहिल्याने स्थानिक स्वशासनावर बऱ्याच मर्यादा आल्या. या काळातील विशेष घटना म्हणजे इ. सन १९२० चा मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम होय. या कायद्याने मुंबई प्रांतातील ग्रामपंचायतींना वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला.

घटना निमित्तांनी भारतामध्ये लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले पहिले हा दृष्टिकोन समोर ठेवून भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४० मध्ये सत्ता विकेंद्रीकरणाची संकल्पना स्वीकारलेली आहे. कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीची व्यवस्था आणि एकूणच ग्रामीण भागातील सत्ता विकेंद्रीकरण यावर भर देण्यात आलेला आहे. बलवंतराव मेहता समितीच्या माध्यमातून राज्यांमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे यासाठी पंचायतराज व्यवस्था आणावी अशा पद्धतीची शिफारस केलेली दिसते. या समितीने आपल्या अहवालामध्ये अत्यंत महत्त्वाचे शिफारसी मांडलेल्या आहेत. यामध्ये त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्था जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यासंबंधीच्या स्वतंत्र शिफारशी या अहवालात करण्यात आल्या. न्याय पंचायतीची स्थापना, आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम आणि पंचायत राज व्यवस्थेच्या कार्य व अधिकाराचे विभाजन कसे असले पाहिजे याची सविस्तर मांडणी बलवंतराव मेहता समितीने आपल्या शिफारशी मध्ये केलेली आहे. त्यानंतर अशोक मेहता समिती (१९७७) ची स्थापना करण्यात आली. या समितीने पंचायत राजच्या भारतातील वीस वर्षांच्या अनुभवानंतरही, त्यात काही दोष कायम असल्याचे दिसले. त्यातून त्यांनी महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या. ज्यामध्ये द्विस्तरीय व्यवस्था, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतचे अस्तित्व, त्यांच्या कार्यकाल, राज्यशासनाची जबाबदारी, राज्यघटना दुरुस्तीची आवश्यकता, जिल्हा परिषद, मंडळ पंचायत, न्यायपंचायत, जिल्हा नियोजन समिती इत्यादी बाबतीत महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या.

स्वतंत्र भारतामध्ये वेगवेगळ्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून स्थानिक शासनाला महत्त्व देण्यात आले. महात्मा गांधींनी 'खरा भारत हा खेड्यात आहे' हा संदेश दिला. त्यामधून सामुदायिक विकास कार्यक्रमांच्या माध्यमातून स्थानिक सुशासनाला प्राधान्य देण्यात आले. सामुदायिक विकास कार्यक्रमांमध्ये पाच स्तरांमध्ये हा कार्यक्रम विभागला गेला. केंद्रीय स्तर, राज्यस्तर, जिल्हास्तर, गटस्तर आणि ग्रामस्तर अशी त्याची विभागणी करण्यात आली. येथूनच स्वतंत्र भारतामध्ये स्थानिक शासनाची अंमलबजावणी सुरू झाली. भारतामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर वेगळे चळण मिळाले. असे म्हटले जाते की, महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्य हे स्वप्न पंडित नेहरुंच्या प्रयत्नांनी आणि बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीने त्रिस्तरीय पंचायत राजच्या रूपाने अस्तित्वात आले. पुढे श्री जीव्हीके राव समिती (१९८५), डॉ. एल.एम. सिधयी समिती (१९८६), ७३ वी घटनादुरुस्ती (१९९२) यातून पंचायत राज व्यवस्थेचा विकास होत गेला.

ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना (Schemes for rural development):

भारतातील ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या माध्यमातून विविध योजना तयार केल्या जातात. या योजनांचा उद्देश ग्रामीण भागातील संसाधनाचा उपयोग योग्य पद्धतीने करून गावांचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे अशा स्वरूपाचा असतो. शासनाच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या योजना तयार केल्या जातात परंतु या योजनांची अंमलबजावणी होण्यासाठी गाव पातळीवर पंचायत राज व्यवस्था सक्षम असणे अत्यंत आवश्यक आहे. शासनाने कोणतीही योजना तयार केली

असेल आणि ती यशस्वी करायची असेल तर त्यासाठी गाव पातळीवरचा जनसहभाग आणि पंचायत राज व्यवस्थेचा त्यामधोबसून सहभाग हा महत्त्वाचा आहे.

शिक्षण (Education)

ग्रामीण भागातील बालकांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध व्हावे यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून गाव पातळीपर्यंत शिक्षण व्यवस्थेचे जाळे उभे करण्यात आलेले आहे. गावागावांमध्ये बालवाडी, अंगणवाडी, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. यातून एखादे मूल गर्भामध्ये असल्यापासून या मुलाच्या आरोग्याची आणि शिक्षणाची काळजी पंचायतराज व्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या घटकांच्या माध्यमातून घेतली जात असते. ग्रामीण भागामध्ये मुलांना शाळेमध्ये शिक्षणाबरोबरच महान्द भोजनाची व्यवस्था देखील शासनाच्या माध्यमातून उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळावे यासाठी कॉम्प्युटरची व्यवस्था, स्मार्ट क्लासरूमची व्यवस्था आणि इंटरनेटची सुविधा ग्रामीण भागामध्ये उपलब्ध करून दिली जात आहे. यामुळे शहरांमध्ये मुलांना ज्या शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध होतत तशाच सुविधा ग्रामीण भागामध्ये उपलब्ध करून देण्याचे काम स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून होत आहे. शिक्षणात झालेला हा बदल ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये पूरक असा आहे. गावातील मुलांना चांगले शिक्षण मिळाले तर त्या शिक्षणाचा उपयोग ते त्या गावाच्या विकासासाठी आणि गावाच्या कल्याणासाठी करतील. ग्रामीण भागातील बालकांना चांगले शिक्षण उपलब्ध झाले तर त्याचा उपयोग ग्रामीण भागाच्या आणि देशाच्या विकासामध्ये नक्कीच होईल यात शंका नाही.

आरोग्य (Health)

आरोग्य ही देखील माणसाची मूलभूत गरज झालेली आहे. ग्रामीण भागामध्ये आरोग्याच्या बाबतीमध्ये निष्काळजीपणाचे वातावरण दिसून येते. ग्रामीण माणसांची आरोग्य चांगले राहिले तर ते देशाच्या उभारणीमध्ये आणि विकासामध्ये महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतात. त्यासाठी शासनाद्वारे वेगवेगळ्या आरोग्य योजना राबविल्या जात असतात. महिला, लहान मुले आणि वृद्ध यांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी अनेक योजनांचा निर्मिती करण्यात आली आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये आवश्यक आरोग्य सुविधा पुरविण्याचे काम केले जात आहे. जिल्हास्तरावर राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशन कार्यक्रम, अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम, गर्भवती माता आणि बालकांची टीकाकरण कार्यक्रम, परिवार कल्याण कार्यक्रम, इत्यादी योजना पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये राबविल्या जातात. नागरिकांचे आरोग्य चांगले राहावे यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या आजारावर उपचाराच्या सुविधा प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये मोफत दिल्या जात असतात. यातून आजाराचे निदान करून त्यावर उपचार घेण्याची सुविधा ग्रामीण भागातील लोकांना मोफत उपलब्ध होत असते.

रोजगार (Employment)

ग्रामीण भारताचा सर्वांगीण विकास करून घ्यायचा असेल तर त्यासाठी ग्रामीण युवकांना रोजगाराच्या वेगवेगळ्या संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये त्यांना स्वयंरोजगार आणि त्याबाबतीतले प्रशिक्षण देणे, विविध वचत गटांच्या माध्यमातून त्यांना वेगवेगळ्या वस्तू निर्मितीचे प्रशिक्षण देणे आणि त्यामधून कृषी संबंधित वस्तूंची निर्मिती आणि वितरण करण्याची व्यवस्था निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय शेती हा असतो आणि या व्यवसायाच्या अनुषंगाने वेगवेगळ्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी निर्माण होत असतात. आधुनिक पद्धतीने शेती करून शेतीच्या उत्पादनामध्ये वाढ करणे आणि त्यातून वेगवेगळ्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे यावर केंद्र आणि राज्य शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. शासनाद्वारे ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीसाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जातात. त्यामध्ये संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, स्वयंजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना, ग्रामीण इजिनिअर योजना, औद्योगिक विकास कार्यक्रम, प्रधानमंत्री रोजगार योजना इत्यादींचा समावेश होतो. या योजनांचे संचालन जिल्हा परिषद पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायतच्या माध्यमातून केले जाते. ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, २०२२-२३ नुसार खालील प्रमाणे निधी वितरीत करण्यात आला.

पायाभूत सुविधांची निर्मिती (Creation of Infrastructure)

पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून विविध प्रकारच्या पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागामध्ये निर्माण करण्याची काम केले जाते. यामध्ये शाळा, आरोग्य केंद्र, सार्वजनिक सभागृह, रस्त्यांची निर्मिती, पिण्याच्या पाण्यासाठी टाकी आणि नळ योजना अशा

विविध सुविधा पुरविल्या जातात. पंतप्रधान ग्रामीण सडक योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील रस्त्यांचे पुनर्निर्माण करण्याचे काम केलेले आहे. हजारो किलोमीटर रस्त्यांची निर्मिती या योजनेच्या अंतर्गत करण्यात आलेली आहे. ग्रामीण भागातील गावांना जोडण्याचे काम या योजनेने केले. पक्क्या रस्त्यांची निर्मिती करून ग्रामीण भागातील दळणवळण सुखकर करून गावांना शहराशी जोडण्याचे काम पंचायत राज व्यवस्थेने केलेले आहे. त्याचप्रमाणे गावातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, दारिद्र्यरेषेखाली गरीब लोकांना, ब्रेडर लोकांना स्वतःचे घर मिळवून देण्यासाठी विविध योजना राबविल्या जातात. त्यातून प्रत्येकाला घर मिळावे हा उद्देश असतो इंदिरा आवास योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील मागास घटकांना स्वतःचे घर मिळवून देण्याचे काम केलेला आहे. विविध योजनांच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या प्रकारचे अनुदान पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून वितरित केले जाते. यामुळे ग्रामीण भागामध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास होऊन वेगवेगळ्या प्रकारची रोजगार निर्मिती होते.

कृषी विकास (Agricultural Development)

ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. शेतीचे संवर्धन आणि त्याची उत्पादकता वाढवण्यासाठी वेगवेगळ्या योजनांचा अवलंब पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केला जातो. ज्यामध्ये शेतकऱ्यांचे शेतकऱ्यांच्या बाबतीमध्ये प्रबोधन करणे, त्यांना नवीन तंत्रज्ञानाचे ज्ञान करून देणे आणि ते तंत्रज्ञान कसे वापरावे याची माहिती देणे, सोबतच शेतीसाठी लागणारी आवश्यक साधने, अवजारे मोफत किंवा सबलतीच्या दरमध्ये सबसिडीच्या माध्यमातून त्यांना पुरविले. पंचायत समितीच्या माध्यमातून वेगवेगळे अवजारे सबसिडीद्वारे शेतकऱ्यांना दिली जातात. याचा उपयोग करून शेतकरी आपल्या शेतीची मर्यादा करतो आणि अधिक उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न करतो. विविध कार्यकारी सोसायटीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना बी, बियाणे आणि खते पुरविली जातात. राज्य शासनाच्या या उपक्रमाचे संचालन पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केले जाते. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील वृक्षारोपण वाढले पाहिजे यासाठी सामाजिक वनीकरण विभागाच्या अंतर्गत दरवर्षी पाचसाळ्यामध्ये प्रमाणात वृक्ष लागवड केली जाते. गावातील ग्रामपंचायती या लागवडीमध्ये सहभागी होतात आणि गावाचे पर्यावरण संवर्धन करण्यासाठी वृक्ष लागवड मोठ्या प्रमाणात केली जाते. शासनाच्या विविध योजना राबवण्यासाठी आणि त्या तळागाळापर्यंत पोहोचवण्यासाठी पंचायतराज हा सर्वांत महत्त्वाचा आणि उपयोगी घटक आहे. ग्रामीण भागातील पाणी पातळीमध्ये वाढ व्हावी यासाठी शासन विविध योजना राबवते. त्यामध्ये नद्यांचे खोलीकरण, विहिरींचा गाळ काढणे, पाणी अडवणे, लहान मोठे बंधारे बांधणे असे वेगवेगळे उपक्रम शासनाच्या माध्यमातून हाती घेतले जातात. ज्याची अंमलबजावणी पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केली जात असते. शेतीच्या बाबतीमध्ये मातीचे परीक्षण झाले पाहिजे आणि परीक्षण करून त्या मातीमध्ये कोणते घटक कमी आहेत ते घटक कृत्रिम रित्या देण्यासाठी शेतकऱ्यांना माहिती दिली जाते. त्यातून मातीचे संवर्धन करण्याचे काम पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केले जाते. एकूणच पंचायतराज व्यवस्था ही ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये मोलाचे योगदान देत असते. शेती हा ग्रामीण भागाचा प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे शेतीवर पंचायतराजच्या माध्यमातून विशेष लक्ष दिले जाते.

कल्याणकारी योजना (Welfare Scheme)

पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये सामाजिक आधारावर जे कमजोर घटक आहेत, त्या घटकांच्या उद्दारासाठी विविध योजना राबविल्या जातात सामाजिक सुरक्षिततेसाठी समाजातील गरीब, विधवा, अपंग, वृद्ध, मागास, दलित या घटकांच्या कल्याणासाठी विविध कल्याणकारी योजनांचा अवलंब केला जातो. समाज कल्याण विभागाच्या अंतर्गत समाजातील दलित आणि मागास जातीच्या उद्दारासाठी विविध योजना आहेत. महिला व बालकल्याण विभागाच्या अंतर्गत गावातील महिलांसाठी आणि बालकांसाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जातात. या योजनांमध्ये विधवा पेन्शन योजना, वृद्धांसाठी पेन्शन योजना, अपंगासाठी पेन्शन योजना, विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या स्कॉलरशिप, शैक्षणिक सुविधा पुरविल्या जातात या योजनांची अंमलबजावणी पंचायत राजच्या माध्यमातून केली जाते. गावातील दारिद्र्यरेषेखाली असलेल्या कुटुंबांना विविध सुविधा पुरविल्या जातात. स्वस्त धान्य दुकानाच्या माध्यमातून त्यांना कमी किमतीमध्ये अन्नधान्याचा पुरवठा

केला जातो जेणेकरून गावांमध्ये कोणीही उपाशी राहणार नाही, सर्वांचो अन्नाचो गरज पूर्ण होईल यासाठी शासन काळजी घेत असते.

निष्कर्ष (Conclusion) :

महात्मा गांधींनी भारत हा खेड्यांनी बनलेला देश आहे अशा पद्धतीची मांडणी केली आणि भारताचा विकास करावयाचा असेल तर त्यासाठी ग्रामीण भागाचा म्हणजे खेड्यांचा विकास झाला पाहिजे अशी अपेक्षा गांधी यांनी व्यक्ता केलेली होती. ग्रामीण भागामध्ये शहराप्रमाणे सोयी सुविधा उपलब्ध काढ्यात यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. शहरांमध्ये ज्याप्रमाणे पक्के रस्ते, उद्यान, पार्क, सिनेमागृह आणि इतर वेगवेगळ्या सुविधा मिळतात तशाच सुविधा ग्रामीण भागात उपलब्ध करण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून महत्त्वाचे योगदान देण्यात आलेले आहे. ग्रामीण भागातील या विकासामुळे शहरावर जो अतिरिक्त बोजा घेतो आहे तो कमी होण्यासाठी मदत होईल. कारण आज प्रत्येक जण शहरांमध्ये राहण्यासाठी पर्याय शोधतो आहे. प्राचीन खेडी ही स्वयंपूर्ण होती. बारा बलुतेदारीच्या माध्यमातून खेड्यातल्या गरजा खेड्यातच पूर्ण केल्या जायच्या परंतु आज परिस्थिती बदललेली आहे. आज खेडे देखील शहरावर आणि इतर भागावर अवलंबून असलेले आपल्याला दिसून येतात. स्वयंपूर्ण गावाची संकल्पना पुन्हा प्रत्यक्षात आणायची असेल तर त्यासाठी गावही समृद्ध झाली पाहिजे. विकासाच्या विविध योजना गावापर्यंत पोहोचल्या पाहिजे. त्यामध्ये भ्रष्टाचार होता कामा नाही तरच ते शक्य आहे. ग्रामीण विकासाच्या बाबतीमध्ये जे कार्यक्रम स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये राबविण्यात आले. त्याबाबतीत माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी ७ जुलै १९८८ रोजी काँग्रेस संघा दत्ताच्या सदस्यांसमोर भाषण देताना एक वस्तुस्थिती समोर ठेवली. त्यामध्ये राजीव गांधी म्हणतात, "गरिबीच्या निर्मूलनासाठी शासन हजारो कोटी रुपये खर्च करते जेव्हा शासन ६ रुपये निधी एखाद्या गावामाठी आपण देतो तेव्हा त्या गावापर्यंत पोहोचत असताना किंवा लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचताना फक्त १ रुपया पोहोचतो. एवढा मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार, ज्या पत्रणा गरीबी निर्मूलनामध्ये काम करतात त्यांच्या माध्यमातून केला जातो. असे जर असेल तर ग्रामीण भागाचा विकास होणे कठीण होऊन जाते. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये शिक्षण, आरोग्य, रोजगार अशा विविध आघाड्यावर काम केले जात आहे.

संदर्भ सूची (Reference) :

1. Stacy, B., Political Socialization in western society, Asian Publishing house, Delhi, 1978.
2. The Constitution (Seventy third Amendment) Bill, 1991.
3. शिरसाठ, श्याम, बेनाडे, भगवानसिंग, पंचायत राज आणि नागरी प्रशासन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४
4. वर्मा, सर्वालिया बिहारी, पांडे, आभ नारायण आणि जलोदा, शिवकुमार, ग्रामीण विकास, आविष्कार पब्लिकेशन, जयपुर, २००४.
5. त्रिवेदी, लल्लन, ग्राम्य विकास: समस्या ओर समाधान, कुरुक्षेत्र, नई दिल्ली, जुलै १९९५.
6. जैन, भागचंद, ग्रामीण विकास में पंचायत राजकीय भूमिका, कुरुक्षेत्र, नई दिल्ली, फरवरी, १९९५.
7. शर्मा, के. के., भारत में पंचायत राज, कॉलेज बुक डेपो, जयपुर, २००५.
8. खान, रिनवान एव अहुजा, आभा, ग्रामीण विकास में पंचायतो की भूमिका, कुरुक्षेत्र, अगस्त, २००६.
9. खान, इकबाल, पंचायती राज एवं ग्रामीण विकास योजनाए, रितू पब्लिकेशन्स, जयपुर, २००९.
10. वसू डी डी., भारत का संविधान: एक परिचय, वाधवा अँड कंपनी, नई दिल्ली, २००२.
11. चौधरी, सी.एम., ग्रामीण विकास एवं सहकारिता, शिवम बुक हाऊस, जयपुर, २००२.
12. गाथा, ओ.पी., राजनीतिक सिद्धांत की रूपरेखा, के.एल. मलिक अँड सन्स प्रा. लि., नई दिल्ली, २००१.
13. गांधी, एम. के., हिंद स्वराज, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, २००१.

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	Sustainable Development of Agrotourism Centers : A Review	Prof. Santosh Maruti Shinde	05
02	A Introspective study of latest trends and impact of COVID-19 on Indian Economy	Dr. Sonawane S. Bhimrao	11
03	Critical Analysis of the CSR Projects of Reliance Industries Limited	Dr. CS CMA Sanvedi Rane	18
04	Covid - 19 : Impact on Travel & Tourism sector.	Dr. Madhuri P. Kamble	25
05	Climatic Changes & It's Impact on Agriculture	Dr. S.A. Bajpai	29
06	Whatsapp A Tool of Social Media Marketing	Dr. Yogita P. Chaudhari	31
07	Forestry of Maharashtra: A Geographical Analysis	Dr. Ashok S. Bhalerao	35
08	Climate Change and Challenges	Bhola Nath Samanta	41
09	Rural Development Schemes in India - A Study	Dattu S. Lahane	49
10	Exploring the Challenges and Opportunities of Trade and Development of E-commerce in India	Dr. Prashant N. Deshmukh Mr. Gautam Uttam Nikam	54
11	COVID-19 and Its Impact on the Indian Economy	Mr. Nitin P. Malegaonkar	57
12	The Ajanta Caves : A Tourist Magnet	Dr. Pramod A. Pawar	62
13	Analysis Of Crop Combinations In Shrigonda Tahsil, Ahmednagar District, Maharashtra	Dr. S. N. Dalimbe	64
14	Agricultural Productivity in Sipna Watershed of Melghat Region in Amravati District	Dr. Sunil B Akhare Ankush C Khobragade	70
15	The Indian Automobile Industry: an emerging growth engine for India's Economy	Dr.Kalpana M.Patil	74
16	Performance of Agro Based Industries In India	Dr. Vilas Epper Mr. Kishor Lokhande	81
17	Development of Tourism in Maharashtra	Dr. Tathe S.V. Dr. Sangole S.B.	85
18	औद्योगिक प्रदूषण: माहिती व परिणाम	डॉ. ज्योती भारोतीराव अजुनि	87
19	शाश्वत आर्थिक विकास	श्री. दत्तात्रय विश्वंभर जाधव प्रा. डॉ.आर.बी.वनाससे	90
20	शाश्वत आर्थिक विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका	प्रा.दादाराव चंद्रभान काटकर	99
21	सोशल मिडिया आणि मार्केटींग	प्रा.डॉ.दिलीप स.बिस्ते	102
22	शिक्षणातून शाश्वत विकास	डॉ. राजु भागाजी वनाससे	104
23	उत्पदेव उष्ण पाण्याचा झरा असलेले तीर्थक्षेत्र पर्यटन स्थळ	डॉ. शिंदे व्ही.बी. चोपडे के. बी.	110
24	उद्योग, नाविन्यता या शाश्वत विकास ध्येयासंदर्भात महाराष्ट्र शासनाच्या भूमिकेचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	112
25	हवामान बदलावरील उपाय योजना काळाची गरज	डॉ. दिलीप फोके	115
26	बुलडाणा जिल्ह्यातील बळगांव गावातील कापूस आणि सोयाबीन पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. पंकज युवराज शिंदे देवानंद गजानन नागरे	118

श्री. दत्तात्रय विद्यभर जाधव
संगोपक विद्यार्थी
राज्यशास्त्र,बाराही, जि. सोलापूर

प्रा. डॉ. आर. बी. बनारसे
मार्गदर्शक / राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगाव, औरंगाबाद

प्रस्तावना: (Introduction)

आपल्या करमणुकीसाठी आपण जंगल, पर्वत, नद्या, समुद्र, वन्यजीव असलेल्या ठिकाणी जातो व निसर्गाचा आनंद घेतो! पण आपल्या पुढील पिढ्यांचे काय? तेसुद्धा असाच निसर्गाचा आनंद घेऊ शकतील का? असा विचारानून शाश्वत विकास हा विचार पुढे आला, "शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो सध्याच्या पिढीतील गरजांची पूर्तता करताना भावी पिढीतील गरजांच्या क्षमतेला धरुन न पोहोचवता केलेला विकास होय." शाश्वत विकास याचा साधा अर्थ आहे टिकाऊ विकास, तात्पुरत्या लाभाचा केवळ भौतिक सुविधा वाढवून पैशाच्या लोभाच्या हव्यासापोटी केला जाणारा व नैसर्गिक संसाधनांना ओरबाडणारा आणि त्यांचे कायमचे नुकसान करणारा विकास हा शाश्वत विकास नसतो. आपल्या आर्थिक, पर्यावरणीय व सामाजिक अशा सर्व गरजा आजच्या पिढीच्या व भावी पिढ्यांच्याही पूर्ण व्हाव्यात व त्यांच्यात समतोल साधला जावा हेच शाश्वत विकासाचे ध्येय आहे.

प्रगती म्हणजे विकास. विकासाचा अर्थ छुप मोठा असून असून तो काळानुसार व्यापक बनला. विकासाचा उगम हा माणसाच्या उगमापासूनच झाला. माणसाच्या विकासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये विकासाचा अर्थ बदलत गेला. अधिक अधिक विकसित होत गेला. विकासाची प्रक्रिया जगाजगती प्रगतीमान होऊ लागली तसे त्यामधील अडथळे आणि घोके लक्षात येऊ लागले. पर्यावरण प्रदूषणाच्या समस्यांमुळे संपूर्ण जग विनाशाच्या उंबरठ्यावर आहे. यातून भारतासह जगातील संपूर्ण राष्ट्रांना आज सर्वांगीण, सर्वंकष, सर्वव्यापी, समन्यायी, स्वातंत्र्य समतावादी बंधुत्व आणि शाश्वत विकासाची गरज निर्माण झाली आहे. ही गरज पूर्ण करण्यासाठी परिस्थितीनुसार, उपलब्ध साधन सामुग्रीनुसार दिर्घ आणि अल्पकालीन नियोजन करावे लागेल. विकासाचा व्यापक आणि परिपूर्ण अर्थ समजून घेऊनच वाटचाल करावी लागेल.

सध्याच्या प्रगतीशील जगात विकासाच्या प्रेरणा अत्यंत वेगाने पसरत आहेत आणि जगातील विविध देशांमध्ये हेच एक सामान्य वैशिष्ट्य आढळते. आर्थिक विकास हा सध्या महत्त्वाचा अध्ययनाचा पटक असून समस्या देखील आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न, राहणीमानात सुधारणा व दारिद्र्य दूर करणे हा भौतिक घटकाबरोबरच अधीतिक पटक देखील विचारात घेऊन, आर्थिक विकासाबरोबरच एकूण मानसिक समाधानाच्या पातळीचा विचार केला पाहिजे. त्याचबरोबर आर्थिक विकास हा पर्यावरणप्रक असणे गरजेचे आहे. तरच शाश्वत विकास प्रस्थापित होऊ शकतो.

मानवी कृतीमुळे पर्यावरणाची घटलेली गुणवत्ता वाढविणे व पर्यावरणाची स्थिती सुधारणे या ध्येयांसाठी जाणीवपूर्वक केलेली कृती. पर्यावरणाच्या अवनतीमुळे सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाला धोक्या निर्माण झाला आहे. त्यामुळे पर्यावरणतत्त्व, अभ्यासक, शासक, प्रशासक, सामाजिक तसेच राजकीय कार्यकर्ते या समस्यांवर विचारविनिमय करीत आहेत. त्यातूनच पर्यावरण व्यवस्थापन ही संकल्पना पुढे आली आहे. पर्यावरण व्यवस्थापन ही विकास व नियोजनाच्या संदर्भातील संकल्पना आहे. यात उद्दिष्टे अभिप्रेत आहेत. त्याचबरोबर मानवाच्या अविचारी कृतीवर नियंत्रण, नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण व पर्यावरणीय समस्यांच्या निवारणासाठी निर्धारित केलेली तत्त्वे यांचा पर्यावरण व्यवस्थापनात समावेश होतो. मानवाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाबरोबर पर्यावरणाची गुणवत्ता राखण्याचा प्रयत्न यातून केला जातो.

शाश्वत आर्थिक विकास या विषयीचा अभ्यास या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

संशोधन अभ्यासाचे महत्व: (Importance of Research)

प्रस्तुत संशोधनात आर्थिक विकास, शाश्वत आर्थिक विकास, अर्थ, व्याख्या संकल्पना, उद्दिष्टे, ध्येय, भारताचा शाश्वत विकास

कृती उत्पादन, बाजारपेठ, शहरे, ग्रामीण समुदाय, आरोग्य, यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे: (Object of the Research Problem)

1. आर्थिक विकासाचा अर्थ, संकल्पना समजावून घेणे.
2. शाश्वत विकासाची संकल्पना अभ्यासणे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी वरील काही महत्त्वपूर्ण उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

संशोधनाची गृहितके: (Hypothesis of the Research Problem)

१. शाश्वत विकासाचे आर्थिक ध्येय गाठण्यासाठी भारतात जोमाने प्रयत्न झाले.

२. शाश्वत विकासाचे आर्थिक ध्येय गाठण्यासाठी महाराष्ट्र देशात अग्रेसर आहे.

संशोधन पद्धती: (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक तथ्य संकलन साधनांच्या माहितीचा स्रोत म्हणून वापर करण्यात आलेला असून विशेषतात्मक व मूलतः वर्णनात्मक या दोन संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

आर्थिक विकासाची संकल्पना :

आर्थिक विकास ही आधुनिक संकल्पना असून दुसऱ्या महायुद्धानंतर याच्या अभ्यासात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जल्पविकसित अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वत्रिक दारिद्र्य, बेकारी, अल्प उत्पादकता, कनिष्ठ राहणीमान इत्यादी समस्या आणि अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी विकसित राष्ट्रांना आर्थिक विकासाचा वेग टिकवणे, चक्रीय प्रवाह टाळणे यासाठी आर्थिक विकास अभ्यासाची गरज असते. याचाच अर्थ भांडवलशाही, समाजवादी, मिश्र, विकसित, विकसनशील, अविकसित अशा सर्वच राष्ट्रांना विविध समस्या सोडविण्यासाठी हा अभ्यास गरजेचा असतो.

आर्थिक विकासाची व्याख्या :

आर्थिक विकास म्हणजे औद्योगिकीकरण होय. शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या कमी करून ती लोकसंख्या उद्योग, सेवा क्षेत्राकडे स्थानांतरित करणे म्हणजे आर्थिक विकास होय.

किडलबर्गरच्या मते, "अधिक उत्पादन व ते ज्यामुळे शक्य होते त्या तांत्रिक व संख्यात्मक व्यवस्थेतील बदल म्हणजे आर्थिक विकास होय."

प्रो. लुईसच्या मते, "दरडोई उत्पन्नात होणारी वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय."

प्रो. ब्राईट सिंग, "आर्थिक विकास म्हणजे देशाच्या, समाजाचा अल्पविकसित स्तरातून उच्च आर्थिक स्तरात गाठण्याचा प्रयत्न होय."

मायार व बाल्डविनच्या मते, "आर्थिक विकास एक अशी न संपणारी प्रक्रिया आहे व ती दीर्घकालीन असून एका अर्थव्यवस्थेत वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडून येते."

आर्थिक विकासाचा अर्थ:

दारिद्र्य आणि मागासलेपणा घालविण्यासाठी प्रथमतः आर्थिक विकासाची संकल्पना मांडण्यात आली. प्रथमतः आर्थिक विकासाचा फल अर्थशास्त्रीय किंवा आर्थिक घटकांच्या अनुरोधाने विचार करण्याची एक परंपरा निर्माण झाली. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात अँड्रयु स्मिथ आणि त्यानंतरच्या मिल आणि बॅथमसारख्या उपयुक्ततावादी विचारवंतांनी आर्थिक मानव (Economic Man) ही संकल्पना गृहीत धरली. माणूस हा बुद्धिवादी आहे, तो स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ शकतो, दुःख टाळून सुख आणि भरभराट साध्य करण्याइतकी विवेकशील, सुजाण स्वार्थबुद्धी त्याला असते. अशा स्वरूपाच्या काही गृहीतांवर ही विचारसरणी आधारली होती. आर्थिक मानव ज्या समाजात निर्माण होतो त्या देशाची आर्थिक प्रगती निश्चित आहे, अशी यापणे भूमिका होती. आर्थिक बुद्धिवाद, नव्या उत्पादन पद्धती आणि आर्थिक वास्तवाचे माणसांना होणारे सुजाण आकलन यामुळे आर्थिक भरभराट करून घेता येते. हे सूत्र भरभराटीस आल्याने विकासाकडे वाटचाल करता आली. आर्थिक विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग महत्त्वपूर्ण असल्याचे सिद्ध झाले आहे. नैसर्गिक संसाधनांच्या उपयोगातून दरडोई वस्तूच्या उत्पादनात उतरोत्तर वाढी केली जात असल्याचे स्पष्ट होते.

डी.ब्राईटसिंग यांनी म्हटले आहे की, आर्थिक विकास ही बहुमुखी प्रवृत्ती आहे. ज्यामध्ये पौरिक उत्पन्नातील वाढ अपेक्षित नसून त्यासोबत सामाजिक सवयी, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, विभ्रंती आणि वास्तविकता या सर्व सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीतील वाढ समाविष्ट आहे. या बाबी एक पूर्ण आणि सुखी जीवन निर्माण करण्यास साहाय्यभूत असतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या म्हणण्यानुसार "आर्थिक विकास हा मनुष्याच्या भौतिक आवश्यकतेपुरताच नसून मनुष्याच्या जीवनाची सामाजिक दशांमधून दिशा विकास करणे याच्याशी संबंधित आहे." राष्ट्रसंघ विकासाचा अर्थ "केवळ आर्थिक बुद्धीशी संबंधित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, संस्थागत आणि आर्थिक परिवर्तनाशी संबंधित आहे." संयुक्त राष्ट्रसंघाने विकासाच्या बाबतीत

सर्वसमावेशकता घेतली आहे. व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासाचा अधिकाधिक वेध घेतलेला आहे. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संस्थागत विकासाचा विचार मांडला आहे.

तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या तज्ञ समितीच्या मते, "आर्थिक विकास म्हणजे केवळ आर्थिक अभिवृद्धी नसून त्याबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक, संस्थात्मक आणि आर्थिक बदल होय."

शाश्वत विकास किंवा टिकाऊ विकास (टिकाऊ विकास), पर्यावरण आणि विकास जागतिक आयोगाच्या अनुषंगाने घराणी किंवा टिकाऊ विकास ज्याच्या अंतर्गत पिढीच्या गरजा भागविल्या जाणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशिवाय तडजोड करता येईल. म्हणूनच, पर्यावरण संरक्षणाशिवाय विकास टिकाऊ होऊ शकत नाही, म्हणजेच सध्याच्या काळात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन कसा केला पाहिजे जेणेकरून आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यात इच्छित संतुलन स्थापित केले जाऊ शकेल.

शाश्वत विकासामध्ये आपण मनुष्याच्या विकासासाठी निसर्गाचा अशा प्रकारे वापर केला पाहिजे की निसर्गाने पर्यावरणाला हानी पोहोचू नये आणि निसर्ग आणि विकासामध्ये संतुलन राखू शकेल.

थोडक्यात, आर्थिक विकास ही एक गतिमान, दीर्घकालीन प्रक्रिया असून ज्यामध्ये वास्तव दरडोई उत्पन्नात वाढ आणि सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व तांत्रिक संरचना यासारख्या सर्व घटकात उपलब्ध साधनांचा पर्याप्त वापर करून मोठे बदल घडवून आणणे व शाश्वत विकास प्राप्त करणे.

आर्थिक विकासाचे महत्त्व :

जगातील सर्व देशांची विभागणी प्रामुख्याने विकसित, विकसनशील व अविकसित अशा तीन विभागात करता येईल. सध्या प्रत्येक देश विकासाची प्रक्रिया वाढविण्याचा प्रयत्न करीत असतो, त्यामुळे विकासाचे महत्त्व अनन्य साधारण असल्याचे आढळून येते.

शाश्वत विकासाची संकल्पना (Concept of Sustainable Development) :

'विकास' याचा अर्थ स्पष्ट करणे खूप कठीण आहे. कारण समान सरासरी उत्पन्न असणाऱ्या दोन देशातील लोकांचा जीवन दर्जा (Quality of Life) वेगवेगळा असू शकतो. युनोच्या (United Nations) कागदपत्रानुसार जीवनाची अपेक्षा, प्रौढ साक्षरता, शिक्षण, सरासरी उत्पन्न यावरून मानवी विकास स्पष्ट होतो. मानवी विकासामध्ये मनुष्याच्या आरोग्यमय जीवनापासून ते आर्थिक, राजकीय स्वातंत्र्यापर्यंतच्या सर्व बाबी समाविष्ट होतात.

शाश्वत विकास ही संकल्पना अलीकडचीच आहे. निसर्ग व नैसर्गिक साधने संरक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीय संघाने सादर केलेल्या १९८० च्या जागतिक संरक्षक योजनेचे (World Conservation Strategy) ची संकल्पना प्रथमच जापरली. Sustainable म्हणजे शाश्वत, टिकाऊ, चिरस्थायी, स्वयंपोषणक्षम होय. सध्या प्रत्येक देश विकासासाठी प्रयत्न करतो. मात्र एकदा विकास झाल्यानंतर तो चिरकाल टिकविणे महत्त्वाचे असते. "विकास व पर्यावरणावरील जागतिक आयोगाने" शाश्वत विकास ही संज्ञा सामान्य वापरत आणली. आपले सामाईक भविष्य (Our Common Future) या अर्थ वार्षिक अहवालामध्ये ही संज्ञा सांगितली होती. ती ब्रूटलँड अहवाल म्हणूनही ओळखली जाते.

शाश्वत विकासाचा अर्थ व व्याख्या :

शाश्वत विकास ही संकल्पना सखोल असून सर्वांगीण संबंधित आहे. भविष्यकालीन विकासाच्या गरजांच्या संदर्भासह सध्याचा विकास असे शाश्वत विकास मानतो. उपलब्ध साधनसंपत्तीच्या अतिरिक्त पिढ्यावृद्धीने भविष्यकालीन पिढ्यांसाठी अनेक समस्या निर्माण होऊ शकतात. साधनसामग्रीच्या शाश्वत उपयोगावर भविष्यकालीन गरजांचा विचार करून निर्णय घेणे योग्य असते. अर्धशास्त्राला संबंधित आहे तर दुसऱ्या बाजूला ती पर्यावरणाचा अंतर्गत भाग असते. 'शाश्वत विकास' या संकल्पनेच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

"शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की जो भविष्यकालीन पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी कोणतीही तडजोड न करता सध्याच्या गरजा पूर्ण करणे होय." ब्रूटलँड अहवाल.

"शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास कि, जो मानवी गरजांचे समाधान चिरकाल टिकवणे आणि मानवी जीवनाचा दर्जा सुधारणे हे साध्य करणे होय." रॉबर्ट अल्टन (Robert Allen)

"शाश्वत विकासाची व्याख्या अशी करणे शक्य आहे की, निसर्गाच्या अवयवोत्तमून प्राप्त केलेल्या त्याच वस्तू व सेवा उत्पादन शक्यतेची तजवीज करून घालू देवणे होय - K. Panik

वरील व्याख्याप्रमाणे शाश्वत विकासाचा अर्थ स्पष्ट होतो की, तळागाळातील पातळीवरील गरीबांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे व त्यांच्या भौतिक जीवनाच्या पातळीत वाढ करणे होय.

शाश्वत विकास म्हणजे असा सामाजिक व आर्थिक बदल (म्हणजेच विकास) ज्यामुळे सद्य परिस्थितीतील समाजाचा आर्थिक व सामाजिक फायदा होईल. हा होणारा फायदा त्याच पद्धतीने म्हणजे कुठेही व विभागता पुढच्या पिढीला उपलब्ध करून देणे. शाश्वत विकासाचा प्रमुख उद्देश हा समाजाला योग्यता व समानता मिळवून देणे असला पाहिजे. या दोन्हीमधील विभागणी ही समाजाच्या उत्पत्तीसाठी असेल की जेणेकरून मानवी विकास होईल. याचा अर्थ शाश्वत विकास संकल्पनेत पिढ्यान्पिढ्यांचा सामाजिक, आर्थिक, विकास, समानता, योग्यता, मानवी विकास अंतर्भूत आहे.

शाश्वत विकास हा पाणसांच्या गरजांना समतोल ठेवतो. यामध्ये नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण केले जाते. ज्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या समाजाचेच नव्हे, तर भविष्यातील समाजाच्यासुद्धा गरजा संरक्षित केल्या जातील. शाश्वत विकासाचा संबंध हा मानवी विकास, मानवी गरजा, मानवी आनंद - सुख - समाधानाशी आहे. मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा वापर बेकायदेशीर न करता समतोलपणाने करणे आवश्यक आहे. येणाऱ्या भविष्यातील पिढ्यांना ही नैसर्गिक साधनसामग्री पुरेल असा वापर आवश्यक आहे. विशेष म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करताना पर्यावरणाला कोणताही धोका अथवा हानी पोहोचणार नाही याची खबरदारी घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. इ बाबींअर यांच्या मते, शाश्वत विकासाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे की, जगातील गरिबांचे दारिद्र्य पूर्णतः कमी करणे, टिकाऊ आणि सुरक्षित उपजीविकेचे साधन पुरविणे जे नैसर्गिक साधनांचा कमीत कमी उपयोग करेल. पर्यावरणाची हानी होऊ देणार नाही. सांस्कृतिक फाटाफूट आणि सामाजिक अस्थिरता निर्माण होऊ देणार नाही. यावरून स्पष्ट होते की, शाश्वत विकासाचा संबंध आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासाशी आहे. टिकाऊ आणि सुरक्षित उपजीविकेच्या नैसर्गिक साधनांच्या समतोल वापराशी आहे. पर्यावरणाच्या सुरक्षिततेशी आहे.

"Sustainable Development is A development of a socio environmental system with a high potential continuity because it is kept within economic Social. Cultural. ecological and physical constraints."

शाश्वत विकास हा सामाजिक पर्यावरणात्मक व्यवस्थेत निश्चितपणे होणारा विकास असतो हा विकास सातत्याने होणे आवश्यक निश्चितपणे होणारा विकास असतो. हा विकास सातत्याने होणे आवश्यक आहे. कारण त्यामुळेच आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणात्मक व भौतिक व्यवस्थेवर नियंत्रण अथवा अंकुश ठेवता येईल. म्हणजेच शाश्वत विकासांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणात्मक, भौतिक व्यवस्थेद्वारे सातत्याने होणाऱ्या निश्चित विकासावर अंकुश ठेवणे अपेक्षित आहे.

शाश्वत विकास हा शेवटपर्यंत टिकणारा विकास आहे. आर्थिक विकासाची फळे चाखून जे आनंद मिळवित आहेत ते पुढच्या पिढीसाठी पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधनसामग्रीची हानी करून पर्यावरणाचा नाश करीत आहेत. पर्यावरण आणि विकासाबद्दलच्या जागतिक आयोगाने शाश्वत विकासाचे सर्वसाधारण तत्त्व असे सांगितले की, चालू मानवी पिढीच्या सर्व गरजा तडजोडीशिवाय पूर्ण झाल्या पाहिजेत. भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा त्यांच्या पात्रतेप्रमाणे पूर्ण झाल्या पाहिजेत. याचा अर्थ शाश्वत विकासाचा संबंध पूर्णतः विकासाशी असून शाश्वत विकास हाच खरा विकास आहे. विकास आणि शाश्वत विकास या विकासाच्या पक्षाच नाण्याच्या, दोन बाजू आहेत. आजपर्यंत विकासासाठी प्रयत्न झाले. त्या विकासांमुळे झालेली होत असलेली पर्यावरणाची हानी प्रदूषण नैसर्गिक साधनांचा भ्रमसाठ वापर लक्षात आला म्हणून शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेला महत्व प्राप्त झाले आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना एकात्मिक आहे. ती आर्थिक सामाजिक आणि पर्यावरणात्मक प्रश्नांच्या अनुषंगाने स्वीकारावी लागते. शाश्वत विकास हा चिरकाल टिकाऊ समतोल समन्वायी आहे. विकास हा शाश्वतच असला पाहिजे. अशाश्वत विकासाला आधुनिक काळात काहीही महत्व नाही. हे विकसित देशांनी जगाला दाखवून दिले आहे. आजपर्यंत विकास हा फक्त विकास होता. आता जगातील मागासलेल्या अविकसित विकसनशील आणि विकसित देशांना शाश्वत विकासाशिवाय पर्याय उरला नाही.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे : एकविसावे शतक सुरू होत असताना संयुक्त राष्ट्रांच्या माध्यमातून एक विशेष प्रयत्न सुरू झाला. जगातील सर्व लोकांचे जीवनमान सुधारणे, सगळ्या मानव जातीला किमान सोयी मिळाल्यात, आरोग्याचे प्रश्न कमी व्हावेत अशा उद्देशांनी सगळ्या देशांची मिळून 'सहस्रक विकास उद्दिष्टे' ठरवण्यात आली. सप्टेंबर २००० मधील संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत ही उद्दिष्टे सगळ्या जगाने स्वीकारली. सन २०१५पर्यंत जगातील गरीबी व भूक संपवणे, सर्वांना प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करणे, महिला

साक्षरता, मानववृत्त कमी करणे, पाता आरोग्य सुधारणे, एड्स, मलेरिया, टी.बी. यासारख्या रोगांवर नियंत्रण आणणे, परिवार नियंत्रण आणि ते कायद्यासाठी जागतिक सहकार्य व्यवस्था उभारणे अशी उद्दिष्टे ठेवण्यात आली. ही उद्दिष्टे मोजली जावी यासाठी जागतिक पातळीवर मानवी विकासासंबंधीचा हा पहिलाच एकत्रित प्रयत्न होता. यातून मूलभूत प्रश्नांविषयी जागतिक स्तरावर चर्चा होऊन, ते सोडवण्यासाठी विकसनशील आणि अकविकसित देशांना आर्थिक मदत मिळायला, प्रश्नांच्या सोडवण्यासाठी जागतिक पातळीवरील मोला करण्याच्या व्यवस्था तयार व्हायला मदत झाली. जागतिक पातळीवरून प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यातून मदत झाली. यातून प्रत्येक देशासुद्धा या प्रश्नांकडे नव्याने बघू लागला. नवनवीन उपाय करू लागला. याचाच परिणाम म्हणून

- १९९०च्या पातळीपेक्षा जागतिक गरिबी निघ्याने कमी झाली आहे
- कुपोषित मुलांचे प्रमाण १२%पर्यंत कमी झाले.
- प्राथमिक शिक्षण सोई वाढल्या आहेत.
- शैलीबाध कामांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे.
- विविध देशातील संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले आहे.
- ५ वर्षांसाठी मुलांचा मृत्युदर ५०%नी कमी झाला आहे.
- मलेरियासारख्या रोगांचे होणारे लाखो मृत्यू रोखण्यात यश आले आहे.
- नव्याने एड्स होण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे.
- ओझोन वायू कमी करण्याच्या पदार्थांचा वापर पूर्णपणे थांबल्यामुळे भविष्यात ओझोन छिद्र बंद होणार आहे.

जागर या कामातील अनुभव, त्यातून मिळालेली दिशा, तयार झालेल्या व्यवस्था याचा अभ्यास सुरू झाला. यातून पडलेल्या गोष्टी लक्षात आल्या. त्याचबरोबर विकासाची उद्दिष्टे साध्य करत असताना शिक्षणातील गुणवत्तेचे महत्त्व, गैरलक्ष्यता, आर्थिक विकास होताना लोकांना काम मिळणे व कामांमध्ये सन्मान असणे, मानवी उपभोगाच्या पर्याया, विकासाच्या कामात लोकांचा सक्रिय सहभाग असणे याचाही विचार केला पाहिजे, असे लक्षात आले. पृथ्वीवरील इतर प्राणिमात्रांचे रक्षण करणे त्यासाठी गरजेच्या पारिस्थिती वाचवणे याची निकडसुद्धा अधोरेखित झाली. विकासाची रूपरेखा आखताना, त्यासाठी गरजेची साधने संरक्षण वापरताना त्याच्या भविष्यात होणाऱ्या परिणामांचा विचार करणे आणि ते विचारात घेऊन आपले कार्यक्रम, धोरणे ठरवणे गरजेचे आहे, हेसुद्धा लक्षात आले.

२०१०पासूनच महसूक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठीच्या अडचणींची चर्चा व्हायला लागली होती. २०१२ सालच्या वेळी संयुक्त राष्ट्र शाश्वत विकास परिषदेत '२०१५नंतर काय?' याची चर्चा सुरू होणार होती. कोलंबिया देशाने शाश्वत उद्दिष्टांचे बळगते २०११पासून मांडायला सुरुवात केली. हळूहळू या कल्पनेला अनेक देशांनी पाठिंबा दिला. भारताने यासंबंधी केलेले प्रयत्न महत्त्वाची ठरली. या प्रयत्नातून २०१२ सालच्या रिओ +२०' या परिषदेत शाश्वत विकास उद्दिष्टांची संकल्पना २०१५नंतरच्या आपल्या एकात्रित वाटचालीची मार्गदर्शक असेल, यावर सर्व देशांनी शिक्कामोर्तब केले. यानंतर संयुक्त राष्ट्रांनी एजकीप व जागतिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर या उद्दिष्टांची चर्चा सुरू केली. सर्व देशातील सरकारे, स्वयंसेवी संस्था, जागतिक पातळीवरील विविध संस्था, संपटना, उद्योग विश्व आदी विविध गटांची मते ऐकून घेण्यात आली. या प्रयत्नांतून २०३०पर्यंत काय साध्य केले पाहिजे यासाठी कोणती तत्वे स्वीकारली पाहिजेत असे सांगणारा एक कार्यक्रम तयार झाला.

या कार्यक्रमाला 'शाश्वत विकास उद्दिष्टे' म्हणून सगळ्या जगासमोर मांडण्यात आले. सप्टेंबर २०१५मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत याला सर्व देशांच्या प्रमुखांनी मान्यता दिली. संयुक्त राष्ट्रांच्या ७० वर्षांच्या कार्यकाळात सर्वात जास्त देशांनी मान्यता दिलेला हा कार्यक्रम आहे. ही उद्दिष्टे स्वीकारताना, 'Living no one behind (कोणीच मागे राहता कामा नये)' या तत्वाचा स्वीकार करण्यात आला आहे. मानवी आयुष्याच्या सर्व अंगांचा विचार करून, तसेच पृथ्वीवरील विविध प्राणिमात्र आणि निसर्ग यांचा संरक्षणासाठीचे महत्त्व लक्षात घेऊन या उद्दिष्टांची रचना करण्यात आली आहे.

- यामध्ये एकूण १७ उद्दिष्टे नक्की केली आहेत. ही उद्दिष्टे पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने प्रत्येक उद्दिष्टाची काही लक्ष्ये ठरवण्यात आली आहेत.
- एकूण १६९ लक्ष्ये आहेत. ही लक्ष्ये साध्य झाली की नाही, हे मोजण्यासाठी सूचक ठरवण्यात आले आहेत. असे ३००हून जास्त सूचक नक्की करण्यात आले आहेत.
- प्रत्येक देशाने २०१५ या वर्षाची माहिती ही आधारेण मानायची आहे. त्यासाठी किमान सूचकांसाठी अशी बेसलाइन तयार करणे हेसुद्धा एक महत्त्वाचे काम आहे.

• ज्या देशांना अशी आघारेषा करण्यासाठी मदतीची गरज आहे, तीसुद्धा पुरवण्यात आली आहे. तसेच उद्दिष्टांची पूर्तता कशी होते आहे, हे मोठ्यासाठीसुद्धा व्यवस्था तयार करण्यात आल्या आहेत.

• ही उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक देशांच्या शासनाच्या बरोबरीने विकासातील अन्य भागीदारांनीसुद्धा काम करणे, यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

या उद्दिष्टांना मानवविकास, पृथ्वीरक्षण, समृद्धी, जागतिक शांतता आणि जागतिक भागीदारी अशा ५ प्रमुख भागात विभागात वेळ शकते. मानवी विकास विभागात २०३०पर्यंत गरिबी पूर्णपणे संपवणे, एकही व्यक्ती भुकेली राहणार नाही याची व्यवस्था करणे, सर्वांना चांगले आरोग्य तसेच गुणवत्तापूर्वक आयुष्य मिळावे, सर्व प्रकारची विषमता दूर करणे, सर्वांना शुद्ध पाणी व स्वच्छता मिळेल अशी उद्दिष्टे आहेत.

पृथ्वीरक्षणासाठी हवामान बदलाचे परिणाम कमी करणे, जमिनीतील व पाण्यातील जीवनाचे संरक्षण, स्वच्छ ऊर्जेचा वापर वाढवणे, मानवी उपभोगामध्ये संयम आणणे या उद्दिष्टांचा समावेश करण्यात आला आहे. तर समृद्धीसाठी ऊर्जेचा शाश्वत पुरवठा, आर्थिक विकासाच्या जोडीला सगळ्यांना सन्मानजनक काम मिळणे, उद्योगामध्ये शाश्वत तत्वांचा वापर, पर्यावरणाची हानी न होता समाजाला गरजेच्या पायाभूत सुविधा तयार करणे आणि शहरातील व्यवस्था शाश्वत बनवण्यासाठी विशेष लक्ष देणे या उद्दिष्टांचा समावेश केलेला आहे.

शांतता, न्याय व त्यासाठी गरजेच्या संस्थात्मक रचना हे एक विशेष उद्दिष्ट ठेवले गेले आहे. उद्दिष्टपूर्तीसाठी जागतिक भागीदारी तयार करणारे हे एक विशेष उद्दिष्ट ठेवले गेले आहे. यामध्ये वैज्ञानिक माहितीची, तंत्रज्ञानाच्या आदानप्रदानासाठी, आर्थिक क्षमतेच्या सतत पुरवठ्यासाठी, व्यापारामधील विकसनशील देशांचा वाटा वाढवण्यासाठी भागीदारी तयार करणे अपेक्षित आहे.

सप्टेंबर २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने एकूण १७ उद्दिष्टे असणारा २०३० साठीचा शाश्वत विकास अजेंडा स्वीकारला. ही १७ उद्दिष्टे व त्याअंतर्गत असणारी १६९ छोटी घ्येवे सदस्य राष्ट्रांनी २०१६ ते २०३० या कालावधीत साध्य करायची आहेत.

शाश्वत विकास उद्दिष्टे-२०१५

१. सर्व प्रकारच्या गरिबीचे निर्मूलन करणे.
२. भूक संपवणे, अन्न सुरक्षा व सुधारित पोषणआहार उपलब्ध करून देणे आणि शाश्वत शेतीला प्राधान्य देणे.
३. आरोग्यपूर्ण आयुष्य सुनिश्चित करणे व सर्व वयोगटातील नागरिकांचे कल्याण साधणे.
४. सर्वसमावेशक व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करणे.
५. लिंगभावाधिष्ठित समानता व महिला आणि मुलींचे सक्षमीकरण साधणे.
६. पाण्याची व स्वच्छतेच्या संसाधनाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
७. सर्वांना अल्पखर्चीक विद्यासार्ह, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जा साधने उपलब्ध करून देणे.
८. शाश्वत, सर्वसमावेशक आर्थिक वाढ आणि उत्पादक रोजगार उपलब्ध करणे.
९. पायाभूत सोयीसुविधांची निर्मिती करणे, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत औद्योगिकीकरण करणे आणि कल्पकतेला बाब देणे.
१०. विविध देशांमधील असमानता दूर करणे.
११. शहरे आणि मानवी वस्त्या, अधिक समावेशक, सुरक्षित, संवेदनशील आणि शाश्वत करणे.
१२. उत्पादन आणि उपभोगाच्या पद्धती शाश्वत रूपात आणणे.
१३. हवामान बदल आणि त्याच्या दुष्परिणामांना रोखण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करणे.
१४. महासागर व समूहांचे संवर्धन करणे तसेच त्यांच्याशी संबंधित संसाधनांचा शाश्वतपणे वापर करणे.
१५. पर्यावरणातील व्यवस्थांचा (Ecosystem) शाश्वत पद्धतीने वापर करणे. वनाचे शाश्वत व्यवस्थापन, वाळवंटीकरणाशी मुकाबला करणे, जमिनीचा कस कमी होण्याची प्रक्रिया आणि जैवविविधतेची हानी रोखणे.
१६. शांततापूर्ण आणि सर्वसमावेशक समाजव्यवस्थांना प्रोत्साहन देणे. त्यांची शाश्वत विकासाच्या दिशेने वाटचाल निश्चित करणे, सर्वांची न्यायापटीत पोहोचवण्यासाठी विविध पातळ्यांवर परिणामकारक, उत्तरदायी आणि सर्वसमावेशक संस्था उभ्या करणे.
१७. विरत्याची विकासासाठी वैश्विक भागीदारी निर्माण व्हावी यासाठी अंमलबजावणीची साधने विकसित करणे.

उद्दिष्टांची लक्ष्ये

प्रत्येक उद्दिष्ट साध्य होण्यासाठी सगळ्यांसाठी काही लक्ष्ये ठेवली आहेत. प्रत्येक देशाने याच्या आधारे आपल्या देशासाठीचे लक्ष्यांक ठरवायचे आहेत. ही सूट यासाठी आहे की काही देशांत यातील काही लक्ष्यांक आधीच पूर्ण झाले आहेत. काही लक्ष्ये ही त्यावेळी देशाना उदा. विविध बेटे किंवा बर्मिनीना वेढलेले देश, अत्यंत गरीब देश यांनाच लागू होतात. त्यापुढे काही देशांनी ते गाठले तरी चालणार आहेत. हे लक्ष्यांक ठरवताना ते मोजताही येतील अशा पद्धतीने ठरवायचे आहेत, जेणेकरून आपण कुठे पोहोचलो हे लक्षात येईल. प्रत्येक उद्दिष्टासाठी विविध प्रकारचे लक्ष्ये ठेवले आहेत. अशी एकूण १६९ लक्ष्ये निश्चित करण्यात आली आहेत. उदा., गरीबी निर्मूलनाचा विचार करताना जागतिक स्तरावर अत्यंत गरीबी पूर्णपणे संपवण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. तसेच आताच्या गरीब लोकांपैकी किमान ५०% टक्के लोक सर्व प्रकारच्या गरीबीपासून मुक्त होतील असे लक्ष्य ठेवले आहे. मूल मिटवणे या उद्दिष्टाचा विचार करताना छोट्या शेतकऱ्यांचे उत्पादन आणि उत्पन्न दुप्पट करणे असे लक्ष्य ठेवले आहे. अशा प्रकारे सर्व उद्दिष्टांसाठी मोजता येतील अशी लक्ष्ये निश्चित केली आहेत.

भारतातील शाश्वत आर्थिक विकास :

जून २०२१ मध्ये भारतातील शाश्वत विकास ध्येय (एसडीजी) प्रगतीचा आलेख नीती आयोगाने प्रसिद्ध केला. वास्तविक शाश्वत विकास ध्येय हा संयुक्त राष्ट्रांच्या १९३ सदस्य देशांनी स्वीकारलेला समान अर्जेडा आहे. त्यातील १७ उद्दिष्टे समान असून प्रत्येक देशाची स्वतःची अशी काही उद्दिष्टे आहेत, आणि सद्यस्थितीच्या आधारावर त्यांचा मागोवा घेतला जातो. भारताच्या शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक २०२१ मध्ये देशात सकारात्मक वातावरण असल्याचे सूचित करण्यात आले आहे.

एसडीजी भारत निर्देशांक आणि अहवाल प्रसिद्ध करण्यास २०१८ मध्ये सुरुवात झाली. यामध्ये, विविध क्षेत्रात भारताचे कशा प्रगती होते आणि ती कशा रितीने साध्य होत आहे, याबाबत दरवर्षी माहिती देण्यात येते. या अहवालाद्वारे दोन गोष्टी सांग करता आल्या. एक म्हणजे विविध क्षेत्रावर लक्ष ठेवण्याबरोबरच प्रत्येक राज्याच्या वार्षिक कामगिरीचा आढावा घेतला जातो. शाश्वत विकास ध्येय- २ मध्ये कुपोषण, कृषी उत्पादन, शाश्वत शेती, वैविध्यपूर्ण शेती, बाजारपेठ आदी घटकांसह पोषण आणि शेतीवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. भारताच्या बाबतीत विचार केल्यास, निर्देशक निवडताना अन्न आणि भूक, २०३० पर्यंत अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे कृषी उत्पन्न आणि उत्पादन दुप्पट करणे याचा विचार केला जातो. याचा काय अर्थ होतो? निर्देशांकात विशेषतः देशभरातील कृषी उत्पादकांचा आढावा घेतला जातो. २०१५-१६ च्या आधारभूत किमतीच्या आधारावर, धान्याउत्पादन दुप्पट करण्याचे ध्येय निश्चित करताना तांदूळ आणि गहू या पिकांना गृहीत धरण्यात आले आहे. यानुसार, २०३० पर्यंत ५ हजार ३२२ किलो प्रति हेक्टर उत्पादनाचे ध्येय निश्चित करण्यात आले आहे.

तांदूळ आणि गव्हाला प्रमुख धान्य म्हणून समजले जात असताना, दुसरीकडे महाराष्ट्रात सर्वाधिक प्रमाणात घेतल्या जाणाऱ्या कापूस, सोयाबीन, डाळी आणि पोषण तृणधान्य यासारख्या धान्यांना निर्देशांकाच्या मोजमापात गृहीत धरलेले नाही. याउलट पंजाब आणि हरयाणातील शेतकरी हे धान्योत्पादन दुप्पट करण्याच्या ध्येयनिश्चितीच्या जवळ आहेत. दोन्ही राज्यांतील उत्पादन पाहता ध्येय साध्य करण्यास त्यांना फारशी अडचण येणार नाही, असे दिसते. २०१८-२९ या वर्षात दोन्ही राज्यांत तांदूळाचे ४६९३.२४ किलो प्रती हेक्टर तर गव्हाचे ४२७२.४२ किलो प्रती हेक्टर उत्पादन झाले आहे. या धान्यांच्या बाबतीत महाराष्ट्रात उलट स्थिती असून याच वर्षात १९६७ किलो प्रती हेक्टर उत्पादन झाले आणि ते २९९५ किलो प्रती हेक्टर या सरकारी सरासरीपेक्षा कमी आहे.

नीती आयोगाने शाश्वत विकास आराखड्याच्या(SDG) अमलबजावणीनंतर, SDG इंडिया इंडेक्स २०१८च्या स्वरुपात भारताच्या कामगिरीचा दस्तऐवज तयार केला होता. उद्दिष्ट ५ (स्त्री-पुरुष समानता), उद्दिष्ट ९ (समावेशक औद्योगिकीकरण), उद्दिष्ट १० (विषमता कमी करणे) आणि उद्दिष्ट ११ (स्थिर शहरे आणि समुदाय) शाश्वत विकासाची ही उद्दिष्टे सामाजिक समावेशकातेची निगडित आहेत. उद्दिष्ट ५, ९ आणि ११ ची पूर्तता करण्याबाबत SDG इंडिया इंडेक्समध्ये भारताला १०० पैकी अनुक्रमे ३६, ४४ आणि ३९ गुण मिळाले आहेत. परंतु, SDG १० चे गुण मात्र तुलनेने खूपच चांगले म्हणजे १०० पैकी ७९ आहेत - विषमता दर्शवणारी प्रमाणित निर्देशकांच्या अभावाला आणि अलीकडच्या काळात गरीब वर्गाची आर्थिक उन्नती करण्यासाठी अपलव आणलेल्या सरासरी सरकारी घोरणांना याचे श्रेय देता येईल.

नीती आयोगाच्या SDG इंडेक्समध्ये उद्दिष्ट ५, ९ आणि ११ साठी मिळालेले कमी गुण पाहता, सामाजिक बहिष्कार ही एक खूपच जटील समस्या आहे. या स्थितीवरून विकासप्रक्रिया ही बहिष्काराच्या वृत्तीला उत्तेजनच मिळत असल्याचे संकेत मिळतात. भारतातील शासनव्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीमुळे हे होते.

शाश्वत विकास निर्देशांक (SDG) 2020 याच्या यादीत भारत 117 व्या क्रमांकावर आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाकडून शाश्वत विकास अहवाल 2020 प्रसिद्ध करण्यात आला आहे, त्यात 2020 सातत्या अद्ययावत शान्ति विकास निर्देशांक (SDG) प्रसिद्ध करण्यात आला आहे. शाश्वत विकास निर्देशांक 2020 मधील 166 देशांच्या या यादीत स्वीडन हा देश प्रथम क्रमांकावर आहे. यादीत प्रथम दहामध्ये स्वीडन देशाच्या पाठोपाठ डेन्मार्क, फिनलँड, फ्रान्स, जर्मनी, नॉर्वे, ऑस्ट्रिया, ग्रेक प्रजासत्ताक, नेदरलँड आणि एस्टोनिया या देशांचा क्रम लागतो आहे.

शाश्वत विकास निर्देशांक 2020 मधील 166 देशांच्या या यादीत भारताचा 117 वा क्रमांक लागतो आहे. भारताने दारिद्र्य निर्मूलन, स्वच्छ पेयजल आणि स्वच्छता, सभ्य काम आणि आर्थिक वाढ तसेच हवामानविषयक कार्य अशा क्षेत्रांमध्ये अधिक प्रगती केली आहे. SDG 13 म्हणजेच हवामानविषयक कार्य या क्षेत्रामध्ये भारताने आपले ठाविलेले ध्येय साध्य केले आहे.

महाराष्ट्रातील शाश्वत आर्थिक विकास :

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने पेटेल्या जाणाऱ्या पिकांचा शाश्वत विकास निर्देशांकात समावेश केला तर निश्चितच राज्याच्या विकास ध्येयाच्या निर्देशांकांच्या स्थितीत फरक पडेल आणि विकासाचे वास्तव चित्रही दिसेल. अन्य निर्देशांक म्हणजे, कृषी क्षेत्रातील नक्त मूल्यांत झालेल्या वृद्धीशी (ग्रॉस व्हॅल्यू डेड- जीव्हीए) जोडलेला असून प्रत्येक मजुराला सरासरी १.२२ लाख रुपये उत्पन्न मिळण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे. सध्याच्या घडीला महाराष्ट्रातील नक्त मूल्य वृद्धी ही ०.६५ लाख प्रती मजूर असून हा आकडा राष्ट्रीय सरासरी ०.७१ लाख पेक्षा कमीच आहे. याशिवाय अहवालात महाराष्ट्राच्या 'जीव्हीएत मागच्या वर्षीच्या ०.६९ वन झालेली घसरणही दिसते. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी २०३० चे ध्येय गाठण्याची गरज असून विशेषतः लहान शेतकऱ्यांचे उत्पन्न येत्या दहा वर्षांत दुप्पट करण्यावर लक्ष केंद्रित करायला हवे. बाजारपेठेवर सजगपणे लक्ष ठेवणे आणि चांगली किंमत पदरात पाहून घेणे, या आधारावर लहान शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकते.

एसडीजी १ हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील विकास समजून घेण्याचा आणखी एक मार्ग आहे. यामध्ये गरिबीकडे अधिक लक्ष देण्यात आले आहे. मागील अहवालातील आकडेवारीच्या तुलनेत महाराष्ट्राने या क्षेत्रात फार मोठी प्रगती केली आहे. या उद्दिष्टपूर्तीसाठीच्या निर्देशांकांमध्ये मनरेगा, कच्च्या घरांमध्ये राहणाऱ्या व्यक्तींची संख्या, दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्यांची संख्या यांचा समावेश होतो. या सर्व बाबतीत महाराष्ट्राचा गुणफलक हा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा सरस आहे. या विकासात ग्रामीण भागातील गरिबी आपली कमी करण्याची क्षमता आहे. सध्या राज्यात गरिबीचे १७.३ टक्के प्रमाण आहे आणि ते आपल्याला २०३० पर्यंत १०.९ टक्क्यावर आणावचे आहे. याशिवाय मनरेगाची व्याप्ती वाढवण्याची गरज असून ग्रामीण भागातील प्रत्येकाला त्यात सामावून घेणे ही आदर्श स्थिती राहू शकते. सध्याच्या काळात ग्रामीण भागातील सुमारे ८४ टक्के नागरिक या योजनेतर्गत रोजगार मिळवितात. याशिवाय आरोग्याविषयीच्या योजना आणि विमा कवच या गोष्टी देखील वैद्यकीय आणि उपचारापोटी होणाऱ्या खर्चापुढे किंवा मृत्युपुढे निर्माण होणाऱ्या आर्थिक अडचणीपासून बचाव करण्यासाठी महत्त्वाच्या आहेत. विमा आणि आरोग्याविषयी योजना राबवण्याबाबत भारतोतील काही राज्ये वगळता अन्य राज्यांची संख्या खूप नाही. महाराष्ट्रात योजना राबवण्याचे प्रमाण केवळ पंधरा टक्केच आहे. म्हणून सर्व लोकांना आरोग्य आणि विमा कवच मिळणे हेच सर्वांचे ध्येय आहे.

शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठणारी शहरे आणि समुदायाच्या क्षेत्राचा विचार केल्यास महाराष्ट्राने चांगली प्रगती नोंदवली असून देशात आघाडीच्या राज्यात स्थान मिळवले आहे. परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जेच्या एसडीजी-७ मध्ये महाराष्ट्राने देशात पहिला क्रमांक पटकावला आहे तर राज्यातील प्रत्येक घरांचे विद्युतीकरण झाले आहे. त्याचबरोबर एलापीजी बोडणीदेखील लक्षणीय आहे. एकूणतः आरोग्याचा निर्देशांक पाहता महाराष्ट्राने मुलांच्या लसीकरणात तसेच संस्थात्मक प्रसूतीच्या संख्येत सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. या निकषावर महाराष्ट्र देशात दुसऱ्या स्थानावर आहे. या सर्व गोष्टी ग्रामीण भागातील राहणीमानात सुधारणा करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. या आधारावर अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचा वेग वाढवल्यास राज्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची भरभराट होण्यास निश्चितच हातभार लागेल.

स्वच्छ भारत मिशन, बेंटीबाचाओ बेंटी पढाओ, नमामि गंगा मिशन, नॅशनल क्लीन एअर प्रोग्राम, रिसोर्स एफिसिएन्सी अँड नॅशनल पॉलिमी इत्यादी काही शाश्वत विकास योजना भारतात राबविल्या जात आहेत.

सारांश :

अल्पविकसित देशाच्या विकासांमध्ये अडथळे आणणारे आणखी खूप घटक आहेत. उदा. नैसर्गिक साधनांचा अयोग्य वापर, शेतीवरच अतिरिक्त अवलंबित्व, दूरवर पसरलेली निरक्षरता, कुशल कामगारांची उणीव, उद्योजकतेची उणीव आणि तांत्रिक पायाभूतसंरचना इत्यादी. हे सर्व घटक परस्पर संबंधीत व परस्परावर परिणाम करणारे असतात. मेयर आणि बाल्डवीन यांच्या मते,

"बाजारातील अपूर्णता उत्पादन साधनांची पर्याप्त विभागणी होऊ देत नाही, दृष्टचक्रे रचनात्मक बदल घडविण्यापेक्षा प्रतिस्पर्धा करणे आणि आंतरराष्ट्रीय प्रवाह गरीब राष्ट्रांच्या दृष्टिकोणातून पर्याप्त नाहीत."

संदर्भ सूची

1. डॉ. व्यवहारे रामानंद बापूराव, शाश्वत विकास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद
पृष्ठ १, १० पृष्ठ २१ ते २५.
2. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूरशिक्षण केंद्र, बी. ए. भाग- अर्थशास्त्र पेपर १० विकासाचे अर्थशास्त्र (Economics of Development) पृ. क्र. ३.४.११, १२ व १३
3. जयश्री बी यांचा दैनिक सकाळ दिनांक १३/०६/२०२१ मधील लेख.
4. विकिपीडिया मुक्त ज्ञानकोश.
5. सहस्रबुद्धे कपिल, शाश्वत विकास उद्दिष्टे - आपल्या उद्यासाठी ,चा लेख , सेंटर फॉर रिसर्च अँड स्ट्रॅटिजिक प्लॅनिंग अँड सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट, पुणे, दिनांक ०३/०८/२०२०.
6. डॉ. दंड अनामित्रा अनुराग, अभ्यागत संशोधक ,यांचा ऑब्जर्वर रिसर्च फाँडेशन कोलकाता वरील लेख दिनांक २४/०४/२०२०.

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimri.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	Sustainable Development of Agrotourism Centers : A Review	Prof. Santosh Maruti Shinde	05
02	A Introspective study of latest trends and impact of COVID-19 on Indian Economy	Dr. Sonawane S. Bhimrao	11
03	Critical Analysis of the CSR Projects of Reliance Industries Limited	Dr. CS CMA Sanvedi Rane	18
04	Covid - 19 : Impact on Travel & Tourism sector.	Dr. Madhuri P. Kamble	25
05	Climatic Changes & It's Impact on Agriculture	Dr. S.A. Bajpai	29
06	Whatsapp A Tool of Social Media Marketing	Dr. Yogita P. Chaudhari	31
07	Forestry of Maharashtra: A Geographical Analysis	Dr. Ashok S. Bhalerao	35
08	Climate Change and Challenges	Bhola Nath Samanta	41
09	Rural Development Schemes in India - A Study	Dattu S. Lahane	49
10	Exploring the Challenges and Opportunities of Trade and Development of E-commerce in India	Dr. Prashant N. Deshmukh Mr. Gautam Uttam Nikam	54
11	COVID-19 and Its Impact on the Indian Economy	Mr. Nitin P. Malegaonkar	57
12	The Ajanta Caves : A Tourist Magnet	Dr. Pramod A. Pawar	62
13	Analysis Of Crop Combinations In Shrigonda Tahsil, Ahmednagar District, Maharashtra	Dr. S. N. Dalimbe	64
14	Agricultural Productivity in Sipna Watershed of Melghat Region in Amravati District	Dr. Sunil B Akhare Ankush C Khobragade	70
15	The Indian Automobile Industry: an emerging growth engine for India's Economy	Dr. Kalpana M. Patil	74
16	Performance of Agro Based Industries In India	Dr. Vilas Epper Mr. Kishor Lokhande	81
17	Development of Tourism in Maharashtra	Dr. Tathe S.V. Dr. Sangole S.B.	85
18	औद्योगिक प्रदूषण: माहिती व परिणाम	डॉ. ज्योती मारोतीराव अर्जुनी	87
19	शाश्वत आर्थिक विकास	श्री. दत्तात्रय विश्वंभर जाधव प्रा. डॉ. आर. बी. वनारसे	90
20	शाश्वत आर्थिक विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका	प्रा. दादाराव बंदभान काटकर	99
21	सांशयित मिडिया आणि मार्केटींग	प्रा. डॉ. दिलीप स. बिस्ते	102
22	शिक्षणातून शाश्वत विकास	डॉ. राजु भागाजी वनारसे ✓	104
23	उत्पदेक उष्ण पाण्याचा झरा असलेले तीर्थक्षेत्र पर्यटन स्थळ	डॉ. शिंदे व्ही. जी. चोपडे के. बी.	110
24	उद्योग, नाविन्यता या शाश्वत विकास ध्येयासंदर्भात महाराष्ट्र शासनाच्या भूमिकेचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	112
25	हवामान बदलावरील उपाय योजना काळाची गरज	डॉ. दिलीप फोके	115
26	बुलढाणा जिल्ह्यातील जळ्यांव गावातील कापूस आणि सोयाबीन पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. पंकज युवराज शिंदे देवानंद मजानन नागरे	118

डॉ. राजु भागाची वनासे

सहयोगी प्राध्यापक आणि राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगांव जि. औरंगाबाद

गोषवारा (Abstract)

औद्योगिक क्रांतीनंतर जगातील सर्वच देशांमध्ये मगिनरीचा वापर वाढलेला दिसतो. त्यामधून अनेक प्रकारचे प्रदूषण होत आहे. या औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाचा मोठ्या प्रमाणात न्हास झालेला आहे. औद्योगिक कारखान्यामधून निघणारे सांडगणी, वेगवेगळे विषारी वायू यामुळे पर्यावरणाला धोका निर्माण झालेला आहे. अशा परिस्थितीमध्ये कमीत कमी नैसर्गिक साधनांचा वापर करून जास्तीत जास्त शाश्वत विकास करून घेण्याचे आव्हान जगासमोर उभे आहे. अशा परिस्थितीत शिक्षणाच्या माध्यमातून शाश्वत विकास कसा करता येईल आणि भावी पिढीला आपली जे नैसर्गिक साधने आहेत, ज्यांची पुनर्निर्मिती होणे शक्य नाही अशा साधनांचा वापर कमीत कमी करण्याचे संस्कार नवीन पिढीवर बिंबवणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण आजचे विद्यार्थी हे उद्याचे नागरिक असतात आणि या नागरिकांमध्ये या सगळ्या गोष्टींची जाणीव होणे, जाणीव करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे काम शिक्षणाच्या माध्यमातून केले जाऊ शकते. जगात अनेक अशी उदाहरणे आहेत की त्या उदाहरणांमधून शिक्षणाच्या माध्यमातून देशात क्रांती झालेली दिसून येते आणि ही क्रांती आता शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून कठोरपणे प्रयत्न शिक्षण संस्थांनी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांनी आपले जे नैसर्गिक वैभव आहे त्या वैभवाचे जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षण हे शाश्वत विकासासाठी कसे पूरक आहे त्याची मांडणी या लेखात करण्यात आली आहे.

सुचनक शब्द (Keywords): शाश्वत विकास, मुल्यांशिक्षण, औद्योगिकीकरण, पर्यावरण

प्रस्तावना:

प्रत्येक देशाला राष्ट्र उभारणीच्या कामांमध्ये शिक्षण ही व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची असते. शिक्षणाने देशाच्या नागरिकांना एक वेगळी दृष्टी देशाबद्दल निर्माण होते आणि देशाच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या बाबी नागरिकांमध्ये रुजवण्याचे काम शिक्षण व्यवस्था करत असते. शिक्षणाच्या माध्यमातून कौशल्य, मानवी मूल्ये आणि संवैधानिक मूल्ये वर्तमान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असते. त्याचप्रमाणे संशोधनाच्या माध्यमातून नवीन ज्ञानाचा शोध घेऊन हे ज्ञान समाज उपयोगी कसे पडेल, राष्ट्राच्या उभारणीमध्ये या ज्ञानाचा कसा फायदा होईल याची काळजी अध्यापन आणि अध्ययनामध्ये घेतली जात असते. शिक्षण वेगवेगळ्या प्रकारचे असू शकते प्रामुख्याने औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षण अशा दोन पद्धतीचे शिक्षण सांगितले जाते. शिक्षण ही अखिरत चालणारी प्रक्रिया आहे. तांत्रिक ज्ञानाबरोबरच एक चांगला नागरिक पडविणे ही शिक्षण व्यवस्थेचे महत्त्वाची जबाबदारी असते ही. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'शिक्षण हे जापिणीचे दूष आहे जो ते पीतो तो गुरुगुर्याशिवाय राहणार नाही.' शिक्षणातून ज्ञान, कौशल्य, मानवी मूल्य, घटनात्मक मूल्य, विद्यास आणि सवयीचे संस्कार केले जातात.

भारतामध्ये 1991 नंतर आर्थिक उदारीकरणाची प्रक्रिया वेगळी सुरु झाली. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून जग हे एका जागतिक खंड्यात रूपांतर झाले. प्रत्येक देशाला आपला विकास करून घेण्याची एक ओढ लागलेली दिसते आणि हा विकास करत असताना तो आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, पर्यावरणीय आणि सवैधानिक असला पाहिजे. त्याचबरोबर तो विकास हा शाश्वत विकास असला पाहिजे. जर विकास हा शाश्वत नसेल तर आपण भावी पिढीसाठी मोठी संकटे निर्माण करित आहोत, अशा पद्धतीची एक भावना जगामध्ये निर्माण झालेली दिसते. त्यामधून शाश्वत विकासाची संकल्पना पुढे आलेली दिसते. ही संकल्पना १९९० च्या दशकात लोकप्रिय झालेली आहे. आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संतुलन यांच्यात सामंजस्य प्रस्थापित करणे आणि वर्तमानासोबतच भावी पिढीचे भविष्य सुरक्षित करणे हा शाश्वत विकासाचा महत्त्वाचा विचार आहे. शाश्वत विकासात मानवी व पर्यावरणीय घटकांचा परस्पर संवादाचा आयोजन आणि नियोजन करण्यावर भर देणे. जेणेकरून आर्थिक विकासाचा नमुना, सध्याच्या गरजा आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण होईल अशी अपेक्षा असते. शाश्वत या शब्दाचा अर्थ दीर्घकाळ टिकून राहणे, दीर्घकाळ चालू राहणारी आर्थिक वाढ किंवा दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे सामाजिक आर्थिक परिवर्तनाची प्रक्रिया उत्पादन घटक आणि उपभोगाचे घटक यात समतोल साधणे होय. औद्योगिकीकरणामुळे संसाधने

झपाट्याने नष्ट होत आहेत. अणुऊर्जेतून निघणारी किरणोत्सारीता पाणी, हवा प्रदूषित करत आहेत. ही मानवासाठी अत्यंत हानिकारी अशी बाब आहे. त्याचप्रमाणे अनियंत्रित शेती आणि औद्योगिकीकरण यामुळे जमीन, पाणी आणि हवा मोठ्या प्रमाणात प्रदूषित होत आहेत. वैज्ञानिकांच्या मते, 2050 पर्यंत जगाची 80% लोकसंख्या शहराला नाम्नव्यास असेल तेव्हा आपल्यासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झालेले असतील. शाश्वततेची संकल्पना सामान्यपणे चार पैलूंची निर्गडित आहे. पर्यावरणीय, आर्थिक, सामाजिक आणि संस्थात्मक शाश्वतता हे महत्त्वाचे चार पैलू आहेत. इंटरनॅशनल युनियन फॉर कन्झर्वेशन ऑफ नेचर अँड नॅचरल रिसोर्सेस (IUCN) या संस्थाने 1991 मध्ये जाहीर केलेल्या शाश्वत जीविताच्या घोषणात त्यांनी शाश्वततेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. 'शाश्वतता म्हणजे सजीव परिस्थिती किंवा नैसर्गिक स्रोतांचा असा वापर करणे, जो पुन्हा धरून काढता येईल. हार्मन डॅली या अर्थशास्त्रज्ञांनी शाश्वततेच्या तीन कसोट्या सांगितल्या आहे.

1. पुनर्निर्मितीक्षम स्रोतांच्या निर्मितीचा वेग वापरापेक्षा जास्त असावा.
2. पुनर्निर्मितीक्षम पर्यावाच्या विकासाचा वेग वापरापेक्षा जास्त असावा.
3. प्रदूषणाचा वेग पर्यावरणाच्या समावेशनाच्या क्षमतेपेक्षा जास्त नसावा.

शाश्वत विकासाबाबत पहिला अहवाल क्लब ऑफ रोमने तयार केला व तो वाढीच्या मर्यादा या नावाने प्रसिद्ध केला. अहवालात साधन संपत्तीच्या अतिरिक्त वापरामुळे आपले भविष्य कसे अंधकारमय होणार आहे यावर प्रकाश टाकला आहे. विंढन विकास प्रक्रियेनुसार विकास हा पुढील पिढीसाठी समृद्ध व परिपूर्ण राहिल अशा दृष्टिकोनातून लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. संसाधनांच्या न्हासांचा व वापरांचा वेग संसाधनांच्या विकासाच्या कितीतरी अधिक प्रमाणात आहे. आजच्या पिढीने अचक्रीत (Non Recyclable) संसाधनाचा वापर मर्यादित केला पाहिजे आणि पुनर्वापर होणाऱ्या संसाधनाचा वापर वाढविला पाहिजे. वाप, सौरऊर्जा यांचे आपोआप पुनर्निर्माण होते. त्यांचा वापर वाढवावा व कोळसा, खनिज तेल, नैसर्गिक वायू यांचा वापर कमी करावा अशा पद्धतीची एक अपेक्षा संशोधकांनी व्यक्त केलेली आहे.

गृहीतके:

1. शाश्वत विकासासाठी दर्जेदार आणि पर्यावरणपूरक शिक्षण ही पूर्वअट आहे.
2. जबाबदार आणि मूल्य शिक्षणाने नैसर्गिक संसाधनाचा वापर कमी करून शाश्वत विकास साधण्यास मदत होते.

उद्दीष्ट्ये:

1. शिक्षणाचा उपयोग शाश्वत विकासासाठी कसा होतो त्याचा अभ्यास करणे.
2. दर्जेदार आणि पर्यावरणपूरक शिक्षणाने नैसर्गिक संसाधनाचा वापर कसा सीमित केला जातो आणि ही संसाधन जतन करणार कसा भर दिला जातो याचा अभ्यास करणे.

भारतातील शिक्षण व्यवस्था आणि शाश्वत विकास:

भारताला शिक्षणाच्या बाबतीमध्ये एक प्रगत असा इतिहास आहे. भारतातील प्राचीन शिक्षण पद्धती ही विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि सर्वांथीने विद्यार्थी एक उत्तम नागरिक घडविणारी, त्याचबरोबर एक मूल्य आधारित माणूस घडणारी होती. गुरुकुल व्यवस्थेमध्ये गुरु आपल्या विद्यार्थ्यांला त्याच्या कुटुंबापासून दूर घेऊन हिमालयात त्याच्यावर शैक्षणिक संस्कार करीत असत आणि या संस्कारामधून एक चांगला माणूस घडविण्याचे काम गुरुकुल व्यवस्थेने केलेला आहे. त्याचप्रमाणे नालंदा आणि तक्षशिला ह्या दोन विद्यापीठांची नावे भारतामध्ये घेतली जातात. या विद्यापीठांमधून भारताच्या ज्ञान विज्ञानाच्या वैभवाची परंपरा जतन करण्याचे काम केले गेले. नालंदा या विद्यापीठांमधून विद्यार्थ्यांला एक कौशल्यावर आधारित माणूस बनवण्याचा प्रयत्न केला गेला. या विद्यापीठांनी भारताचा शैक्षणिक वारसा जतन करण्याचे काम केले. परंतु पुढे तो वारसा पुढच्या पिढीने सांभाळा नाही आणि ते ज्ञान समाजापर्यंत सक्रमित करण्यात आम्ही कमी पडलो. अशा पद्धतीची खंत आहे. जर या व्यवस्थेचे ज्ञान समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचले असते तर आज भारत हा ज्ञानाच्या बाबतीतमध्ये विश्वगुरु मानला गेला असता. नवीन शैक्षणिक घोषणांच्या माध्यमातून आजचे सरकार जे ज्ञानाच्या बाबतीतमध्ये विश्वगुरु बनण्याचे स्वप्न पाहत आहे ते त्या प्राचीन शिक्षण पद्धतीमुळे शक्य झाले असते. अशा पद्धतीचा तर्क अनेक अभ्यास करणे दिलेला आहे.

त्यानंतर भारतामध्ये इंग्रजी राजवटीची सुरुवात झाली. ईस्ट इंडिया कंपनी नावाची एक ब्रिटिश कंपनी भारतामध्ये अली बाबांठी एक आपली स्वतंत्र अशी शिक्षण पद्धती भारतामध्ये सुरू केली. या शिक्षण पद्धतीमधून क्लार्क, मिलिटरी फॉर्सेस आणि कंपनी वर्कर्स यांची निर्मिती करण्याचे काम या शिक्षण पद्धतीने केले. ईस्ट इंडिया कंपनीचा उद्देश इंग्रजी राजवट भारतामध्ये अबाधित

राहिली पाहिजे आणि भारतीय विद्यार्थी हा शरीराने बरी भारतीय असता तरी डोक्याने तो ईस्ट इंडिया कंपनीचा माणूस असला पाहिजे, इंग्रज असला पाहिजे. अशा पद्धतीची व्यवस्था, अशा पद्धतीचे शिक्षण ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतामध्ये सुरु केलेले आपल्याला दिसते आणि या शिक्षणामधून फक्त आणि फक्त इंग्रजांना पूरक असलेले मनुष्यबळ निर्माण झालेले दिसते आणि त्यानंतर ही व्यवस्था अनेक वर्षे भारतामध्ये चालू राहिली.

शिक्षणामुळे माणसाची कल्पनाशक्ती विस्तीर्ण झाली पाहिजे. तो ज्या विषयाचे ज्ञानआधी ग्रहण करत आहे त्या विषयामध्ये त्याला नवीन कल्पना सुचल्या पाहिजे. दैनंदिन जीवन जगत असताना त्याच्या समोर ज्या समस्या येतात त्या समस्या सोडविण्यासाठी त्याची कल्पकवृत्ती त्याने उपयोगात आणली पाहिजे. आणि त्या माध्यमातून आपल्याला येणाऱ्या ज्या अडचणी आहेत त्या सोडवण्याचा प्रयत्न शिक्षित माणसाच्या माध्यमातून झाला पाहिजे. ही कल्पना विकसित करण्याचे काम शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हावी अशा पद्धतीची अपेक्षा शिक्षण तज्ञांनी व्यक्त केलेली दिसते. त्याचबरोबर नवनिर्मितीचा घ्यास शिक्षित माणसाने घेतला पाहिजे. शिक्षण देत असताना या शिक्षणाच्या माध्यमातून त्या व्यक्तीच्या डोक्यामध्ये नवीन निर्मितीची संकल्पना सतत आली पाहिजे. असा देखील शिक्षणाचा एक उद्देश आपल्याला दिसून येतो. नवनिर्मिती झाल्याशिवाय या विश्वामध्ये जे नवीन प्रश्न आहेत ज्या समस्या आहेत त्या समस्या सोडवण्यासाठी मार्ग निघणार नाही. या समस्या सोडवण्यासाठी नवनिर्मिती ही अत्यंत आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, गुगलने गुगल लोकेशन नावाचं एक ॲप डेव्हलप केलेला आहे. हे ॲप आपल्याला आपल्या आजूबाजूला असलेल्या प्रत्येक गोष्टीची माहिती देते आणि आपल्याला एखाद्या अनोळखी ठिकाणी जायचे असेल तर त्या ठिकाणी जाण्यासाठी या गुगल मॅप चा उपयोग आपल्याला होतो. रस्ता सांगण्याचे काम या गुगल मॅप च्या माध्यमातून केले जाते. त्यामुळे अशा प्रकारची नवनिर्मिती, ज्या इजिनियर लोकांनी हे ॲप बनवले त्यांची जी सर्जनशिलता आहे. अशा पद्धतीची सर्जनशिलता प्रत्येक माणसामध्ये निर्माण झाली पाहिजे. यासाठी शिक्षणामध्ये कल्पनेबरोबरच सर्जनशिलता देखील महत्त्व आहे. आणखी एक उद्देश शिक्षणाचा असा सांगितला जातो की, नवनिर्मिती देखील शिक्षणामध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून झाले पाहिजे. जगाला आपला शाश्वत विकास करून घ्यायचा असेल तर त्यासाठी या मनुष्यबळाच्या माध्यमातून नवीन नवीन आव्हाने नवीन नवीन इनोवेशन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. या माध्यमातून जी नैसर्गिक साधन संपत्ती आपल्याकडे उपलब्ध आहे. त्या साधन संपत्तीचा योग्य वापर करून घेऊ शकतो आणि ती संपत्ती कमीत कमी वापरून जास्तीत जास्त त्याचा फायदा, जास्तीत जास्त विकास कसा साधता येईल. यासाठी नवीन नवीन कल्पना आपल्या विद्यार्थ्यांनी विकसित केल्या पाहिजे. विद्यार्थ्यांना त्या सुचल्या पाहिजे यासाठी इनोवेशन हे अत्यंत महत्त्वाचे मूल्य शिक्षणातून विकसित झाले पाहिजे. अशा पद्धतीचाही विचार अनेक अभ्यासकांनी व्यक्त केलेला आपल्याला दिसून येतो. त्यामुळे शिक्षणाचा उद्देश काय असेल, तर शिक्षणाचा उद्देश हा व्यक्तिमत्त्वामध्ये जे पोटेंशियल आहे ते विकसित झाले पाहिजे. त्या व्यक्तीचा जीवनाबद्दलचा प्लॅन ऑफ ॲक्शन तयार झाला पाहिजे. त्याच्या डोक्यामध्ये योग्य ते विचार आहेत, विचार करण्याची क्षमता विकसित होणे आवश्यक आहे. या माध्यमातून तो व्यक्ती या देशाचा नागरिक म्हणून चांगली सेवा करेल. देशाचा शाश्वत विकास आपल्याला करून घ्यायचा आहे. त्या शाश्वत विकासाला पोषक असे मनुष्यबळ शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण होईल. माझ्या मते, शिक्षण हे शाश्वत विकासाची अत्यंत महत्त्वाची अट आहे जर योग्य शिक्षण, कौशल्य आणि मूल्यांवर आधारित शिक्षण, विद्यार्थ्यांना दिले गेले तर त्या माध्यमातून ते विद्यार्थी या देशाचा शाश्वत विकास करतील आणि आपल्या भावी पिढीच जे भविष्य आहे ते भविष्य देखील सुरक्षित करतील. अशा पद्धतीचा भारतीय शिक्षणाचा उद्देश असावा. अशा पद्धतीची अपेक्षा अभ्यासकांनी व्यक्त केलेली दिसून येते.

शाश्वत विकासासाठी भारतीय शिक्षणातील सुधारणा आयोग आणि त्यांची अपेक्षा:

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी समानतेवर आधारित शिक्षण व्यवस्था प्रस्थापित व्हावी अशा पद्धतीची अपेक्षा व्यक्त केली. या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये जात, धर्म, वंश, लिंग आणि आर्थिक स्थिती या आधारावर व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भेदभाव केला जाऊ नये. सर्व गटाचे विद्यार्थी एकाच वर्गामध्ये शिकले पाहिजे आणि या विद्यार्थ्यांमध्ये उच्च-नीचता हा भाव न राहता समानतेचा भाव निर्माण झाला पाहिजे. अशा पद्धतीची अपेक्षा मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी व्यक्त केलेली आपल्याला दिसते. त्यानंतर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली 1948 साली एका शिक्षण आझाद यांनी व्यक्त केलेली आपल्याला दिसते. त्यानंतर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली 1948 साली एका शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाने देखील शिक्षणामध्ये अमुलाग्र अशा सूचना सुचविलेला दिसतात. 1964 ते 66 दरम्यान कोठारी आयोग नावाचा एक आयोग भारतामध्ये स्थापन करण्यात आला. आणि या आयोगाने 1968 साली पहिले शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. या शिक्षणामध्ये त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेत इंग्रजांनी आणलेली जी व्यवस्था होती, त्या व्यवस्थेमध्ये अमुलाग्र बदल सुचविले आणि ही व्यवस्था भारताच्या प्रथा आणि परंपरांच्या अनुषंगाने, भारताच्या प्राचीन इतिहासाच्या अनुषंगाने

अशी शिक्षण व्यवस्था निर्माण व्हावी. अशा पद्धतीची एक नवीन धारणा कोठारी आयोगाने समोर ठेवलेली दिसते. त्यामधून शिक्षण क्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. द्वितीय शैक्षणिक धोरण ई. स. 1992 साली भारतामध्ये आले. शिक्षणामध्ये तांत्रिक शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले गेले पाहिजे. त्याचबरोबर संगणकावर आधारित जे वेगवेगळे कोर्सेस आहेत, जे कोर्सेस व्यक्तीला रोजगार निर्माण करून देतील अशा पद्धतीच्या शिक्षणाला या शैक्षणिक धोरणामध्ये महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले. ई. स. 2009 साली मोफत व सक्तीचे शिक्षण अधिनियम हा कायदा पास करण्यात आला. आणि त्या माध्यमातून मुलांना मोफत आणि चांगल्या प्रकारचे शिक्षण प्राप्त झाले पाहिजे. अशा पद्धतीच्या तरतुदी भारत सरकारने या कायद्यामध्ये केलेल्या आपल्याला दिसून येतात.

आता तिसरे शैक्षणिक धोरण येऊ घातलेले आहे. या नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शाश्वत विकासासाठी शैक्षणिक व्यवस्थेमध्ये अनेक बदल करण्यात आलेले आहे. भारताला ज्ञानाच्या बाबतीमध्ये सुपर पाँवर बनविणे हा या नवीन शैक्षणिक धोरणाचा महत्त्वाचा उद्देश आपल्याला दिसून येतो. यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता ओळखून त्या विकसित करण्यासाठी या शैक्षणिक धोरणामध्ये महत्त्वाचे बदल करण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांची कल्पकता आणि तार्किकतेवर या व्यवस्थेत भर देण्यात आलेला आपल्याला दिसून येतो. तार्किकता विद्यार्थ्यांची विकसित झाली तर त्याला आपल्यासमोर घडणाऱ्या न्या घटना भर देण्यात आलेला आपल्याला दिसून येतो. तार्किकता विद्यार्थ्यांची विकसित झाली तर त्याला आपल्यासमोर घडणाऱ्या न्या घटना आहेत त्याचा सहसंबंध लावता येईल आणि त्या सहसंबंधांमधून ही घटना कशी आणि का घडली, त्याच्या पाठीमागची कारणे काय ज्या समस्या आहेत त्या समस्या सोडविण्यावर तो स्वतः भर देईल आणि त्याचा उपयोग समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी होईल अशा पद्धतीची अपेक्षा या नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये व्यक्त केलेली आहे. त्याचप्रमाणे घोककमपट्टी ऐवजी संकल्पना समजून घेणे ही गोष्ट देखील या नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये समाविष्ट केलेली आपल्याला दिसून येते. एखादी गोष्ट पाठांतर करण्यापेक्षा ती गोष्ट नेमकी काय आहे, ती संकल्पना काय आहे हे समजून घेऊन तिचा इतिहास आणि वर्तमानामध्ये त्या संकल्पनेची स्थिती कशी होती, ती आपल्या जीवनामध्ये कशी अंमलात आणता येईल याबाबतला देखील उल्लेख या शैक्षणिक धोरणामध्ये आपल्याला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे नैतिकता आणि मानवी व घटनात्मक मूल्यांचे जतन झाले पाहिजे यासाठी महत्त्वाची भूमिका या शैक्षणिक धोरणामध्ये देण्यात आलेली आहे. कारण विद्यार्थ्यांमध्ये आपण कौशल्य विकसित करतो परंतु त्यांच्यामध्ये नैतिक आणि घटनात्मक मूल्ये आहेत रुजली गेली पाहिजे. ज्याचा उपयोग एक चांगला नागरिक म्हणून देशाला होईल. एक चांगला नागरिक निर्माण झाला तर देशापुढे जे अनेक प्रश्न आहेत जसे कि, गुन्हेगारी प्रवृत्ती, दहशतवाद ह्या समस्या आपोआपच कमी होतील. त्यासाठी वेगवेगळे कायदे करण्यापेक्षा विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यशिक्षण रुजवणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अशा पद्धतीचे दृष्टिकोन या नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये ठेवण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे एखाद्या विद्यार्थ्याला एकापेक्षा अनेक विषयांमध्ये आवड असेल वेगवेगळ्या विद्याशाखांमध्ये आवड असेल तर त्या विद्यार्थ्याला एका बरोबर अनेक वेगवेगळ्या विषयांमध्ये ज्ञान घेता येईल. त्या ज्ञानाचा उपयोग करून त्याला आपले जीवन समृद्ध बनवता येईल. अशा पद्धतीची अपेक्षा, तरतुदी या नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले आहे. या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीनंतर भारताचा शाश्वत विकास निश्चितच वाढेल आणि या विकासाचा फायदा देशातील प्रत्येक समाज घटकापर्यंत पोहोचेल. अशा पद्धतीचे अपेक्षा या नवीन शिक्षण धोरणाच्या माध्यमातून व्यक्त करण्यात आलेली आहे.

केस स्टडी - श्री. सोनम वांगचुक यांचे शाश्वत विकासासाठी शैक्षणिक मॉडेल:

जम्मू आणि कश्मीर प्रदेशाच्या लडाखमध्ये राहणाऱ्या एका अभियंत्याने ज्याचं नाव सोनम वांगचुक असे आहे, यांनी शाश्वत विकासासाठी एक असे शाळेचा मॉडेल तयार केलेले आहे. त्यांच्या या शैक्षणिक मॉडेलची चर्चा जगभर झालेले दिसून येते. हे लडाखमध्ये असलेली परिस्थिती, कमी तापमानाची समस्या ती सोडवण्याचा प्रयत्न सौरऊर्जेच्या माध्यमातून या अभियंत्याने केलेला योग्य प्रकाश आतमध्ये येईल. प्रकाश मध्ये येत असताना बाहेरची थंड हवा आत मध्ये येणार नाही अशा पद्धतीची रचना या मॉडेलची करण्यात आलेली आहे. बाहेरचे तापमान हे उणे 20 असते परंतु या शाळेतले आतले तापमान अधिक 14 ठेवण्याचा यशस्वी प्रयोग त्यांनी केला आहे. जेथे अत्यंत थंडीचे वातावरण असताना देखील या शाळेमध्ये उबदार वातावरण तयार करण्यात येऊ शकते. त्यासाठी कोणत्याही विजेचा, कोणत्याही नैसर्गिक तेलाचा, वायूचा उपयोग न करता ज्वलनशिल गोष्टीचा उपयोग न आहे ज्याचा उपयोग देखील सोलर प्लेट्स लावून ग्रीनहाऊसमध्ये तापमान मॉडेल करण्याचे काम या अभियंत्याने केलेले आहे.

शंडीच्या दिवसांमध्ये लडाखमध्ये कोणतीही भाजी उपलब्ध नाही कारण खूप उणे तापमान असते. श्री सोनम वांगचुक यांनी सोलर प्लेक्चर उपयोग करून ग्रीन हाऊस तयार करून त्यांचे टॅपेचर मॅटेन केले. त्या ठिकाणी भाजीपाला आणि लडाखी माणसाला उपयोगी भाज्या पिकवण्याचे काम या व्यक्तीने केले.

त्यांचे जे शाळेचे मॉडेल आहे या शाळेच्या मॉडेलमध्ये शिक्षकांची संख्या कमी आहे जे सीनियर विद्यार्थी असतात ते विद्यार्थी ज्युनिअर विद्यार्थ्यांना शाळेत शिकवतात. लोकशाही पद्धतीने ही शाळा चालते आणि या शाळेमध्ये जे वरच्या वर्गाची विद्यार्थी आहेत ते विद्यार्थी खालच्या वर्गातील मुलांना आपले एक्सपेरिमेंट शिकवत असतात ज्या माध्यमातून अत्यंत कमी शिक्षकामध्ये चाललेली ही शाळा म्हणून देखील तिचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. सोनम वांगचुक असं म्हणतात की, आम्ही गाईचा गोठा या ठिकाणी तयार केलेला आहे आणि या गाईच्या गोठ्याला देखील आम्ही सोलर पॅनल बसवलेले आहेत. ते पॅनल त्या गाईच्या गोठ्यामध्ये ऊर्जा तयार करतात आणि त्या ऊर्जेमुळे ते टॅपेचर मॅटेन राहते. गाई कमी खाऊन जास्तीत जास्त दूध या गाईच्या माध्यमातून मिळते. शंडीच्या दिवसांमध्ये या प्राण्यांना खायला जास्त लागते कारण शरीरातले तापमान मॅटेन करण्यासाठी त्यांना जास्त अन्नाची गरज असते. ती गरज या तापमान मॅटेन केल्यामुळे कमी होते आणि कमी चान्यामधून जास्तीत जास्त दूध या गाईच्या माध्यमातून मिळते. अशा पद्धतीचा अनुभव त्यांनी व्यक्त केला. या सगळ्या नाविन्यपूर्ण प्रयोगामुळे त्यांना रेमन मॅंगसेसे पुरस्कार 2018 साली प्राप्त प्रदान करण्यात आला. शैक्षणिक क्षेत्रातले हे शाश्वत विकासचे मॉडेल अत्यंत महत्वाचं आहे.

उपाययोजना / समारोप:

भारताचा सर्वांगीण शाश्वत विकास करायचा असेल तर त्यासाठी त्या विकासाला पोषक असे शिक्षण भारतीय शाळा, महाविद्यालय आणि विद्यापीठांमध्ये देणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतामध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग हा कमीत कमी प्रमाणात कसा करावा, या संपत्तीचे जतन कसे करावे आणि पुढील पिढीसाठी ही संपत्ती कशी राखून ठेवावी. यासाठीच्या शिक्षणाची आवश्यकता शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. भारत सरकारने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे नुकतेच मांडलेले आहे. या धोरणामध्ये शाश्वत विकासाच्या बाबतीमध्ये अनेक उपाययोजना शासनाने केलेल्या आहे. 2050 पर्यंत 80% लोकसंख्या ही शहरांमध्ये राहिल अशा पद्धतीचा अंदाज शासनांनी व्यक्त केलेला आहे. त्यामुळे देशाकडे वेगवेगळ्या प्रकारची साधन संपत्ती आहेत, ज्याची पुनर्निर्मिती होऊ शकत नाही. अशा सर्व संपत्ती यामध्ये वेगवेगळे नैसर्गिक वायू, खनिजे यांचा कमीत कमी वापर करून त्यांचे जतन करण्याचा प्रयत्न आपण सर्वांनी करणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे प्रबोधन घडून आणण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि धोरणामध्ये तशा पद्धतीचा बदल होणे अत्यंत आवश्यक आहे. कमीत कमी साधनांचा वापर करून जास्तीत जास्त विकासाची योजना कशी आखता येईल याचा विचार होणे आवश्यक आहे. लडाखमधील श्री सोनम वांगचुक यांनी जे शाश्वत विकासाचे मॉडेल उभे केलेले आहे तसेच मॉडेल देशभरातील वेगवेगळ्या शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठांमध्ये सुरू होणे आवश्यक आहे. विशेषतः हिमाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर आणि उत्तराखंड या थंड प्रदेशांमध्ये अशा पद्धतीचे शाळेचे मॉडेल विकसित होणे आवश्यक आहे. यामधून मोठ्या प्रमाणात ऊर्जेची बचत होईल.

संदर्भ सूची:

1. शोरात, एस. (२०२२). नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०, हरिती प्रकाशन
2. वानखेडे, डी. (२०१७). शाश्वत विकास, पिबिडी प्रकाशन
3. Katak, R., Borah, A.C., (Edi.) (2010), Renewable energy & Sustainable development, EBH publisher.
4. Arya, A., Jotania, P., Nanaware, R., (2021), NEP 2020 – Reformation of Indian Education System, Nexus Publication
5. Kumar, R., Sinha, R., (2020), India's National Education Policy- An overview, Notion Press.
6. Mandal, K. C., (2021), National Education Policy 2020: The Key to Development in India, Notion Press.

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

On 09th March 2023

Special Issue No.118

75 Years of Indian Independence

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandle

Executive Editor

Dr. Sunita Shinde (Deshmukh)
(Principal)

Editors

Dr. Balaji M. Ekurkekar
(HOD, Economics)

Dr. Baban P. Amle
(HOD, Public Administration)

Dr. Suryakant M. Sambhalkar
(HOD, Political Science)

Dr. Tukaram T. Kolhe
(HOD, Sociology)

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr.Waghmare Manik.S.	Role of Reserve Bank of India in Indian Economy Development	1
2.	Pravin Mahadeo Manwar	Development of Rural Society: Issues & Challenges	6
3.	Ambadas Argade	E-Governance	10
4.	Maimanat Jahan Ara	An Overview of Innovation and Intellectual Property Rights in India	14
5.	Dr. Gajanan D. Chittewad	The Development of Rural Society: Issues & Challenges	17
✓ 6.	Digambar V. Gangawane	RTI: A Powerful Tool to Streng Then Good Governance	22
7.	Dr. Satish Karad	India's Chance to Lead in the G-20	25
8.	Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare	Right to Information Act- 2005: A Review	32
9.	Dr.Sudhir Prakashrao Dinde	National Development: Reality And Illusion	35
10.	Dr Jayashri T Birdavade-Bhandwadar	National Education Policy 2020 with Regard to Higher Education in India	38
11.	Miss Sheela B Janjal	Development of Rural Society : Issues & Challenges	42
12.	Capt.Dr.B.T. Pote	Status, Potential and New Methods in Organic Farming	46
13.	Dr. Vinayak Nagarao Shinde	The Role of RBI in The Economic Development	49
14.	Dr. Balaji Madhukar Ekurkekar	A Study of Difficulties and Remedies for Sustainable Agricultural Development	53
15.	Waghmare Sanjay Shankarrao Dr. Jyoti Lahuroa Dharmadhikari	A Portrayal of Parsi Community in Rohinton Mistry's <i>Such A Long Journey (1991)</i>	56

RTI: A Powerful Tool to Strengthen Good Governance

Digambar V. Gangawane
Asso. Prof. & Head,
Public Administration
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Abstract:

The Right to Information (RTI) Act of 2005 has been put into effect to make minor changes to how government business is handled. Numerous activities are being carried out all around the world to recognise the necessity of good governance. The right to information (RTI) is being seen as a viable instrument for emancipation. The purpose of the Right to Information Act of 2005 was to advance accountability, openness, and transparency in public administration. It is crucial that the RTI Act give individuals the ability to ask questions about how governments run online in order to fulfil these goals. As a result, this essay emphasises the value of the right to information as a weapon for achieving good governance. Additionally, it addresses how corruption is more likely to occur in a government that functions with more secrecy than it is in one that does so with more openness.

Keywords: RTI, Democracy, Integrity, Transparency, Accountability.

I. Introduction

The Right to Information (RTI) Act of 2005 has been put into effect to make minor changes to how government business is handled. Numerous activities are being carried out all around the world to recognize the necessity of good governance. The right to information (RTI) is being seen as a viable instrument for emancipation. The purpose of the Right to Information Act of 2005 was to advance accountability, openness, and transparency in public administration. It is crucial that the RTI Act give individuals the ability to ask questions about how governments run online in order to fulfil these goals. As a result, this essay emphasises the value of the right to information as a weapon for achieving good governance. Additionally, it addresses how corruption is more likely to occur in a government that functions with more secrecy than it is in one that does so with more openness.

II. Good Governance

In a democracy, competent and efficient administration is a sign of good governance. It is comparable to a development-focused administration that strove to raise the standard of living for the populace. High organisational effectiveness is implied. It also had to do with how well-equipped the political and administrative system's command centre was to handle the society's evolving problems. In order to increase the system's effectiveness, legitimacy, and trustworthiness, new governance ideals must be adopted. It is a word that is very loosely used. Good governance has a variety of traits. It adheres to the rule of law and is inclusive, participatory, goal-oriented, responsible, responsive, transparent, and effective. It guarantees that corruption will be kept to a minimum, that minorities' viewpoints will be respected, and that the voices of the most vulnerable members of society will be heard during decision-making. It is also open to society's present and future requirements.

III. Legislative Developments in Implementing RTI Act

The largest Right to Information Act controversy involves official secrets. Citizens are sovereign and public servants in a democracy that is working well. Therefore, transparency in all government operations is necessary. However, it is well understood that sensitive issues relating to national security should be kept confidential. Government secrecy and confidentiality are governed under the Official Secrets Act of 1923, a product of the British Empire. The Act tackles concerns to national security such as espionage and sedition. Due of colonial mistrust of individuals and the primacy of state employees in interactions with residents, the Official Secrets Act gave rise to a culture of secrecy. Disclosure was substituted with confidentiality.

The Official Secrets Act has been used by 8-government entities to block access to documents and locations. Confidential information is covered under Section 9. The Act does not define official secrets. Public employees are free to label anything as secret. The Right to Information movement in India throughout the 1990s accelerated the shift from a state-centric to a citizen-centric model of development. In order to promote an

accountable, transparent, responsible, participatory, and decentralised democracy, it is important to resolve a key conflict between the Colonial Acts, which restrict access to information, and the post-independence Indian Constitution, which recognises the right to seek information as a fundamental right. Under the direction of H.D. Shourie, the Central Government established a working committee to draught the Freedom of Information Bill, 2000, and the Freedom of Information Act, 2002. With regard to requests that would divert funds from the public authority as well as demands for concerns of national security and sovereignty, this Act garnered strong criticism for giving far too many exceptions. Charges had no upper limit. The knowledge was withheld without consequence. The Freedom of Information Act was not utilised.

Right to Information Act 2005

The Freedom of Information Act 2002 was passed by the Indian Parliament to promote transparency and accountability in government. However, as a result of some shortcomings and harsh criticism, the Central Government produced the National Common Minimum Program of the Government, which outlined the requirement that the Freedom of Information Act be made more meaningful, progressive, and participatory. As a result, the 2002 Act was repealed, and a new one was enacted. The Right to Information Bill 2004 was approved by the parliament in May 2005, and the president signed it on June 15 of that same year. The Right to Information Act was first published in the Indian Official Gazette on June 21, 2005. On October 12, 2005, it began operation. The Right to Information Act of 2005 encourages open government. After extensive research and comparison with various freedom of information laws from across the world, it is evident that there are certain key differences that guarantee India will effectively implement this right. Instead of freedom, citizens have a right to information.

The right to information has been understood by the Supreme Court to encompass the right to freedom of speech and expression, which is guaranteed to all citizens under Art. 19(1)(a). Discussions and opinion sharing are both open to everyone. Since we cannot protest or express our opinions without knowledge, this would have included the right to know. In *S.P. Gupta v. President of India and others* No democratic government can exist without accountability, and the fundamental tenet of accountability is that the public should be informed about how their government is run. It is only conceivable if citizens understand how their government works, can carry out the responsibilities democracy entrusts to them, and transform traditional democracies into truly successful participatory democracies. Therefore, it must be the rule that information about how the government functions be disclosed, with information confidentiality being the exception.

In *PrabhuDutt v. Union of India*, the Supreme Court held that the right to know news and information regarding the affairs of administration of the government is included in the freedom of press which is integral part of freedom of speech and expression under Article 19(1) (a) of the Indian Constitution. In *Union of India V. Association for Democratic Reforms* it was held that all the electorates have the fundamental right under Article 19(1) (a) to know about the education, assets, liabilities and criminal antecedents of the candidate contesting any election. Again in *L.K.Koolwalv. State of Rajasthan and others* Supreme Court held that "Citizens have a right to know about the activities of the State, the instrumentalities, the departments and the agencies of the State. The privilege of secrecy which existed in the earlier time that the State is not bound to disclose the facts to the citizens or the State cannot be forced by the citizens to disclose the facts, does not survive now to a great extent. Article 19 (1) (a) of the Constitution confirms existence of the right of freedom of speech. The basis of Freedom of speech is the freedom of right to know. The State is empowered to impose reasonable restrictions in the matter like other fundamental rights where it affects the national security and any other related matter affecting the nation's integrity". Under this judicial guidance and with the object to promote openness, transparency and accountability in administration The Right to Information Act has been enacted and passed in 2005.

Need of RTI for Good Governance:

Everyone now has access to information thanks to the new RTI Law. It encourages transparency and responsibility in public institutions. It includes recipients of grants from the federal, state, local, and panchayati raj levels of government. Its primary clauses are:

1. All public authorities are required to keep all of their records properly catalogued and indexed in a way and format that supports the right to information under this Act. They also need to make sure that all relevant records are computerised and connected through a network nationwide on various systems within a reasonable amount of time and subject to resources.
2. Public bodies are required by the Act to make proactive disclosures. To ensure that the public utilizes this Act as infrequently as possible, the Act requires every public entity to regularly provide as much information to the public through various communication channels, including the internet.
3. Within 100 days of the Act's implementation, every public authority must designate as many Central Public Information Officers or State Public Information Officers, as the case may be, in all of its administrative units or offices, to respond to information requests from individuals.
4. Facts must be provided within 30 days, and within 48 hours for information involving life and liberty.
5. Information won't be charged to the underprivileged.
6. If the public authority does not provide free information in a timely manner, it must do so.
7. It penalizes secrecy. The Information Commission will fine a representative Rs. 250 each day if information is delayed for more than 30 days without good reason (maximum Rs. 25000).
8. This Act does not apply to the Intelligence Bureau, the Research and Analysis Wing, the Border Security Force, the Central Reserve Police Force, the Central Industrial Reserve Force, the Central Economic Intelligence Bureau, the Indo-Tibetan Border Police, the National Security Guards, the Assam Rifles, and other organisations.
9. There will be claims of corruption and violations of human rights.
10. The Official Secrets Act of 1923 and any other laws or legal documents that are in force because of previous laws are superseded by this Act.
11. The Freedom of Information Act of 2002 was repealed.

Conclusion:

A significant step towards guaranteeing a participatory development process in the nation is the Right to Information Act, 2005. However, the Act's effectiveness could only be realised if the government authorities adopted it in the correct spirit and put it into effective use. It should be utilized by the public as a tool to encourage public authorities' accountability and openness. The government should take action to inform the uneducated, ignorant populace residing in the village about this Act. The use of information technology by the state should increase, and it is necessary to digitize public documents in government offices to make them more accessible. A better relationship between the state and its citizens will undoubtedly be established through this kind of arrangement. As the RTI Act gives individuals the right to inquire about subjects relevant to governmental functioning, it will also result in more openness in how the government operates.

References:

1. Hussain Yasir, Corruption Free India: Fight to Finish, Epitome book's Publication, New Delhi, 2012.
2. Jain Anshu, "Good Governance and Right to Information: A Perspective", Journal of the Indian Law Review, Vol. 54, No. 4, October-December 2012, pp. 506-519.
3. Kédia, Swafi, "International Journal of Commerce and Management Research", Vol. 2, Issue 3, 2016, p. 158-162
4. Laxminath M. Public Administration, Tata McGraw-Hill Education Pvt. Ltd., New Delhi, 2011.
5. Gaha Roy Jyotlak, "Transparency and Right to Information Governance Perspective", Bihar Journal of Public Administration, Vol. 10, No. 1, 2013, p. 36.
6. Pandey, J.N., Constitutional Law of India, Central Law Agency, Allahabad, 2015.
7. Pandey Satyam Kumar and Mishra Abhinav, "International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies", Vol. 3 Issue 2, 2016, p. 362.
8. H. Shreyas Kér Pankaj, RTI Act in India: Future and Implication, Tata McGraw-Hill Education, New Delhi, 2013.
9. Singh Rajbir, Right to Information and Good Governance, Concept Publishing Company, New Delhi, 2010.
10. Singh Shalini, "Right to information: A Case Study of India", International Journal of Scientific & Engineering Research, Vol. 1, No. 2, 2010, pp.1-9.

Impact Factor – 7.367

ISSN-2349-638x

**Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)**

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.121

**Women Empowerment in India :
Journey of 75 Years**

Chief Editor

Dr.Pramod P. Tandale

Editor

Prof. Rajani Shikhare

IMPACT FACTOR

SJIF 7.367

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Special Issue Theme :- Women Empowerment in India : Journey of 75 Years (Special Issue No.121) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.367			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
16.	संतोष नागरे प्रो. रजनी शिखरे	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता और स्त्री सशक्तिकरण	57
17.	प्रा.सौ. रोहिणी गुरुलिंग खंदारे	'आर्वा' उपन्यास में चित्रित नारी विमर्श	61
18.	नितीन नामदेव माळी	आजादी के 75 वर्ष बाद शिक्षा	65
19.	डॉ. संतोष भिवसन काकडे	एकविसाव्या शतकातील महिला सक्षमीकरण: दशा आणि दिशा	67
20.	डॉ. एस. आर. मगर	राष्ट्रीय महिला सबलीकरण धोरण	73
21.	डॉ. संजय कांबळे	महिला स्वयं सहाय्यता बचतगटाचा उदय, विकास आणि वाटचाल	76
22.	प्रा. डॉ. उर्मिला रेड्डी	डिजिटल इंडिया व महिला सक्षमिकरण	79
23.	डॉ.ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे	महिला सबलीकरण आणि महिलांचा शाश्वत विकासातील महाराष्ट्र प्रशासनाची भूमिका	84
✓ 24.	प्रा.दिगंबर गंगावणे	महिला सबलीकरणात स्वयंसहाय्य समूहाची भूमिका	87
25.	डॉ.मदन राजाराम काळे	भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या योजना	89
26.	प्रा. डी. के. फटके हनमंत बा. हेळंबे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार	94
27.	डॉ. जाधवर बी.डी.	भारतीय चळवळीतील आर्य समाजाची भूमिका	98
28.	पटाईत रेश्मा गांधी	बचत गट आणि महिला आर्थिक सक्षमीकरण, बीड जिल्ह्यातील बचत गटाच्या संदर्भात विशेष अध्ययन	100
29.	चित्रा भीमराव जोधळे	महिला सक्षमीकरण व सामाजिक स्थिती	104
30.	प्रा. अहिरे विलास सांडूजी	महिला सबलीकरणाची स्थिती व वास्तविकता	107
31.	डॉ.सिध्देश्वर सटाले	महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	111

महिला सबलीकरणात स्वयंसहाय्य समूहाची भूमिका

प्रा. दिगंबर गंगावणे

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशामन विभागप्रमुख
पंडित जवाहरलाल नेहरू, महाविद्यालय औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात जे काही अनुत्तरीत प्रश्न राहिले होते त्यापैकी सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे महिला सक्षमीकरणाचा होता. त्या दृष्टीने भारत सरकारने विविध कार्यक्रम व योजना आखून महिला सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न केले आहेत. त्यापैकी 1999 मध्ये स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना हा कार्यक्रम आखण्यात आला. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीनंतर देशातील तसेच महाराष्ट्र राज्यातील लाखो महिलांनी संघटित होऊन स्वतःबरोबर समाजाला सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या योजनेचा मूळ हेतू हा ग्रामीण भागातील दारिद्र्यात खिलपत पडलेल्या गरीबांचे संघटन करून त्यांचे लहान लहान गट तयार करून त्यांच्याजवळील अंगभूत कौशल्याचा आणि बचतीचा आधार घेऊन त्यांना सक्षम करणे असा आहे. या योजनेत 40 टक्के गट हे महिलांचे असावेत असे नमूद केले आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र एकूण स्थापन झालेल्या गटात महिला स्वयंसहाय्य बचत गटाचे प्रमाण हे 75 ते 80 टक्क्यांच्या जवळपास आहेत. त्यामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणात अशा स्वयंसहाय्य बचत गटांनी कोणती भूमिका पार पाडली आहे याचे मूल्यमापन करणे गरजेचे वाटते.

महिला स्वयंसहाय्य बचत गटाचा अर्थ :

स्वयंसेवी गट म्हणजे निश्चित स्वरूपाचे सामाजिक उद्दिष्ट घेऊन तयार केलेल्या लोकांची एक स्वयंसेवी संघटना होय. तर मोहन वैद्य यांच्या मते, संघटित महिलांची शक्ती व आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी घरगुती सहकार्याने तयार झालेल्या गटांना स्वयंसहाय्य गट अथवा बचत गट म्हणतात.

महिला स्वयंसहाय्य बचत गटांची कार्यपद्धती :

महिला बचत गट हे अनेक महिला एकत्रित होवून महिला सदस्यांमधून एकाची अध्यक्ष तर एकाची सचिव व कोषाध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात येते, अध्यक्ष यांच्या

नियंत्रणात महिला बचत गटाचे अध्यक्षस्थान, भूषकतात तर सचिवांकडे संपूर्ण आर्थिक व्यवहारांच्या जमा खर्चाचे जबाबदारी देण्यात येते. अशा पद्धतीने महिला बचत गटाची कार्यपद्धती अवलंबवण्यात येवून गटाच्या वर्चस्वातील नियमितपणा, अंतर्गत कर्जाचे वितरण, वसुली, गटाचा संघटपणा अशा विविध बाबींचा विचार करून गटाचे शासनाकडून प्रथम श्रेणीकरण किमान सहा महिन्यांनंतर करण्यात येते. गट सर्व अटीमध्ये उत्तीर्ण झाल्यानंतर स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेच्या निर्धीतून खेळते भांडवल देण्यात येते. त्यात काही प्रमाणात कर्ज आणि अनुदानाचा भाग असतो. गटाच्या प्रगतीनुसार परत सहा महिन्यांनंतर गटाचे द्वितीय श्रेणीकरण केले जाते. याही अटीत गट उत्तीर्ण झाल्यानंतर मुख्य उपक्रमांसाठी कर्ज व या कर्जाच्या परत फेडीनुसार अनुदान देण्यात येते. देण्यात येणारे कर्ज लाभधारकांना वैयक्तिक किंवा समूहात दिले जाते. या लाभधारकांना स्वयंरोजगारी असे म्हटले जाते. गटाची बैठक ही गटाचा आत्मा असून किमान महिन्यातून एकवेळ ती घेतली जाते. त्या बैठकीत बचतीची रक्कम जमा करणे, अडी-अडचणी पाहून सदस्यांना कर्ज देणे, तसेच वैयक्तिक व सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा करणे, तसेच गटाच्या प्रगतीसंबंधी धोरणात्मक निर्णय घेणे, इत्यादी गोष्टी पार पाडण्यात येतात. गटाचे हे सर्व कामकाज लोकशाही मार्गाने राबवण्यात येते.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना :

सक्षमीकरण हा शब्द हल्ली इतक्या वेळा वापरला जात आहे की, ज्या शब्दाला निश्चित असा अर्थच राहिला नाही. सक्षमीकरण ही भिन्न भिन्न संदर्भ असलेली संकल्पना आहे. उदा. ती कधी क्षमता, वृद्धी (Efficiency), कधी कल्याण (Welfare), कधी समानता (Equalization) कधी समबल संतुलीकरण (Equity Or Equal Balance) तर कधी दारिद्र्य निर्मूलन (Anti Poverty) या अर्थाने वापरली जाते. त्याचबरोबर मराठी भाषेतील सबलीकरण हा शब्दही

अनेकवेळा सक्षमीकरणासाठी पर्यायी शब्द म्हणून वापरला जातो. परंतु सबलीकरण या शब्दात बळाचा वापर किंवा बळाचा संचय, अन्यायाचा प्रतिकार बळाने करणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. तर सक्षमीकरणाचा शब्दात कुणालाही शत्रू ठरविण्यात येत नाही.

तसेच कुणाविह्वळही बळ वापरायचे नाही किंवा कुणाचाही मुकाबला करावयाचा नाही. या अर्थाने वापरला जातो. अर्थात, सक्षमीकरण म्हणजे अंगभूत गुणांचा विकास होय. म्हणूनच सबलीकरण या शब्दापेक्षा सक्षमीकरण हा शब्द योग्य वाटतो. निर्बलाचा विकास करणे ही एक प्रक्रिया आहे. म्हणूनच मानवी विकास (Human Development) असा एक अर्थ सक्षमीकरणाच्या संदर्भात दिला जातो. काही विचारवंतांनी सक्षमीकरणाचा अर्थ वेगळ्या पद्धतीने घेतलेला आहे. अशा विचारवंतांच्या मत Empowerment is the process by which the powerless gain greater control over the circumstances of their lives. It includes both control over resources (physical, human, intellectual, financial and physiology) सक्षमीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये प्रत्येकाच्या विचारांना प्रोत्साहन करून असे विचार मांडले जातात. त्यांच्या माध्यमातून प्रत्येकाच्या हितापर्यंत जाता येईल. व्यक्तीचे संसाधनावरील नियंत्रण व स्वविकासाबाबतचे स्वातंत्र्य असणे म्हणजे सक्षमीकरण होय.

महिला सबलीकरण :

महिलांच्या संदर्भात सबलीकरण हा शब्द मागील दशकापासून वापरला जातो. परंतु तो खऱ्या अर्थाने 1965 मध्ये नेरोबी येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत चर्चेत आला. या परिषदेत अशी घोषणा करण्यात आली की, महिलांनी पुरुषांबरोबर कायदेशीर, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक तसेच मानसिक क्षेत्रामध्ये त्यांच्याकडे कुटुंबाला समाज समुदायात तसेच राष्ट्राच्या पार्श्वभूमीत पुरुषांच्या बरोबरीने लैंगिक समानतेच्या आधारावर त्यांना वैधानिक व सामाजिक अधिकार प्रदान करणे असा आहे. प्रख्यात विद्वान मॅक मिल्टे याच्या मते सद्यस्थितीतील महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अपूरी असून तिची व्याख्या करणे अशी असावी की, Environment

is process by which people, organization or groups who are powerless a) become aware of control without infringing upon the rights or other and, d) support this empowerment of others infringing upon the rights or other and, d) support this empowerment of others in their community, empowering woman for development. अर्थात महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही वैयक्तिक गुणवत्तेचा सुधार, आत्मविश्वास संपादन करणे आणि उपयुक्त क्षमतांचा समाधानकारक वापर व सक्षमीकरणासाठीची समुहवादी भूमिका या तीन पातळ्यांवरून घडत असते.

महिला सबलीकरणात स्वयंसहाय्यता गटांची भूमिका :

ग्रामीण भागातील महिला सक्षमीकरणात स्वयंजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेची सुरुवातीपासून फार मोठी भूमिका पार पाडली असून स्वयंसहाय्य बचत गट स्थापन करण्यात व अशा गटांना मोठे उपक्रम राबवण्यासाठी कर्ज मंजूर करून देण्यात महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांची संख्या ही पुरुषांपेक्षा अधिक प्रमाणात असताना दिसून येते.

संदर्भसूची :

1. यशदा, ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायत राज प्रशासन, पुणे
2. वैद्य, मोहन, महिला बचत गट हस्तपुस्तिका, प्रकाशन, विश्व, पुणे
3. सिंह मिनाक्षी निशांत, महिला सक्षमीकरण का सच, आमच्या पब्लिकेशन, दरीयागंज, नई दिल्ली
4. जिल्हा ग्रामीण विकास वंत्रणा, औरंगाबाद विकास पुस्तिका, जयविजय प्रिंटर्स, औरंगाबाद
5. योजना मासिक 2016
6. योजना मासिक 2022

PEER-REVIEWED REFEREED JOURNAL
ISSN 2231-0479-SANAGAM
RNI MPHIN/2000/02531
Po.Reg. MP/BPLJ4-188/2021-24

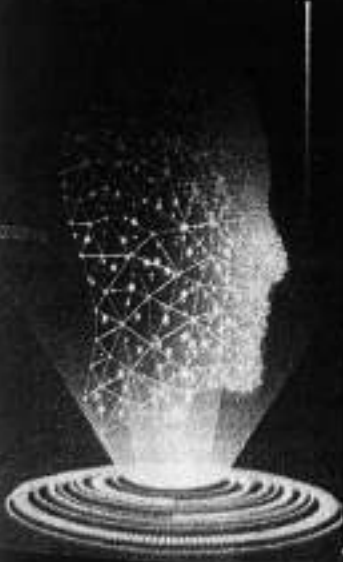
वर्ग-2022 | वृत्त 2022 वर्ष | 10 महीने में प्रकाशित | कुल पृष्ठ 48

संवागम

शोध एवं समीक्षा की अग्रगण्य भारतीय मासिक

पत्रकारिता की

ChatGPT

एक नई चुनौती

मनोज कुमार
सम्पादक
प्रो. (डॉ.) विशाला शर्मा
सहयोगी सम्पादक

विषय-विशेषज्ञ
प्रोफेसर के.जी. सुरेश
कुलपति

विभागपाल चतुर्वेदी राष्ट्रीय पत्रकारिता एवं संचार विश्वविद्यालय, भोपाल

गिरिजाशंकर

कवि पत्रकार एवं राजनीतिक विद्वान, भोपाल

प्रो. (डॉ.) सुधीर गद्वाणे

पूर्व कुलपति, परमंठराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विश्वविद्यालय तथा
एमनोएम विश्वविद्यालय, महाराष्ट्र

डॉ. सदानंद भोसले

विभागाध्यक्ष, हिन्दी विभाग, सावित्री बाई फुले विश्वविद्यालय पुणे (महाराष्ट्र)

जगदीश ठपासने

अध्यक्ष, प्रसार भारती भर्ती बोर्ड, भारत सरकार

प्रो. (डॉ.) संजय द्विवेदी

साहित्यशास्त्रज्ञ, भारतीय जनसंचार संस्थान, दिल्ली

प्रो. (डॉ.) च्यांग चिंग खुई

विभागाध्यक्ष, हिन्दी विभाग, बीकानेर विश्वविद्यालय, राजस्थान

दिवेक मणि त्रिपाठी

असिस्टेंट प्रोफेसर (भारत अध्ययन) इंग्लिश भाषा विधि, चीन

डॉ. जयशंकर शुक्ल

विषय विशेषज्ञ, कोट एकेडमिक गुप्त, बरीशाला, शिक्षा विभाग, दिल्ली

डॉ. सोनाली नरगुदे

विभागाध्यक्ष, पत्रकारिता एवं जनसंचार अध्ययनशाखा
देवी अहिल्या विश्वविद्यालय, इंदौर

डॉ. आरफा राजपूत

एसोसिएट प्रोफेसर, सिलेभ संकाय जी किरम स्कूल, गोंय, पुणे

आकल्पन : अपूर्वा

दत्ता कोल्हारे

सहयोगी सम्पादक (अवैतनिक)

सदस्यता : वार्षिक सदस्यता (व्यक्तिगत) : 6 सौ रुपये मात्र

सम्पर्क : 3, बुधवार एमआयजी, द्वितीय तल, अंकुर कॉलोनी, शिवाजीनगर, भोपाल - (मध्य) 462016 E-mail-samagam2016@gmail.com

3

स्वामी, पुस्तक एवं इलेक्ट्रॉनिक कृति सार्वजनिक द्वारा 3, बु, एमआयजी, द्वितीय तल, अंकुर कॉलोनी, शिवाजीनगर, भोपाल से प्रकाशित एवं ऑनलाइन डिस्ट्रिब्यूशन, सौच नं-4, जोधवार एमजी नगर भोपाल से मुद्रित. *सम्पादन: मनोज कुमार *अवैतनिक संपादक। प्रकाशित सामग्री के लिए, सहमत अवैतनिक डॉ. विषय विशेषज्ञ अवैतनिक एवं सफल वैधानिक संपादकों से मुक्त

<http://samagamresearchjournal.com>

PEER-REVIEWED (REFEREED) JOURNAL

ISSN 2231-0479

समागम

संस्कृत भाषा की सौम्यता पर ही जीवन चलता है

वर्ष-23

अंक-04

मई-2023

भीतर के पन्नों पर

हस्तक्षेप

5-6

चेट जॉपीटी और एआई
पत्रकारिता की नई चुनौती ?

विमर्श : इंटरनेट के नए दूरस

7-12

न्यूज-जॉपीटी से पत्रकारिता में क्रांतिकारी बदलाव
मानवीय बुद्धिमत्ता और कृत्रिम ज्ञान
आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस उपयोगी और रोजगार भी

शोध विमर्श

14-45

रीछ : असंवेदनशीलता और अवसाद का जीवंत दस्तावेज
चित्रा मुद्गल के कथा साहित्य में स्त्री शक्ति मूल्य
राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में भारतीय भाषाओं का महत्व
बाल नाट्य लेखन में कमलेश्वर का योगदान
भक्तिकालीन हिन्दी साहित्य में राम
प्रेमाश्रम : किसान के जीवन संघर्ष का आख्यान
मीडिया और प्रशासनिक सुधार के नवीन आवाम
वैश्विक स्तर पर व्यवसाय में हिन्दी का अनुप्रयोग
समकालीन कविता का अर्थगाम्भीर्य
निपट निरंजन की भक्ति साधना
नंद के चरित्र में गुम्फित अंतर्द्वंद की त्रासद निवृत्ति
मध्यप्रदेश बजट अनुमान 2023-24 का विश्लेषण अध्ययन

गतिविधियां

46

एआईआर नहीं, 'आकाशवाणी' कहेंगे

मीडिया की आजादी को लगा पलीता, रिपोर्ट

वार्षिक सदस्यता (संस्थागत) : 1 हजार रुपये मात्र

बाल नाट्य लेखन में कमलेश्वर का योगदान

डॉ. शिल्पा दादागाम विवराण

एसोसिएट प्रोफेसर- हिन्दी विभाग,

भंडेल विश्वविद्यालय, रायपुर (महाराष्ट्र)

शोध सार : किसी भी बड़ी और समृद्ध भाषा का मयार उसका बाल साहित्य है। जो भाषा तब से बड़ी होती है और जिसमें संवेदनाओं का आयतन बड़ा होता है, वह उनको तो अपने समाज में बच्चों और उनके लिये लिखे जा रहे साहित्य को प्रकाश करती है और यही नहीं, दुनिया के बड़े से बड़े साहित्यकारों ने बहुत कमल और आनंद से भारत बच्चों के लिए लिखा है। नायद इसलिए कि बच्चों के लिए लिखने समय मन एक बच्चे जैसा ही सरल हो जाता है और निर्मल आनंद में डूब जाता है। असल में तो बच्चा जो या बचपन, वह पूरी तरह से कभी नहीं बदलता। समय को समझ लक्ष्मीलियों के बावजूद बहुत कुछ है, जो नायद वही या वैसा ही रहता है। यानि कल जब हम बच्चे थे तो हमने जो प्रेमपूर्ण और उत्प्रेरक महसूस किया था, आज के बच्चे में भी धोड़े भिन्न रूप से हो, वह है जरूर। बाल नाट्य लेखन के क्षेत्र में कमलेश्वर का योगदान भी अविस्मरणीय है। कमलेश्वर के पास जो भाषा को खाने और आसान शब्दों में बड़ी बाल कहने का अंदाज है, वह उन्हें बच्चों का अनोखा नाटककार बना देता है। कोई अनजर नहीं कि उन्होंने बच्चों के नाटकों में देश और समाज को बहुत बड़ी-बड़ी बातें भी बताई हैं। कमलेश्वर के बाल नाटक कहीं कहीं परम्परागत शिल्प की अरुणता हुए भी अपने जमाने से पूरी तरह जुड़े हैं और बच्चों के मन में अधिबिश्वास, भेदभाव और उंच-नीच की दीवारों को तोड़ने का भाव उत्पन्न करते हैं।

शब्द संकेत : बाल साहित्य, भाषा, समकालीन, साहित्यकार।

प्रस्तावना : बाल साहित्य की समकालीन दौर के जिन चर्चित और सुविख्यात साहित्यकारों ने अपनी रचनाओं से समृद्ध किया, उनमें कमलेश्वर (1932-2007) का योगदान बड़ा महत्वपूर्ण है जिनके लिखे बाल नाटकों और कहानियों का मिलफूल अलग रंग और मिजाज है। कमलेश्वर ने बच्चों के लिए 'होताम के कारनामे' सरीखी फेंटेसी से कुछ अद्भुत कहानियाँ लिखने के साथ-साथ नये जमाने के बदलाव का संदेश देने वाले एक से एक बेहतरीन नाटक भी लिखे। सब तो यह है कि बाल नाटकों की धारा में कमलेश्वर के नाटकों का अपना अलग और विशिष्ट रंग है जो बच्चों को ही नहीं, बड़ों को भी सुभावा है। इसलिए इनमें से कई नाटकों को मंचित किया गया तो दर्शकों का उत्साह और हिस्सेदारी देखने लायक थी। वैसे भी कमलेश्वर की कहानियाँ ही या नाटक, उनका लिखने का ढंग यह है कि वे अक्सर बच्चों से बातें करते हुए उनको दुनिया में शामिल हो जाते हैं और फिर बच्चों के साथ दोस्तों के सने-बाने से ये रचनाएँ खुद-ब-खुद जन्म लेती हैं।

उनका मत है कि, बच्चे और नाटक में बड़ा अद्भुत रिश्ता है। इसी से उन्हें कुछ नये ढंग के बाल नाटक लिखने के लिए प्रेरित किया। 'बच्चों की अपनी एक अलग-अलग दुनिया है। वह दुनिया नाटक से भरी हुई है। अपने विकास की हर स्थिति तक बच्चे नाटक द्वारा ही पहुँचते हैं। उनमें नाटकीयता के गुण जन्मजाल होते हैं। जब वह चलना, फिरना और बोलना सीखता है तो बकल से शुरू करता है। उसके लिए दुनिया की हर वस्तु कौतूहल और कौतुक का विषय होती है। वह अपने आसपास का हर भेद जानना चाहता है और उसे जानने के लिए जो तरीके इस्तेमाल करता है, वे नाटक ही होते हैं।'

कुछ बड़े होने पर बच्चा भीतरी दुनिया के नाटकों को बाहर की दुनिया में भी गए-नए रूप और शक्तों देता हुआ मञ्जीब करने लगता है। कमलेश्वर के शब्दों में कहें तो इस दौर में बच्चे की जातिगत दुनिया

कमलेश्वर ने बच्चों के लिए 'होताम के कारनामे' सरीखी फेंटेसी से कुछ अद्भुत कहानियाँ लिखने के साथ-साथ कई अनोखे के बालनाटक का संदेश देने वाले एक से एक बेहतरीन नाटक भी लिखे। सब तो यह है कि बाल नाटकों की धारा में कमलेश्वर के नाटकों का अपना अलग और विशिष्ट रंग है जो बच्चों को ही नहीं, बड़ों को भी सुभावा है।

ISSN 2231-0479

peer-reviewed (refereed) journal

वैशाख

वर्ष-2023

20

ये होने वाले नाटकों के साथ साथ आधुनिक दुनिया में भी यह नाटक विकसित होने लगता है। और यहाँ तक आते आते बच्चों के खेल और नाटक एक हो जाते हैं।

उनकी यह बात भी बहुत महत्वपूर्ण है कि 'बच्चों को मात्र प्रकृति में नाटक का मौलिक रूप दिया जाता है और वे जिनकी जल्दी नाटकों के जरिये स्थितियों, घटनाओं और इतिहास को महसूस करते हैं, उतनी जल्दी किसी और माध्यम से नहीं। बाल नाटकों की इसी बुनियादी समझ के कारण ही कमलेश्वर बच्चों के लिए इतनी जीवंतता से भरपूर नाटक लिख सके। जिनमें नयेपन और मौलिकता के साथ साथ बच्चे की उपस्थिति और सक्रियता देखते ही बनती है। उनके कई नाटक हैं जो बाल-मन से सीधे जुड़े हैं और जिनमें बाल ऊर्जा और रचनात्मकता का सीधा इस्तेमाल हुआ है। इनमें 'पैसों का पेड़', 'जेब खर्च' 'सब बराबर हैं', 'अच्छ लड़का' और 'सच्ची दोस्ती', नाटकों का खासकर उल्लेख किया जा सकता है। इन नाटकों में 'पैसों का पेड़' सबसे बड़ी कल्पनाशीलता से लिखा गया, जानदार बाल नाटक है। यह कमलेश्वर का ऐसा लाजवाब बाल नाटक है जो एक साथ मनोरंजक है और प्रेरक भी। हिन्दी बाल नाटकों में इतने सफल नाटक कम ही हैं।

'पैसों का पेड़' में रीता, विमल, वीरू, मितुन बच्चे हैं जो अपने खेल में मगन हैं। उनमें मोहन भी है जो अपनी उम्र के बच्चों से थोड़ा अलग और बुद्धिमान बच्चा है। बिहार के बाढ़ पीड़ितों के बारे में अखबार में पढ़कर वह करुणा से भर जाता है। उनकी मदद के लिए चंदा उगाने वह वह दूसरे बच्चों के पास पहुंचता है। सभी बच्चे उसे अपने पास खेलने के लिए कहते हैं। पर मोहन खेलने नहीं, चंदा इकट्ठा करने आया है। यह चंदा वह बिहार के बाढ़-पीड़ितों के लिए योग्यता है। उसकी बात सुनते ही बच्चों मजाक उड़ाते हैं, 'खेलो भाई, यह मोहन तो नेता हो गया।'

इस तरह अजीबो-गरीब बहाने बनाकर सभी उसे टरका देते हैं। पर तभी मोहन के मन में एक योजना आती है। वह सबको पैसों के पेड़ के बारे में बताता है। सभी अपने अपने गमले में चवनियाँ, अड़नियाँ गाड़ देते हैं, ताकि जल्दी से जल्दी पैसों का पेड़ उग आए। वहीं चवनियाँ, अड़नियाँ मोहन बाद में चुपके से निकाल ले आता है और सबको जेब पर यह कहते हुए झंटे लगा देता है कि 'भाई तुम्हारा चंदा मिल गया है।' बच्चे समझ जाते हैं कि पैसों का पेड़ जैसी कोई चीज नहीं होती। मोहन ने उन्हें चकमा देकर पैसे लिए तो हैं, पर एक नेक काम के लिए लिये हैं। मोहन की चतुराई पर बच्चे दिल खोलकर हँसते हैं। कमलेश्वर का यह नाटक भाषा और शिल्प के लिहाज से चुस्त-चौकस और कसा हुआ है।

कमलेश्वर के कई नाटक ऐसे हैं जिनमें बच्चे ही पात्र हैं और बच्चों की ही समस्याओं पर लिखे गये हैं। इनमें कुछ नाटकों में गरीब बच्चों का दर्द और तकलीफें हैं। वे बच्चे जिनके माता-पिता गरीब हैं, कई बार तो स्कूल की फीस भरने में भी लाचार होते हैं। पर उनका यह दर्द सहपाठी बच्चों तक जाता है तो वे कुछ करने के लिए व्यग्र हो उठते हैं और थोड़ी बहुत बचत करके कोई न कोई रास्ता निकाल ही लेते हैं। 'जेब खर्च' इन्हीं हालात पर लिखा गया कमलेश्वर का अपेक्षाकृत गंभीर और मार्मिकतापूर्ण नाटक है, जो बच्चों के मन और सरल हृदय की भावना से सीधे-सीधे जुड़ा है। कमल और रमू की आपस में गहरी दोस्ती है

और दोनों एक ही कक्षा में पढ़ते हैं। जब पैसेम न दे पाने के कारण रमू-रमू में रमू का नाम कलने लगता है, तब कमल तब करता है कि वह अपने जेबखर्च के पैसों को बचाकर रमू की फीस देगा। नाटक के अंत में वह अपने पालतु बिले हीम को उड़ देता है। राजा कूते को खोल देता है। उस समय उनकी आँखें गरी हुई हैं। बच्चे मुश्किल से वह अपनी रुलाई रोक पाता है। नाटक का यह दृश्य सम्पूर्ण बहुत प्रभावशाली है और दर्शता है कि बच्चों का मन इतना ही सीधा सरल हो, जहाँ दूसरों के लिए इतनी ही करुणा हो, जो सम्पूर्ण दुनिया सुंदर हो जाएगी।

'अच्छ लड़का' भी सीधे सहज ढंग से लिखा गया कमलेश्वर का प्रभावशाली नाटक है जिसमें हर मौके पर दूसरों की मदद करने वाले अच्छे लड़के को इनाम मिलता है। दूसरों को बिना बात तंग करने वाला लड़का यह देखकर दुखी होता है कि उसे कोई नहीं चाहता। यों यह नाटक हर किसी को अच्छे बच्चे की राह सुझाता है।

कमलेश्वर के 'सब बराबर हैं' और 'सच बात' नाटक बच्चों की दुनिया से ही गहराई से जुड़े हैं और अपने ढंग से उन्हें राह सुझाने की कोशिश करते हैं। 'सब बराबर हैं' नाटक में जिस लड़के को जाति के आधार पर छोटा समझा जाता है, वही एक ऐसा उदाहरण पेश करता है कि सबको लगता है, यह तो हममें सबसे ऊँचा और अब्बल है। यों मन में बनी जात-पात की दीवारें टूटने लगती हैं। इसी तरह 'सच बात में' बच्चे बात-बात में झूठ बोलने के बजाय सच बोलना सीख लेते हैं। और हर मुश्किल में एक-दूसरे की मदद करते हैं। इससे सभी के चेहरे पर हंसी खुशी के रंग नजर आने लगते हैं।

कमलेश्वर के 'झूठी दीवारें' में देश की सांस्कृतिक भिन्नता और उनके बीच बसने वाली आत्मा की एकता के सूत्र नजर आते हैं। हालांकि यह नाटक भी बड़ी मजबूत और जिंदादली से भरपूर भाषा में लिखा गया है। नाटक के मुख्य पात्र हैं लालचंद, सरदार जी और गांगुली। ये बात-बात पर एक दूसरे का मजाक उड़ाते हैं और दूसरे की भाषा और रहन-सहन समेत हर बात पर हँसते हैं। पर धीरे-धीरे उनकी समझ में आ जाता है कि उनकी सारी मुश्किल यह है कि उन्होंने खामखा आपस में झगड़ा बना लिया है। दुःख और परेशानियाँ खुद पैदा कर ली हैं। जबकि वे एक-दूसरे के सच्चे दोस्त होकर आपस में खुशियाँ बाँट सकते थे और दुःख-दर्द में एक-दूसरे का सहारा बन सकते थे। बस यह बात समझ में आते ही अपने बीच की झूठी दीवारें गिराते हैं और उसके साथ ही उनके जीवन में आनंद ही आनंद नजर आता है। इस नाटक की खासियत यह है कि इसमें बड़े हल्के-फुल्के ढंग से एक गंभीर बात कह दी गई है।

कमलेश्वर के कई नाटकों में हास्य-विनोद है और हल्के फुल्केपन के कारण ये बच्चों को कहीं अधिक रिझते हैं। उनके, ऐसे नाटकों में 'डॉक्टर की बीमारी', 'कंजूस और 'कमरा नं दस' का खासकर जिक्र किया जा सकता है। 'कंजूस' नाटक में एक ऐसे कंजूस बनिए का परिचय है जो अपने नौकरों के साथ बड़ा बुरा बर्ताव करता है। वह नौकरों के सुख दुःख की परवाह करने के बजाय उन्हें फटे पुराने कपड़े पहनने को देता है और इसी में गर्व महसूस करता है। नौकर उसको सब ज्यादाियाँ बर्दाश्त करता है। और किसी सही मौके के इंतजार में है। फिर कुछ समय बाद एक दूसरा व्यापारी उससे व्यापार संबंधी बातें

करने जाता है। व्यापारों उसके सामने खुद को अच्छा दिखाने की चिन्ता नहीं है। तब नीकर कुछ ऐसा करव्यवहार करता है कि सेठ या धन्य पानी गढ़ जाता है। और उसे अपने कपड़े और कौट भी नीकर को देने पड़ जाते हैं। कमरा नं. दस भी मजदूर नाटक है। नई कालोनी में आने वाले मजदूर कहीं गढ़ भटक ना जाएं, यह सोचकर पहचान के रूप में अच्छी तरह याद कर लेते हैं। कमरा नं दस जिसमें उन्हें हर बार आना होता है। मगर अतली जमाया तब होता है जब वे उससे मिलती-जुलती बिल्डिंग के कमरा नं दस में घुस जाते हैं और उसे अपना बत्ताकर हंगामा करने लगते हैं। बाद में उन्हें असहियत समझ में आई और वह भी कि खाली कमरा नं दस ही नहीं, अपार्टमेंट का नाम भी याद रखना जरूरी है। यह नाटक बड़े ही हलके-फुलके और मजदूर ढंग से लिखा गया है।

कमलेश्वर ने लोक परिवेश पर आधारित बड़े रस और कौतुकपूर्ण बाल नाटक भी लिखे हैं। इनमें 'जैसे करवी वैसी भरनी', 'समुद्र का पानी' और 'जैसे को तैसा' सुंदर और प्रभावी नाटक हैं। पंचतंत्र की कथाओं तथा लोक में प्रचलित अन्य कथाओं में थोड़ा सेर फेर करके इन नाटकों की आधारभूमि तैयार की गई है। हालांकि पात्रों के चरित्रांकन में काबी सक्रियता और मौलिकता है।

इसके अलावा कमलेश्वर ने ऐतिहासिक और पौराणिक परिवेश पर कुछ अलग ढंग के चुस्त-दुरूस्त नाटक भी लिखे हैं। इनमें 'सिंह चला गया' और 'एकलव्य' बहुत महत्वपूर्ण हैं। 'सिंह चला गया' शिवाजी के बौर सरदार तानाजी के बौरतापूर्ण चरित्र पर आधारित बहुत भावपूर्ण नाटक है। बौर तानाजी ने शिवाजी की मां की हच्छ पूरी करने के लिए अपने प्रण देकर भी सिंहगढ़ का किला जीत लिया। शिवाजी के मन में उस समय तानाजी के लिए आदर और सम्मान के भाव उमड़े, उन्हें कमलेश्वर ने बड़े सुंदर ढंग से इस नाटक में पिरो दिया है। इसी तरह एकलव्य में उसका बौरतापूर्ण चरित्र उभरा है जो बच्चों को बहुत गहराई से प्रभावित करता है।

कमलेश्वर के बच्चों के लिए लिखे गये नाटकों में बहुत कुछ ऐसा है कि समय के साथ उनका महत्व और अधिक बढ़ता जाता है। हर बात उन्हें पढ़ने के लिए मन में कुछ और नये अन्वय और प्रभाव उमड़ते हैं। तब कहीं न कहीं मन में यह कचोट भी पैदा होती है कि काम, कमलेश्वर ने बच्चों के लिए कुछ और लिखा होता तो बाल साहित्य की बहुत बड़ी सेवा होती। उनके पास भाषा की रचनी, कल्पनाशीलता और बात कहने का जो अंदाज है, उनका मुकाबला बहुत काम लेखक कर सकते हैं। इसलिए कमलेश्वर को गिनती बाल साहित्य के शिखर पुरुषों में होती है।

संदर्भ :

1. देवी श्रीमती कोठि खांडवे, हिन्दी बाल साहित्य में बाल मनोविज्ञान-
2. दने डॉ. विकास, सभारकार, साहित्य अकादमी, मध्यप्रदेश मासिक प्रकाशन नवंबर-दिसंबर 2020
3. अमिता, विश्व विश्वविद्यालय, सिनेमा में बच्चे
4. हिन्दी बाल साहित्य के शिखर व्यक्तित्व - प्रकाश मनु

रीछ : असवेदनशीलता...

(रोष पृष्ठ 14 का)

कहानियों में व्यक्त हुआ भारतीय मध्यवर्ग एवं उसके पीछे जात अकेलेपन, शोष, निराशा का सन्देहक अध्ययन हो। अवसर में दूरे कथापात्रों को समझने के लिए ललकालीन राजनैतिक, आर्थिक और सामाजिक परिस्थितियों को समझने की भी जरूरत है। स्पष्ट है कि कथ्य को विश्व साहित्य की तरफ पर उझ्ये जाने की बजाय उन स्थितियों के दायरे में उझ्ये जाने की कोशिशें होती थी हिन्दी कहानी में आधुनिकता का स्वर अपने संतुलन के साथ होता। साठ के दशक तक अन्ते-आते भारतीय आजादी का ताप रात को जलाई गई होती के सुकठ तक कुझ कर उझी होती या रहे राख की रीछ होता चला या रहा था। जनमन्त्र, खासतौर पर मध्यवर्ग आजादी के बौरभंग से बाहर निकलने की स्थितियों में पहुँच चुका था। मध्यवर्गीय बौरा पौष्टी के भीतर गुस्ता पनपता जा रहा था। यह ऐसी बुधा चेतना थी, पारम्परिक वैतिकता और मूल्यों को जो आंख बंद कर पाने और स्वीकार करने में सक्षम नहीं कर पा रही थी। उसका आदर्श समाज की बेहदरी का आदर्श हो सकता था और जिसे पाने के लिए पुरातनपंथी ताकतों के खिलाफ संघर्ष एक मात्र रास्ता था, यह बात उसे समझ भी आ रही थी। लेकिन गुस्से के प्रस्फुटन के लिए सामूहिकता का कोई डांवा मौजूद नहीं होने के कारण विरोध की लहरें परिवार के बुजुर्गों के निषेध से आगे नहीं बढ़ सकीं।

प्रतिरोध के सबसे 'क्रांतिकारी' के तौर पर परिवार नामक संस्था का संकुचन होता गया। सामाजिक रूप से यह ऐसा संकुचन था जिसमें जखोलापन, निस्वयंपन, बेरोजगारी आदि बहुत सी ऐसी स्थितियाँ स्पतः सतिहित थी। सामाजिक और पारिवारिक जीवन के निर्बहन में लगने वाली ऊर्जा एवं समय का जाया होना और फलस्वरूप चिद्धचिद्धापन, नफरत और तुनकमिजाजी के व्यवहार के कारण हर बक का उन्नीदापन, अनिद्रा एवं अन्य शैथिल्य क्रियाओं की कथान्तक के लिए प्रेम का एकमात्र सत्य है? इस तरह से देखें तो 'रीछ' का कथ्य घटनाओं से इस कदर निरपेक्ष है कि कहानी का अंत किसी संयोग तक पहुँचने से बंचित रह जाता है, जिसके बारे में लेखक का अपने उपरोक्त संदर्भित साक्षात्कार में कहना है कि मैंने 'रीछ' को उस तरह से नहीं प्यर देना चाहा जैसा कोई प्रगतिशील कथाकार करता। बौतिक मैंने अतीत को बजाप अतीतनीची को खत्म कर देना ज्यादा उचित माना है। कहानी उस अवधारणा को लेकर ही लिखी गई हो, लेकिन अपने विचारों, घटनाओं और विन्यासों से एक विश्वेय ही नजर आता है।

संदर्भ

1. सिंह दूधनाथ, कहानी रीछ, सपाट चेहरे बाला आदमी, अक्षर प्रका. प्र. लि., दिल्ली, 1967, पृ. 10
2. सिंह दूधनाथ, कहानी रीछ, सपाट चेहरे बाला आदमी, अक्षर प्रका. प्र. लि., दिल्ली, 1967, पृ. 22
3. सिंह दूधनाथ, कहानी रीछ, सपाट चेहरे बाला आदमी, अक्षर प्रका. प्र. लि., दिल्ली, 1967, पृ. 11
4. सिंह दूधनाथ, कहानी रीछ, सपाट चेहरे बाला आदमी, अक्षर प्रका. प्र. लि., दिल्ली, 1967, पृ. 23

सुतागत 22
मई-2023

ISSN 2231-0479

Peer-reviewed (refereed) journal

खण्ड-दो

हिंदी
बाल
साहित्य
विविध आयाम

संपादक

डॉ. आर.एम. जाधव

डॉ. भगवान जाधव

डॉ. मुकुंद कवडे

हिंदी बाल साहित्य

विविध आयाम

खण्ड-दो

संपादक

डॉ. आर.एम. जाधव

डॉ. भगवान जाधव

डॉ. मुकुंद कवडे

ए.आर. पब्लिशिंग कंपनी

दिल्ली

79. 21वीं शताब्दी के साहित्य में बाल विमर्श

डॉ. शिल्पा दादागव जिवरग
ज्योतिषाण्ड प्रोफेसर-हिंदी विभाग
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय
औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

21वीं शताब्दी का दौर अनेक विमर्शों का दौर है इसमें जादिवारी विमर्श, किन्नर विमर्श, दलित विमर्श, स्त्री विमर्श, किसान विमर्श, महानगरीय विमर्श है। साहित्य जगत में इन विमर्श पर कई चर्चा परिचर्चा हो रही है। इसमें बाल विमर्श का समावेश कैसे पिछे रह सकता है। बालक राष्ट्र का भविष्य है, जो आने वाले कल का एक सुजान नागरिक है। इसलिये भविष्य को ध्यान में रखकर बालक का मनोविज्ञान, संस्कार, मानवी मूल्य तथा शिक्षा इन बातों का ध्यान में रख कर साहित्य का सृजन करना यह हर एक बाल साहित्यकार का आद्य कर्तव्य है। हिंदी साहित्य में बाल साहित्य का आरंभ 19 वीं शताब्दी में के नवें दशक में भारतेंदु हरिश्चंद्र की पत्रिका बालदर्पण में से माना जाता है। वैसे तो बालसाहित्य लिखित तथा मौखिक स्वरूप में होते हैं। बच्चे अपने दादी, नानी तथा परिवार के अन्य सदस्य में से परियों की जादू की राजा रानी तथा देवी-देवताओं की कहानी कहानियां सुनते हैं। यह मौखिक साहित्य है। अनेक लोकगीत तो बालकों के मुहंजवानी याद होते हैं। देखा जाये तो यह मौखिक साहित्य बच्चों की बोलचाल की तथा सरल साधारण भाषा में होते हैं। जो बच्चों को आसानी से समझ में आये।

बाल साहित्य याने बच्चों के लिए लिखा गया साहित्य। यह साहित्य सामान्य साहित्य से पूर्णता भिन्न होत है। यह वो साहित्य होता है जिसमें बालको की रुची, भाषा, शिक्षा, परिवेश, मनोविज्ञान, नैतिक तथा मानवीय मूल्य को ध्यान में रखकर रचना की जाती है। बालक अत्यंत उत्साहवर्धक होता है और जिज्ञासा से भरा होता है। अपने आसपास उपस्थित एक एक वस्तु तथा घटना के बारे में जानकारी प्राप्त करने की उस में उत्सुकता होती है। बालक के इसी जिज्ञासा का एवं मानसिक अवधारणा को सही मार्ग दिखाने की शक्ति बाल साहित्य में होती है। प्राचीन साहित्य, पंचतंत्र, हितोपदेश, सरोतसगर और सिंहासन बत्तीसी इसके उदाहरण हो सकते हैं।

अगर राष्ट्र को सशक्त बनाना चाहते हैं तो बच्चों को शिक्षित एवं चरित्र बनाये। शिक्षा एवं स्वास्थ्य बच्चों का मौलिक अधिकार एवं राष्ट्रीय दायित्व है। शिक्षा एवं स्वास्थ्य क्षेत्र में शिक्षितता एवं मर्यादाचार राष्ट्रीय अपराध घोषित हो। बच्चों का निर्माण में नींव का पत्थर तथा माँ व शिक्षक दोनों शिल्पकार होते हैं। जो बच्चों को शिक्षित एवं उनके चरित्र निर्माण में सहाय्यक होते हैं। भारतीय संस्कृति में सदैव ही इस तथ्य के महत्व को स्वीकारा गया। हमारे पौराणिक ग्रंथ इस बात के साक्षी हैं कि सदैव ही बाल शिक्षा एवं स्वास्थ्य पर राज पा रही है और कपी, पत्नियों व गुरुजनों ने सबको शिक्षा देने का कार्य किया। कालांतर में समय विशेष के दौरान भारतीय संस्कृति के संरक्षण एवं विकास में न केवल रुकावट आई। अपितु उसका क्षरण भी हुआ परिणामतः हमारी सोच गुलामी की ओर अग्रसर हुई और शिक्षा एक गौण विषय बन गई। यद्यपि समय, समय पर बाल शिक्षा का मौखिक मौलिक अधिकार बनाने पर आवाजे उठती रही। तथापि आजादी के 50 वर्ष बाद तक भी इसमें पूर्ण सफलता नहीं मिल सकी थी। सन 1990 में थायलैंड के नगर जोमोनियम में विश्व शिक्षा सम्मेलन का आयोजन किया गया और 6 से 14 वर्ष तक की आयु के बच्चों का अनिवार्य शिक्षा पर जोर दिया गया। उसके दस वर्ष पश्चात सन 2000 में सेनेगल के शहर डकार में पुनः विश्व शिक्षा सम्मेलन आयोजित हुआ और 2015 तक संपूर्ण विश्व के बच्चों को शिक्षित करने का लक्ष्य रखा गया। भारत के संदर्भ में इसका लक्ष्य सन 2010 में निर्धारित किया गया और पूर्ती के लिए संपूर्ण देश में सर्व शिक्षा अभियान चलाया गया। उसके अंतर्गत 6 से 14 वर्ष की आयु के बच्चों को बाधरहित शिक्षा दिलाना राज्य का कर्तव्य तथा बच्चों का मौलिक अधिकार घोषित किया गया।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है की परिवर्तन प्रकृति का शाश्वत नियम है। परिवर्तन के बहाव में संसार की प्रत्येक वस्तु प्रवाह मान है। ज्ञान विज्ञान के इस युग में बाल जीवन भी आधारशील के रूप में महत्वपूर्ण भूमिका निभाने वाली बालकविता बाल कहानी बाल उपन्यास बाल नाटक बाल एकांकी आदी भी इस परिवर्तन से अछुती नहीं रहे। बाल साहित्य बाल समाज का दर्पण है यह बाल दुनिया को उजागर करने का एक आंदोलन है। बालक का स्वास्थ्य और आनंद पूर्ण विकास ही इसका उद्देश्य है। प्रारंभ से ही हिंदी बाल साहित्य की उज्वल परंपरा रही है। जिसका भविष्य भी उज्वल हो समाज और व्यक्ति निर्माण में बाल साहित्य का महत्व अनन्य साधारण है। भविष्य में बाल साहित्य बच्चों को स्वास्थ्य मनोरंजन देने के साथ साथ उन्हें वर्तमान परिवेश और परिस्थितियों के प्रति भी जागरूकता प्रदान करेगा। प्रायोगिकी के इस 21वीं सदी के दौर में वैज्ञानिक और तांत्रिक

हिंदी बाल साहित्य : विविध आयाम-2 ● 309

अविष्कार में बाल मन को प्रभावित किया गया है। आधुनिक बाल साहित्य प्रगतीशील सामाजिक चेतना के अनुकूल बालक के व्यक्तित्व के विकास में एक सही दिशादर्शक साबित होगा। इनलिये बालकों की मनोरचना का समझ कर उनके अनुरूप और उद्देश पूर्ण लेखन की जरूरत है निसंदेह इस विषय कि मांग जोर पकड़ेगी और इस दिशा में सही अर्थ में कलम जोर पकड़ेगी।

संदर्भ

1. बाल गीत साहित्य, निरंकार देव सेवक, किताब महल प्रायव्हेट लिमिटेड, इलाहाबाद 1966
2. हिंदी बाल साहित्य, प्राचीन ऐवम आधुनिक दृष्टी, डॉ. अभिनेष कुमार जैन, नीरज बुक सेंटर प्रकाशन, दिल्ली 2009
3. समकालीन हिंदी बाल साहित्य, शुचिता सेठ, अंकित पब्लिकेशन, जयपुर 2011
4. कंप्यूटर क्रांति और बालक, जय प्रकाश भारती, भावना प्रकाशन दिल्ली 2000

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
 Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
 Issue -304 (A) October- 2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editor:

Dr. Pandit S. Nalawade,
 Principal,
 Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
 Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:

Dr. Pandurang N. Dapke,
 Associate Professor & Head,
 Dept. of Economics,
 Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
 Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:

Dr. Prashant N. Deshmukh
 Associate Professor,
 Dept. of Economics,
 Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
 Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

29	हवामान बदल : कृषी क्षेत्रासमोरील सर्वात मोठे आव्हान	ज्ञानेश्वर गोरे, राहुल तिगोटे	150
30	पर्यावरण प्रदूषण : परिणाम आणि उपाय योजना	राजेंद्र सोरमारे	156
31	औरंगाबाद जिल्ह्यातील बँक साक्षरतेचा अभ्यास	पृथ्वीराज कोल्हे, डॉ. डी.एन. जिगे, डॉ. पी. व्ही.देशमुख	159
32	सोयाबीन उत्पादनाच्या वाढत्या खर्चापुढे शेतकऱ्यांच्या हातावर तुरी	सुभाष पाटील	165
33	कृषी पर्यटनातून ग्रामीण विकास	प्रा. डॉ. आर. एस. शिंदे, भाऊसाहेब रवंदळ	169
34	क्रिप्टो करन्सीचे भवितव्य	प्रा. डॉ. एल.वू. भेश्राम	172
35	पंधरावा वित्त आयोग : केंद्र राज्य वित्तीय संबंधाची चिकित्सा	बाबासाहेब मदन	174
36	सद्य स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख	182
37	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कोविड-१९ चे झालेले परिणाम - एक अभ्यास	डॉ. आर. के. वाघचौरे, डॉ. जे. एम. गवळी	188
38	भारतीय संविधान आणि आर्थिक समानता	श्री. लक्ष्मण गोरे, श्रीमती रोहिणी पवार, श्रीमती माधुरी पवार	194
39	मराठी भाषा : उगम आणि विकास	प्रा. डॉ. रमेश औताडे	198
40	उपनिवेशवादी शहरकेंद्री विकास हिंदी उपन्यासां के संदर्भ में	डॉ. हेमलता कांचनकर	202
41	हिन्दी साहित्य में बाल-एकांकी का विकास	डॉ. शिल्पा जिवरण	205

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republsh these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

हिन्दी साहित्य में बाल-एकांकी का विकास

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

असोसिएट प्रोफेसर एवं शोध निर्देशक

हिन्दी विभाग,

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

मो. ८२७५३२२७९४, ई-मेल : shilpajivrag@gmail.com

किसी भी देश के भविष्य उसके बालक होते हैं। इसलिए संसार के प्रत्येक देश में बालकों के विकास पर सर्वाधिक ध्यान दिया जाता है। अपने देश में भी शैक्षणिक चेतना के विकास के साथ-साथ समाज के प्रत्येक वर्ग के बच्चों के सम्यक विकास पर गम्भीरता से ध्यान दिया जा रहा है। इस कार्य में प्राथमिक स्तर से लेकर उच्च स्तर तक प्रयास किए जा रहे हैं। हमारे यहाँ प्रदेश सरकार से लेकर केन्द्र सरकार तक बच्चों के विकास को विशेष महत्व प्राप्त है।

बाल मन को समझने वाले इस तथ्य से पूरी तरह परिचित हैं कि बच्चे किसी भी कार्य के अनुकरण में बहुत रुचि लेते हैं। वे जैसा देखते हैं वैसा ही करते हैं। बच्चों की एक विशेषता यह भी होती है कि उनके मन में सहज रूप से पीडित पक्ष के प्रति करुणा का भाव जागता है। बच्चों की अनुकरण और संवेदना आदि दोनों ही प्रवृत्तियाँ, हमें आत्मानुशासन और सद्वृत्तियों को अपने जीवन में उतारने की प्रेरणा देती हैं और यह भी संकेत देती है कि, हम बच्चों के सामने ऐसे आदर्श प्रस्तुत करें जिन्हें देखकर बच्चे महान नागरिक बन सकें।

बच्चे स्वभाव से चंचल होते हैं। उनका मन एक कार्य में बहुत देर तक नहीं लगता। प्रायः बच्चे कहानियाँ सुनने में रुचि लेते हैं, किन्तु वे लम्बी कहानियाँ सुनकर उबने लगते हैं। निष्कर्ष यह है कि बच्चे जल्द ही निष्कर्ष पा जाना चाहते हैं। बच्चों की यह प्रवृत्ति महज ही नाटिकाओं एवं लघु एकांकियों की ओर आकर्षित करती है। बाल-एकांकियों से बच्चे अनुकरण द्वारा जहाँ बहुत कुछ सीख सकते हैं, वहीं उनके मन का कौतूहल भी तुष्ट हो सकता है। हिन्दी में बाल-एकांकियों की सुदीर्घ परम्परा है।

बाल-साहित्यकारों द्वारा हजारों बाल-एकांकी लिखे गए हैं और प्रकाशित भी हुए हैं। ऐसे एकांकियों की संख्या तो अनगिनत है जो किसी विशेष अवसरानुकूल लिखे गए और अवसर के बाद अप्रासंगिक हो जाने के कारण नष्ट हो गए। प्रायः प्रत्येक छोटे-बड़े शिक्षालय में जब-कब एकांकी नाटक लिखे जाते हैं और उन्हें मंचित भी किया जाता है। ऐसे सम्पूर्ण साहित्य को संकलित कर पाना कठिन है। किन्तु ऐसा वातावरण तो बनाया ही जा सकता है, जिससे भविष्य में लिखे या रखे जाने वाले नाटकों की रक्षा हो सके। ऐसे नाटकों में भूत, वर्तमान तथा भविष्य में त्रिकालिक महत्व वाले बाल-नाटक का बाल मन पर गहरा प्रभाव पड़ेगा और उनके स्वस्थ मनोरंजन के साथ चारित्रिक उन्नयन भी हो सकेगा। नाटक साहित्य की यह विधा है जो मन मस्तिष्क पर तुरन्त एवं स्थायी प्रभाव डालती है। नाटक से हृदय परिवर्तन होता है। बच्चों पर ऐसा प्रभाव पड़ता है जो जीवन पर्यन्त रहता है। राजा हरिश्चन्द्र नाटक देखने पर महात्मा गाँधी ने आजीवन सत्य मार्ग पर चलने का व्रत लिया।

बाल एकांकी जैसा कि नाम से ही स्पष्ट है कि बच्चों के लिए रचित एक अंक का बाल-नाटक होता है। इन बाल-नाटकों का उद्देश्य प्रच्छन्न रूप से बालक व बालिकाओं के लिए उपयोग शिक्षा देना होता है फिर भी बाल-

नाटक बालकों को रुचिकर लगने वाले एवम् बाल-मनोविज्ञान के अनुरूप होने पर ही प्रभावी होते हैं। सरल भाषा एवं संवाद ऐसे अपेक्षित हैं जो आसानी से याद करके बोले जा सकें। तभी बाल-दर्शक आसानी से समझ एवं ग्रहण कर सकें।

हिन्दी साहित्य में बाल-एकांकी नाटकों के विकास में भी भौतिकता के साथ उनको शामिल किया गया है। बाल साहित्यकारों का ध्यान बाल-एकांकीयों के सृजन पर भी आकृष्ट हुआ। जिससे बालकों के मनोरंजन के लिए पृथक रूप से बाल-नाटक उपलब्ध हो सके।

१८वीं सदी के उत्तरार्ध में सुविख्यात साहित्यकार एवं नाटककार भारतेन्दु हरिश्चंद्र के युग में बाल-नाटकों के सृजन का प्रारंभिक दौर माना जा सकता है। उन्होंने स्वयं 'सत्य हरिश्चंद्र' एवं 'अन्धेर नगरी चौपट राजा' नाटकों की रचना की। ये दोनों नाटक उस समय से आज तक बच्चों में लोकप्रिय हैं। बाल नाटकों के प्रारंभिक दौर के बारे में डा. हरिकृष्ण देवसरे ने बाल साहित्य एक अध्ययन में इस दृष्टिकोण की पुष्टि करते हुए लिखा है, 'हिन्दी में बाल-नाटकों का आरम्भ भारतेन्दु हरिश्चंद्र से ही माना जा सकता है। जबकि उन्होंने 'सत्य हरिश्चंद्र' एवं 'अन्धेर नगरी, चौपट राजा' की रचना की। भारतेन्दु युग में बच्चों के नाटकों के लिए प्रेरणादायी सृजन हुआ।'

भारतेन्दु युग के पश्चात द्विदेशी युग में बाल-नाटकों की दिशा में बहुत महत्वपूर्ण प्रगति हुई। इस समय कई नाट्यकारों ने सृजन एवं प्रकाशन भी किए। इस प्रगति का श्रेय सन १९१७ में नर्मदा प्रसाद मिश्र द्वारा सम्पादित तथा मिश्र बन्धु प्रकाशन जबलपुर से प्रकाशित बाल नाट्य संग्रह 'सरल नाटकमाला' को है। इस पुस्तक में ४४ सुन्दर नाटक प्रकाशित हुए।

'सरल नाटकमाला' का यह संग्रह हिन्दी बाल साहित्य में पहली बार बच्चों के लिए नाटक लेकर प्रस्तुत हुआ। द्वितीय विश्व युद्ध के पहले तक बाल-नाटकों की कमी को पूरा करने में सफल रहा। सरल नाटक माला के सभी नाटक तो नहीं, किन्तु अधिकतर एकांकी निश्चल ही बच्चों के नाटक माला का यह पहला संस्करण ५-६ वर्षों में ही बिक गया।

१९५५ में नर्मदा प्रसाद खरे ने 'नवीन बाल-नाटकमाला' का प्रकाशन किया। एक वर्ष बाद १९५६ में केशवचन्द्र वर्मा के ८ बाल एकांकी बच्चों की कचहरी के नाम से प्रकाशित हुई। वर्ष १९५७ में कुदासिया जैदी के दो विस्तृत बाल एकांकी 'चाचा छद्मन के ड्रामे' नाम से छपे।

१९६२ में सिद्धनाथ कुमार की पुस्तक 'आओ नाटक खेलें' में दो नाटक संग्रहीत हैं। इसमें 'देश का कानून' सुकरात के जीवन से सम्बन्धित है तथा दूसरा 'एकलव्य' जो कि पौराणिक कथा को लेकर लिखा गया है। श्री सिद्धनाथ कुमार की दूसरी पुस्तक 'दो बाल-एकांकी' जिसमें 'महाराणा प्रताप' और 'अभिमन्यु' के कथानकों को प्रस्तुत किया गया है। डा. महेन्द्र भटनागर की पुस्तक 'बच्चों के रूपक' में चार बाल रूपक हैं। इस पुस्तक में 'दो मित्र', 'इस हाथ दे उस हाथ ले', 'स्वार्थी दैत्य' और 'राम जीते रावण हारा' संग्रहीत हैं। किन्तु ये मंचनीय नाटक

नहीं है। केवल वे समय-समय पर रेडियो ने प्रसारित श्रव्य नाटक हैं। इसी समय ज्वलित हृदय ने 'सबेर के फूल' में १७ बाल-एकांकियों में बच्चों को सदगुणों की शिक्षा दी है।

स्वातन्त्र्योत्तर काल में इन दिशा में कुछ प्रगति हुई। मासिक पत्र-पत्रिकाओं में ऐतिहासिक, पौराणिक तथा सामाजिक विषयों के नाटक प्रकाशित होने लगे। डा. रामकुमार वर्मा, उदयशंकर अट्ट आदि ने बच्चों के लिए मंच के उपयुक्त नाटक लिखने का उल्लेखनीय कार्य किया। इससे बाल साहित्य कि इस विधा को बहुत बल मिला। इस तथ्य की पुष्टि में डा. रोहिताश्व अस्थाना लिखते हैं कि "१९६२ में प्रतिनिधी बाल-एकांकी का सम्पादन कर श्री. योगेन्द्र कुमार 'लल्ला' ने उल्लेखनीय कार्य किया। इसमें बालकों के लिए लिखने वाले साहित्यकों का ही प्रतिनिधित्व प्रस्तुत किया गया है।

१९६३ में श्रीकृष्ण के तीन नाटकों का संकलन 'परीक्षा' जिसमें बच्चों की समस्याओं को रोचक स्थितियों द्वारा प्रस्तुत किया गया। श्री. लल्ला जी ने १९६४ में 'राष्ट्रीय एकांकी' नामक पहला एकांकी संग्रह प्रकाशित किया जिसमें १९६२ के भारत-चीन के संघर्ष से सम्बन्धित एकांकी नाटक हैं। १९६५ में हास्य एकांकी नामक दूसरा संकलन भी संपादित किया।"

मासिक पत्रिका पराग ने बाल-नाटकों की एक प्रतियोगिता आयोजित कराई। १९७१ में श्रीकृष्ण कृत 'तोताराम' चार बाल-एकांकियों का संग्रह छपा। श्री विष्णु प्रभाकर के तीन बाल-एकांकियों का संग्रह 'हड़ताल' नाम से छपा, जिसमें हड़ताल के अतिरिक्त दो अन्य बाल-एकांकी संग्रहित हैं। 'भूगोल के मास्टर' बाल एकांकी क्रमशः १९७३ व १९७७ में प्रकाशित हुए। सन १९७९ में डा. हरिकृष्ण देवसरे द्वारा 'बच्चों के सौ नाटक' बाल-एकांकी का संकलन कर प्रकाशन किया।

कानपुर के बाल नाट्यकार डा. प्रसाद निष्काम की 'रत्नों की वर्षा' नामक पुस्तक बाल-एकांकियों की सन १९९७ प्रकाशित हुई, जिसमें २१ बाल-एकांकी हैं जो रंगमंचीय दृष्टिकोण से अभिनेय हैं।

१९९९ में रोहिताश्व अस्थाना ने चुने हुए बाल एकांकी भाग एक व दो का संकलन प्रकाशित किया।

शाहदरा निवासी के बाल नाट्यकार श्रीकृष्ण के छः बाल-एकांकी नाटकों का संग्रह २००० में प्रकाशित हुआ। वर्ष २००१ में जयप्रकाश भारती के सम्पादन में १८ बाल-एकांकियों का 'श्रेष्ठ बाल-एकांकी' के नाम से प्रकाशन हुआ।

कानपुर निवासी वरिष्ठ बाल साहित्यकार डा. राधबन्धु की नाट्यकृति 'अब्बा की खौसी' जिसमें २५ नाटक हैं और श्रेष्ठ मंचीय एकांकी पुस्तके हैं जिनका क्रमशः प्रकाशन २००४ और २००८ में हुए। उत्तरांचल देहरादून के बाल साहित्यकार डा. दिनेश चमोला ने 'पर्यावरण बचाओ' नाम से बाल नाट्यकृति सन २००५ में प्रकाशित करायी है।

निष्कर्ष -

आज कल शिक्षा में रंगमंच के प्रयोग की बात की जा रही है। शिक्षा में रंगमंचीय प्रयोग परम्परागत बौद्धिक पद्धति ने निजात दिवाने में सहायक हो सकती है। रटने के अभिशाप से बचाने के लिए बच्चों की शिक्षा में नाटकीय पद्धति का प्रयोग करना चाहिए। बाल नाटकों के अनुकूल वातावरण तैयार होना एक महती

आवश्यकता है। जब तक एकांकी विधा में सम्बन्धित सभी पक्षों की समस्याओं का निराकरण नहीं हो जाता है तब तक इस विधा को समग्र रूप में विकसित भी नहीं माना जा सकता है। बाल नाटकों के माध्यम से बालों के सामान्य बच्चों का बौद्धिक विकास होता है अपितु मानसिक रूप में कमजोर, विकलांग एवं बीमार बच्चों को उपचार के रूप में भी प्रयोग किया जा सकता है। बाल-रंगमंच से बालकों का जीवन निखरता है।

संदर्भग्रन्थ सूची -

- १) 'बाल साहित्य का स्वरूप और रचना संसार', संपा. डा. शकुन्तला
- २) 'बाल रंगमंच - सार्थकता, समस्याएँ और सम्भावनाएँ', महेन्द्र कुलश्रेष्ठ
- ३) 'हिन्दी बाल साहित्य - एक अध्ययन', डा. हरिकृष्ण देवसरे
- ४) 'बीसवीं शताब्दी का हिन्दी नाटक और रंगमंच', गिरीश रस्तोगी
- ५) 'बाल साहित्य का स्वरूप और रचना संसार' में डा. रमेश गौतम का लेख, संपा. डा. शकुन्तला कालरा
- ६) 'हिन्दी के बाल-एकांकी साहित्य का नाट्यशास्त्रीय अनुशीलन', डा. लक्ष्मी शंकर कुशवाहा।

म.शि.प्र. मंडळ संचलित,
शिवछत्रपति महाविद्यालय, औरंगाबाद.

एवं महाराष्ट्र हिन्दी प्रचार सभा,
छ.संभाजीनगर के संयुक्त तत्त्वावधान में आयोजित

स्मरणिका

दि. २७/०२/२०२३

भक्ती साहित्य का पुनरावलोकन

(भक्तीकाल का पुनरावलोकन)

इस विषय पर एक दिवसीय आभासी राष्ट्रीय संगोष्ठी

❁ संपादक ❁

डॉ. राजेंद्र पवार

डॉ. सविता लोंढे

डॉ. सविता भालेराव

* भक्ती साहित्य का पुनरावलोकन
(भक्तीकाल का पुनरावलोकन)

© संपादक

डॉ. राजेंद्र पवार
डॉ. सविता लोंढे
डॉ. सविता भालेराव

* I.S.B.N. No. : 978-93-90005-27-7

* प्रकाशक

एज्युकेशनल पब्लिशर्स अण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स,
पो.बॉ. नं. १३१, गोकुळवाडी, औरंगपुरा,
छत्रपती संभाजीनगर-४३१ ००१.

दूरध्वनी क्रमांक : ०२४० - २३२९२०४

भ्रमणध्वनी क्रमांक : ९४२१३०००३६, ९९७००६७९७१

ई-मेल - educationalpub@gmail.com

वेबसाईट - www.educationaldp.com

शिवछत्रपति महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर

एन-३, सिडको, छत्रपती संभाजीनगर (महाराष्ट्र)- ४३१००३.

Tel. No.- ०२४०-२४७४८७२,

Web.- www.shivchhatrapaticollege.org

Email:- shivchhatrapaticollege@gmail.com

* मुद्रणस्थळ :

महारुद्र ऑफसेट,
छत्रपती संभाजीनगर

* प्रथम आवृत्ती : २/०२/२०२३

* किंमत - २००/-

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	पृ.क्र.
१.	विषमतामूलक समाज व्यवस्था को दूर करनेवाला हिंदी भक्ति साहित्य, डॉ. नानासाहेब गोरे	७
२.	भक्ति साहित्य में कृष्ण भक्ति साहित्य परंपरा - एक पुनरावलोकन डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग, सोनाली युवराज चित्ते	१८
३.	भक्ति साहित्य : गोस्वामी तुलसीदास के साहित्य का पुनरावलोकन, डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले	२५
४.	सगुण भक्ति साहित्य का पुनरावलोकन डॉ. पारुल ए. परमार	३२
५.	रामभक्ति काव्य पुनरावलोकन, डॉ. मीना खरात	३८
६.	संत गोस्वामी तुलसीदास के काव्य में समन्वयवादी विचार प्रा. माने शेषराव सुभाषचंद्र, वैशाली विनायकराव भोसकर	४०
७.	संत कबीर दास के सामाजिक चेतना को आगे बढ़ाता भीष्म साहनी कृत नाटक "कबीरा खड़ा बाज़ार में, सदाम हुसैन	४६
८.	तुलसीदास के रामचरितमानस में रामराज्य, डॉ. अनिता भीमराव काकडे, डॉ. सविता लोंडे	५३
९.	कृष्णभक्ति साहित्य पुनरावलोकन, डॉ.सरोज पगारे, डॉ.सविता लोंडे	५७
१०.	कबीरवाणी : एक पुनरावलोकन, डॉ. अंजली कुंभारे	६०
११.	संत नामदेव के हिंदी पदों का पुनर्मूल्यांकन, डॉ. सविता लोंडे	६६

भक्ति साहित्य में कृष्ण भक्ति साहित्य परंपरा - एक पुनरावलोकन

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग
सोनाली युवराज चित्ते

शोध सार-

'भक्तिकाल' हिन्दी साहित्य के इतिहास का दूसरा काल है। आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने भक्ति काल की समय सीमा १३७५ वी. से १७०० वी. (१३१८-१६४३ ई) तक मानी है। 'भक्ती' का सर्वप्रथम उल्लेख 'उपनिषद्' में मिलता है। दक्षिण भारत में द्रविड़ लोगों में भक्ति परंपरा का सूत्रपात ईसा से कई शताब्दी पहले ही हो चुका था। दक्षिण में आलवार वस्तुतः विष्णुओं का तमिल नाम है। शैवों को वहा नयानमार कहा जाता है। आलवार भक्तों की संख्या बारह मानी गई है तथा इनके पदों का संकलन 'दिव्य प्रबंधम' नाम से किया गया है जिसमें लगभग चार हजर पद हैं।

भक्तिकाल की सगुण भक्तिधारा में कृष्ण काव्य का विशेष महत्व है। संस्कृत में जयदेव ने गीत-गोविंद की रचना करके कृष्ण भक्ति की परंपरा को आरंभ किया जो कि विद्यापति की 'पदावली' से होते हुए हिन्दी साहित्य में भी चलती रही। कृष्ण भक्ति के प्रचार में वल्लभाचार्य के 'पुष्टि संप्रदाय' का बहुत बड़ा योगदान माना जाता है। वल्लभाचार्य ने कृष्ण भक्तों को श्रीकृष्ण की लालाओं का गुणगान करने की प्रेरणा दी। उनके प्रमुख शिष्य सूरदास थे जो इस शाखा के प्रतिनिधि कवि भी हैं। वल्लभाचार्य के बेटे श्री विठ्ठलनाथ ने पुष्टिमार्गी कवियों में से चार कवि अर्थात् सूरदास, परमानंददास, कुंभनदास और कृष्णदास को तथा अपने चार शिष्यों नंददास, चतुर्भुजदास, छीतस्वामी और गोविंदस्वामी को लेकर अष्टछाप की स्थापना की। इन आठ कवियों में

सूरदास तथा नंददास अग्रणी हैं। मीराबाई इस काव्यधारा की प्रमुख कवयित्री हैं। 'भागवत पुराण' इस काव्यधारा का आधार ग्रंथ है।

कुंजीभूत शब्द - उपनिषद्, आलवार, विष्णुर्वी, नयानमार, पुष्टिमार्गी, अष्टछाप

मूल आलेख - मध्यकालीन काव्यधारा में कृष्ण काव्य का महत्वपूर्ण स्थान है। भारतीय धर्म साधना में कृष्ण का विलक्षण व्यक्तित्व रहा है। जिन भक्त कवियों ने विष्णु के अवतार के रूप में श्रीकृष्ण की उपासना को अपना लक्ष्य बनाया वे 'कृष्णाश्रयीशाखा' या कृष्ण काव्यधारा के कवि कहलाए। सगुण भक्ति धारा के भक्ति शाखा के प्रतिनिधि कवि सूरदास जी माने जाते हैं। फिर भी कृष्ण भक्ति साहित्य में विभिन्न संप्रदायों में बहुत से कवि हुए हैं, जिन्होंने बहुत सी रचनाएँ लिखीं और कृष्ण भक्ति साहित्य को विपुल किया। जैसे की आप जानते हैं की कृष्ण भक्ति साहित्य में विभिन्न संप्रदाय चले जैसे वल्लभ संप्रदाय, निम्बार्क संप्रदाय, राधावल्लभ संप्रदाय, हरिदासी संप्रदाय, गौंडिया संप्रदाय या चैतन्य संप्रदाय आदि। अलग-अलग संप्रदायों में श्रीकृष्ण की भक्ति भी भिन्न-भिन्न प्रकार से होती थी।

भक्ति काल के सगुण भक्ति काव्यधारा में कृष्ण भक्ति काव्य के प्रमुख प्रवर्तक सूरदासजी हैं। इस धारा के विकास में अन्य कृष्ण भक्त कवियों ने भी अपना अमूल्य योगदान दिया है। उनमें प्रमुख हैं- सूरदास, नंददास, परमानंददास, हित हरिवंश, ध्रुवदास, श्रीभट्ट, स्वामी हरिदास, गदाधर भट्ट, मीराबाई, रसखान आदि।

कृष्ण भक्त कवियों ने अपने काव्य में राधा-कृष्ण की लीलाओं का वर्णन विशेष रूप से किया है। श्रीकृष्ण के बाल रूप व प्रेम लीला के मधुर रूप की झाँकी का चित्रण कृष्ण भक्त कवियों ने अपनी रचनाओं में किया है। राधाकृष्ण की प्रेमलीला के गीत सूर के पहले से चले आते थे। बैजू बावरा एक प्रसिद्ध गवैये हो गए हैं। उनका एक पद देखिए-

मुरली बजाय रिझाय लई मुख मोहन तें।

गोपी रीझी रही रसतानत सों सुधबुध सब बिसराई।

धुनि सुनी मन मोहे, मगन भई देखत हरि आनन।

जीव जन्तु पसु पंछी सुर नर मुनि गोहे, हरे सब के प्रानन।

बैजू बनवारी बंसी अधर धरी वृंदावनचंद बस किए सुनत ही कानन।

सूरदास ने कृष्ण के लोकरंजनकारी रूप को अपने काव्य का आधार बनाकर जनता को माधुर्य रस से विभोर कर दिया। कृष्ण के वात्सल्य चित्रण एवं प्रेम सम्बन्धी चित्रण को कृष्ण भक्त कवियों ने अपने काव्य में माधुर्य भाव से ओत-प्रोत कर दिया है।

सोभित कर नवनीत लिए।

घुटरुन चलत रेनु तन मंडित, मुख दधि लेप किए॥

कृष्ण भक्त कवियों ने अपने काव्य में प्रेममयी भक्ति भावना की अभिव्यक्ति की है। कृष्ण की प्रेममयी छवि को अपने काव्य का विषय बनाकर प्रेम तत्त्व का निरूपण किया गया है।

बसो मेरे नैनन में नंदलाल।

मोहनि मूरति, नैना बने रसाल।

मोर मुकुट मकराकृत कुंडल, अरुन तिलक दिए भाल॥

अधर सुधारस मुरली राजति, उर बैजंती माल॥

छुद्रघंटिका कटी तट सोभित, नूपुर शब्द रसाल॥

मीरा प्रभु संतन सुखदाई, भक्तबछल गोपाल॥

माधुर्य भक्ति से ओत-प्रोत कृष्ण काव्य में चैतन्य सम्प्रदाय ने परकीया भाव में माधुर्य की परिणति का चित्रण किया है तथा निम्बार्क सम्प्रदाय ने स्वकीया भाव को अधिक महत्त्व देते हुए राधा-कृष्ण के दाम्पत्य प्रेम का चित्रण अपने काव्य में किया है। कृष्ण काव्य में दाम्पत्य रति, वात्सल्य रति और भगवद् विषयक रति तीनों 'रति' भाव के प्रधान रूप उपलब्ध होते हैं। कृष्ण भक्त कवियों ने वात्सल्य, सख्य और माधुर्य के क्षेत्र में कृष्ण लीलाओं का गान करते हुए अपनी भक्ति भावना का परिचय दिया है।

जीवन के प्रति आवश्यक राग-रंग- कृष्ण काव्यधारा सामन्ती जड़ताओं का विरोध करते हुए जीवन के प्रति आवश्यक राग व रंग पर विश्वास करती है। इस धारा में एक ओर प्रेम, बाल लीला चित्रण एवं वात्सल्य चित्रण के माध्यम से समाज को सुदृढ़ करने की कोशिश की गई तो दूसरी ओर मानव की सहज स्वतन्त्रता के बाधक तत्त्वों का विरोध किया गया है। सूरदास, मीरा आदि की रचनाओं में प्रेम चित्रण स्वतन्त्रता की ही माँग पर आधारित है।

कृष्ण काव्य में श्रीकृष्ण व उनकी लीलास्थली ब्रजभूमि अनन्त सौन्दर्य के लिए विख्यात रही है। कृष्ण भक्त कवियों ने अपने काव्य में जहाँ-जहाँ राधा-कृष्ण के सौन्दर्य का चित्रण किया है, वहाँ उनकी ब्रजभूमि का सौन्दर्य निरूपण भी उन्होंने किया है। कृष्ण काव्य में भाव की प्रधानता होने के कारण प्रकृति चित्रण आलम्बन रूप में कम तथा उद्दीपन रूप में अधिक हुआ है।

सूरदास, मीरा, नन्ददास, रसखान आदि कृष्ण भक्त कवियों में अलंकारों की मनोहारी प्रवृत्ति दिखाई देती है। इनके काव्य में उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, विभावना, असंगति आदि अलंकारों की सुषमा देखने को मिलती है। इनके काव्य में अलंकार का प्रयोग चमत्कार निरूपण के लिए न होकर भाव व्यंजना के लिए किया गया है। कृष्ण काव्य में सूरदास द्वारा रचित ग्रन्थ 'सूरसागर' में भक्ति रस से पूर्ण पदों की प्रधानता है। नन्ददास ने 'रूप मंजरी' व 'राग मंजरी' में दोहा-चौपाई छन्द का प्रयोग किया है। रसखान ने कवित्त और सवैये लिखे हैं।

मानुष हों तो वही रसखान बसों साँग गोकुल गाँव के ग्वारन।

जै पसु होंतो कहा बसु मेरो चरों नित नंद की धेनु मझारन॥

पहन हों तो वही गिरि को जो कियो हरि छत्र पुरंदर धारन।

जै खग हों तो बसेरो करों मिली कालिंदी कूल कदंब की डरन॥

कृष्ण काव्य में भाव की प्रधानता होने के कारण प्रकृति चित्रण आलम्बन रूप में कम तथा उद्दीपन रूप में अधिक हुआ है जहाँ जहाँ राधा

कृष्ण के सौंदर्य का चित्रण किया गया है वहां उनकी ब्रजभूमि का सौंदर्य का निरूपण भी कृष्णभक्त कवियों ने अच्छी तरह से किया है।

कृष्णभक्ति काव्यधारा में कृष्ण की बाल लीला के चित्रण में वात्सल्य रस की प्रधानता है तथा प्रणय क्रीड़ाओं के चित्रण में शृंगार रस की प्रधानता है। अतः कृष्णभक्ति काव्यधारा में वात्सल्य व शृंगार रस का चित्रण मुख्य रूप से हुआ है। रामचन्द्र शुक्ल ने सूरदास को 'वात्सल्य रस का एकछत्र सम्राट' कहा है। 'मैया में नहिं माखन खायो', 'मैया कबहि बढैगी चोटी' जैसे पदों में सूरदास ने वात्सल्य रस को उजागर किया है।

कृष्णभक्ति काव्य की भाषा ब्रज है। कृष्णभक्ति काव्यधारा के कवि भाषा की दृष्टि से अत्यन्त सशक्त माने जाते हैं। मीराबाई के काव्य में राजस्थानी मिश्रित ब्रजभाषा का प्रयोग हुआ है। उसमें गुजराती का भी पुट है। सूरदास ने अपने काव्य में ब्रजभाषा का प्रयोग किया है। उनकी भाषा माधुर्य, सरसता, कोमलता आदि गुणों के कारण व्यापक काव्य भाषा के रूप में प्रतिष्ठित हो चुकी थी। ब्रजभाषा को व्यापक काव्य की भाषा बनाकर इन्होंने अपने काव्य को सशक्त बनाया। नन्ददास को भी ब्रजभाषा का अच्छा ज्ञान था। इस प्रकार समस्त कृष्णभक्ति काव्य में ब्रजभाषा का रूप देखने को मिलता।

नैनन सौं रसखान सबै ब्रज के बन बाग तड़ाग निहारौं।

केतक ही कलघाँत के धाम करील के कुंजन ऊपर वारो।।

श्रीकृष्ण के पास गोपिया जाने से, उनके माता, पिता, भाई, पति आदि ने उन्हें रोका, उनकी मंगलमयी प्रेमयात्रा में विघ्न डाला; किन्तु वे न रुकी। नन्ददास ने यही भावना निम्नलिखित छंद में व्यक्त किये हैं-

मातु, पिता, पति कूल पति, सुत, पति रोक रहे सब।

नहीं रुकी रस घूकी जाय सो मिली तहा सब।

कृष्ण भक्त कवियों ने भ्रमरगीत परंपरा के द्वारा गोपियों और उद्धव के तर्क-वितर्क के माध्यम से सगुण की निर्गुण पर तथा भक्ति की

ज्ञान पर विजय स्थापित की है। गोपियाँ जो कृष्ण के लोकरंजक रूप पर मोहित हैं, वे निर्गुण ब्रह्म के उपासक उद्भव पर व्यग्न करती हैं -

"निरगुन कौन देस को बासी।

मधु हँसि समुझाया। सौँह दे, बूझति सौँच न हॉसी।

मध्यकाल के जड़ सामंती परिवेश में जब स्त्रियाँ घर से निकल भी नहीं सकती थीं, ऐसे में विवाहित गोपियाँ पर-पुरुष कृष्ण संग प्रेम करती हैं। वे कृष्ण के साथ रास रचाती हैं। मीरा कृष्ण की अनन्य भक्त हैं। वैसे तो भक्ति काल में कृष्ण भक्ति और भक्तों की एक पूरी परंपरा रही है, परंतु मीरा की भक्ति इन सबसे अलग है। इसका सबसे बड़ा कारण यह है कि मीरा भक्त भी हैं और मध्यकालीन नारी भी और वह भी राजघराने से संबद्ध मध्यकाल का पुरुष कवि भक्त होने के लिए जाती-पाती, धन-धर्म, बढाई छोड़ता था तो स्त्री को लोक-लाज, कुल-शृंखला तोड़नी पड़ती थी। यह ऐसी भक्ति परंपरा है जहाँ मीराबाई जैसी कवयित्री भी लोकलाज तज कर स्त्री मुक्ति का मुखर स्वर बनती हैं। वे स्पष्ट तौर पर घोषित करती हैं कि 'मेरो तो गिरधर गोपाल दूसरो न कोई, जाके सिर मोर मुकुट मेरो पति सोई।' उनके प्रेम में मस्ती है, सामाजिक बंधनों की बेबसी नहीं -

"पग घुंघरु बाँध मीरा नाची रे।

में तो अपने नारायण की आपहि हो गई दासी रे।

लोग कहें मीरा भई बावरी, न्यात कहें कुलनासी रे।"

कृष्ण काव्य धारा के प्रमुख कवियों में सूरदास, मीरा, नंददास, रसखान जैसे महान कवि थे उन्होंने अपने काव्य में राधा-कृष्ण की लीलाओं का वर्णन करते हुए जीवन के प्रति आवश्यक राग रंगों को उजागर किया है। इनके काव्य में प्रकृति के चित्रण है कृष्ण काव्य धारा के कवियों की भाषा ब्रजभाषा है वे अपने काव्य में अलंकार तथा छंद एवं रस का प्रयोग करते हुए कृष्ण भक्ति को बखूबी दर्शाया है।

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि कृष्ण भक्त कवियों ने लोकरंजनकारी कृष्ण की मधुर लीलाओं से निराशा से मुरझाए चेहरों पर प्रफुल्लता का संचार करने में सफलता प्राप्त की है, यही उनका सबसे बड़ा योगदान है। कृष्ण काव्य की विशेषताओं में सभी तत्व विराजमान हैं। ये कृष्ण भक्त कवि हमारे साहित्य में प्रेम मधुर्य का जो सुधास्त्रोत बहा गए हैं, उसके प्रभाव से हमारा काव्यक्षेत्र में सरसता और प्रफुल्लता बराबर बनी रहेगी। 'दुखवाद' कि छाया आ-आकर भी टिकने न पायेगी। इन भक्तों का हमारे साहित्य पर बड़ा भारी उपकार है।

संदर्भ ग्रंथ

- १) हिन्दी साहित्य का इतिहास, आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, प्रकाशन-साहित्य सरोवर १७-ए, प्रभु नगर, नियर प्रताप नगर, जयपुर हाउस, आगरा- २८२०१० (उ.प्र.)
- २) हिन्दी कृष्णभक्ती- काव्य पर पुराणों का प्रभाव, डॉ. शशि अग्रवाल, प्रकाशन- हिंदुस्तान एकेडेमी उत्तर प्रदेश, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण: २०००
- ३) भक्तिकाल: मूल्य एवं प्रासंगिकता - डॉ. धनजय कुमार दुबे, International Journal Of Creative Research Thoughts (IJCRT) An International Open Access, Peer- reviewed, Refereed journal, Issue 3 march 2021
- ४) कृष्ण काव्य की प्रवृत्तियाँ -हिन्दी साहित्य का इतिहास भक्तिकाल, केवल कृष्ण घोड़ेला, हिन्दी साहित्य चैनल, २ अप्रैल २०२१

शोध - निर्देशक
असोसिएट प्रोफेसर (हिन्दी विभाग)
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय शिवाजीनगर, औरंगाबाद

शोधार्थी

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	Sustainable Development of Agrotourism Centers : A Review	Prof. Santosh Maruti Shinde	05
02	A Introspective study of latest trends and impact of COVID-19 on Indian Economy	Dr. Sonawane S. Bhimrao	11
03	Critical Analysis of the CSR Projects of Reliance Industries Limited	Dr. CS CMA Sanvedi Rane	18
04	Covid – 19 : Impact on Travel & Tourism sector.	Dr. Madhuri P. Kamble	25
05	Climatic Changes & It's Impact on Agriculture	Dr. S.A. Bajpai	29
06	Whatsapp A Tool of Social Media Marketing	Dr. Yogita P. Chaudhari	31
07	Forestry of Maharashtra: A Geographical Analysis	Dr. Ashok S. Bhalerao	35
08	Climate Change and Challenges	Bhola Nath Samanta	41
09	Rural Development Schemes in India - A Study	Dattu S. Lahane	49
10	Exploring the Challenges and Opportunities of Trade and Development of E-commerce in India	Dr. Prashant N. Deshmukh Mr. Gautam Uttam Nikam	54
11	COVID-19 and Its Impact on the Indian Economy	Mr. Nitin P. Malegaonkar	57
12	The Ajanta Caves : A Tourist Magnet	Dr. Pramod A. Pawar	62
13	Analysis Of Crop Combinations In Shrigonda Tahsil, Ahmednagar District, Maharashtra	Dr. S. N. Dalimbe	64
14	Agricultural Productivity in Sipna Watershed of Melghat Region in Amravati District	Dr. Sunil B Akhare Ankush C Khobragade	70
15	The Indian Automobile Industry: an emerging growth engine for India's Economy	Dr. Kalpana M. Patil	74
16	Performance of Agro Based Industries In India	Dr. Vilas Epper Mr. Kishor Lokhande	81
17	Development of Tourism in Maharashtra	Dr. Tathe S.V. Dr. Sangole S.B.	85
18	औद्योगिक प्रदूषण: माहिती व परिणाम	डॉ. ज्योती मारोतीराव अबुनि	87
19	शाश्वत आर्थिक विकास	श्री. दत्तात्रय विशंभर बापव प्रा. डॉ. आर. बी. बनारसे	90
20	शाश्वत आर्थिक विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका	प्रा. दादाराव चंद्रभान काटकर	99
21	सोशियल मिडिया आणि मार्केटींग	प्रा. डॉ. दिलीप स. बिरुटे	102
22	शिक्षणातून शाश्वत विकास	डॉ. राजु भागाबी बनारसे	104
23	उपदेव उष्ण पाण्याचा झरा असलेले तीर्थक्षेत्र पर्यटन स्थळ	डॉ. शिंदे व्ही. बी. चोपडे के. बी.	110
24	उद्योग, नाविन्यता वा शाश्वत विकास घेयासंदर्भात महाराष्ट्र शासनाच्या भूमिकेचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	112
25	हवामान बदलावरील उपाय योजना काळाची गरज	डॉ. दिलीप फोके	115
26	बुलढाणा जिल्ह्यातील जळगांव गावातील कापूस आणि सोयाबीन पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. पंकज बुवराज शिंदे देवानंद गजानन नागरे	118

Exploring the Challenges and Opportunities of Trade and Development of E-commerce in India

Mr. Gautam Uttam Nikam 1*

Research Scholar (Ph.D.),

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada

University, Aurangabad. (MS)

Dr. Prashant N. Deshmukh 2*

Associate Professor, Dept. of Economics, Pandit

Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad.

Abstract: -

The main objective of this study is exploring the status of e-commerce in India. It also Study the challenges and opportunities of e-commerce in India in the showing of global economy. E-commerce is showing extraordinary roles in the business growth of Indian economy. The online shopping is customer based. By using internet and mobile application. The Indian e-commerce sector is ranked 9th in cross-border growth in the world. The speed of growth of e-commerce in India is satisfactory, but lower than developed countries. The present study finds out same opportunities like Indian people already accepted 3G and 4G technologies, ICTs, broadband and a lot of e-commerce business. But Indian economy faces some problems like poor telecom sector, legal bans lack of good attitude towards technology and poor academic syllabus regarding e-commerce.

Keywords: -

E-commerce, E-business, Treading Indian economy, Online shopping.

Introduction: -

E-commerce means electronic commerce. It means buy and sale of goods and services through the electronic media and internet. Use of e-commerce directly link to the customer with manufacturer, stakeholders, marketers, government and service providers. E-commerce in Indian economy is increasing day-by-day. It is very soft and reliable junction for customer choice and convenient with help of internet. In the e-commerce business the vender or merchant who sell or buy goods and services directly connect with the customer and personally allows payments through various bank's debit or credit cards or electronic fund transfer payments or direct payment through online banking payment system. Nowadays in Indian economy various social e-commerce platform available for the customer. E-commerce is the powerful instrument buy and faster lives to fulfill all the needs through fastest way and comfortably from the home or house or our working place.

Objectives: -

1. To study e-commerce system in India.
2. To find out challenges and opportunities of e-commerce in India.

Research Methodology: -

The present study is completely dependent on secondary source materials. The secondary data has been collected from various websites, books, daily newspaper, thesis, journal articles and magazine.

Types of E-commerce: -

E-commerce is a new world business opportunity. There four main types of e-commerce.

1. **Business to Consumer (B2C)** - A type of e-commerce where a business/organization sells a product or services to an individual is called business to consumer (B2C) e-commerce. It consists of various sellers on online portal who sell us goods or services. It second largest and the earliest form of e-commerce.
2. **Business to Business E-commerce(B2B)**

When a business buys a product or service from another business, that type of e-commerce is called business to business (B2B) e-commerce. Ex. A business sells software or hardware for use by other business.

3. Consumer to Consumer E-commerce(C2C)

The type of e-commerce where one person sells a product or service to another person is called consumer-to-consumer e-commerce(C2C). Ex. OLX.

4. Consumer to Business E-commerce(C2B)

The type of e-commerce where a person sells their products or services to a business or organization is called consumer-to business e-commerce

Challenges of E-commerce: -**Economic challenges –**

The economic challenges facing e-commerce merchants include to costs related to establishing an e-commerce business the number of competing online

Cash on delivery is the preferred payment mode –

most of the people in India prefer to pay cash on delivery due to the low trust in the online transaction. Not like that electronic payments, manual cash collection is quite perilous, expensive and laborious.

Logistics problem –

logistics is a problem in thousands of Indian towns. The logistic challenge in India is not just about the lack of standardization in postal address. The given address is not enough because there is always a little standardization while writing post address.

Lack of privacy and security-

lack of privacy and security is a big challenge for e-commerce business in India. In case Of small business, business owners fail to take the initial steps to secure and protect their online business through the installation of authentic protection services like firewall product and antivirus which indeed a crucial step for successful business players.

Lack of digital literacy-

it is a most requirement for e-commerce. But in India the digital literacy rate is not satisfactory.

Online shopping challenges –

there are some issues related to lack of supply chain integration, higher delivery charges for buying product. Delay in delivery and lack of proper courier services in some areas also make.

Opportunities of E-commerce: -

E-commerce is the most preferred sector in India. E-commerce moving towards the No. 1 destination due to the rising of e-commerce sector and as well as e-commerce sector become the highly employable sector.

1. Strategies for growth .

E-commerce growth rate is increasing in India and higher than other countries. India has third position in to the world about e-commerce.

2. Customer service

E-commerce is the best way to provide maximum customer service in terms of low cost, quality products and on time. The best level of customer satisfaction can be provided by an e-commerce business.

3. Reducing distribution costs

E-commerce is solely based on the internet; it reduces delivery costs and time by providing just-in-time services. E-commerce is a great opportunity for buyer and seller to deal their business by sitting their own places.

Low inventory cost

E-commerce traders are getting benefit for reducing their inventory cost due to living as a big country like India.

Quick marketing of products

Since e-commerce is based on virtual market, so it is a big opportunity for e-commerce traders to do marketing to a large number of people through various social networking site and websites.

Conclusion

E-commerce is growing in India as an alternative marketing channel is making slow but steady progress. Due to increasing number of education and technology-oriented people they are slowly gaining trust in online services. E-commerce is bridging the gap between producer and consumer. According to the Indian population their vast scope for e-commerce because currently in India only a limited number of people using internet for selling and buying goods and services so remaining percentages, we can consider that we having scope in Indian market. E-commerce is getting increase day-by-day.

References: -

https://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce_in_india.

<https://www.ibef.org>

Indiatoday.intoday.in

<https://www.researchgate.net/publication>

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhole
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
27	हिंगोली जिल्ह्यातील पीक विविधतेचा अभ्यास	डॉ.भालचंद्र बी. ठावरे	122
28	कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. शिवाजी एस. अंभारे देविदास गोकुळ गवळी	124
29	शाश्वत आर्थिक विकासात शिक्षक-शिक्षणाची भूमिका	प्रा.डॉ.दादासाहेब रधाजी पवार	128
30	कृषि घोरण आणि नियोजन	डॉ. पंकज युवराज शिंदे श्री.प्रमोद साहेबराव पाटील	131
31	शेती क्षेत्रातील बदल आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर होणा-या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. जयदिप आर. सोळुंके	136
32	जैव विविधता आणि शाश्वत विकासाचे संवर्धन करण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका	निता शेषराव सपकाळ	139
33	वनस्पतीजन्य परिसंस्थेचा भूतलावरील उगम: एक चिकित्सा	प्रा. डॉ. पिसाळ हरिदास जी	141
✓ 34	भारतीय शेअर बाजाराच्या वाट्यालीचे मूल्यमापन	डॉ. प्रशांत एन. देशमुख	143
35	संशोधनात शोधगंगा आणि शोधसिंधू चे महत्व	श्री. राजू रामदास तुपे	145
36	विदेशी गुंतवणूक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. भाम्यत्री दिनेश पाटील	148
37	शाश्वत आर्थिक विकास करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि विज्ञान प्रभावी उपाय	सी. मनिषा भंडारे डॉ. लक्ष्मीनारायण कुरपटवार	151
38	वणिज्य विज्ञापन और हिंदी भाषा	प्रा. डॉ. तडवी सैराज अन्वर	153

भारतीय शेअर बाजाराच्या वाटचालीचे मूल्यमापन

डॉ. प्रशांत एन. देशमुख

सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय औरंगाबाद

प्रस्तावना

शेअर बाजार हा कोणत्याही विकसित अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे देशातील उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठी व शिवासासाठी शेअर बाजार अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक उद्योगाला व्यवसाय वाढीसाठी भांडवलाची गरज असते असे उद्योग शेअर बाजारात आपली शेअर्स विकून भांडवल उभे करू शकतात प्राथमिक समभाग विक्रीतून अशा कंपनी सर्वसामान्य व्यक्तींना किंवा संस्थात्मक गुंतवणूकदार शेअर्स विकून भांडवल जमा करताना दिसून येतात शेअर बाजारात प्रामुख्याने विविध कंपन्यांचे समभाग ऋणपत्रे, रोखे, सरकारी पतपत्रे यांची खरेदी विक्री होत असली तरी प्रामुख्याने समभागांची उलाढाल मोठ्या प्रमाणावर होते. शेअर दलाल, वित्तीय संस्था, बँका, म्युच्युअल फंड कंपन्या, परदेशी वित्तीय संस्था, सामान्य व्यक्ती अशा सर्वांचाच शेअर बाजारातील उलाढालीत कमी जास्त प्रमाणात सहभाग असल्याचे दिसून येते. शेअर बाजाराचा विकास व विस्तार हा आर्थिक विकासाचा निर्देशक मानला जातो. या अनुषंगाने भारतीय शेअर बाजाराची वाटचाल योग्य दिशेने आहे का ? विविध कंपन्यांना अल्पकालीन व दीर्घकालीन भांडवली निर्मितीसाठी भारतीय शेअर बाजार उपयुक्त आहे का ? भारतीय शेअर बाजाराची वाटचाल आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल यात काय सहसंबंध आहे कोविड 19 नंतर शेअर बाजाराच्या विस्ताराची नेमकी कारणे कोणती ? एकूणच भारतीय शेअर बाजाराच्या वाटचालीचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून केलेला आहे.

प्राथमिक व दुय्यम शेअर बाजार

शेअर बाजाराचे प्राथमिक व दुय्यम असे प्रकार आढळतात पतपत्रांची खुली विक्री प्राधान्य समभागांची विक्री छाजगी तत्वावर किंवा गुंतवणूकदारांना केलेली विक्री अशा मार्गांनी प्राथमिक शेअर बाजारात भांडवल उभारणी होत असल्याचे दिसते एकदा नवीन शेअर्स प्राथमिक बाजारात विकल्या गेला की त्याचा व्यापार दुय्यम बाजारात केला जातो जेथे एक गुंतवणूकदार प्रचलित बाजारभावानुसार दुसऱ्या गुंतवणूकदारस सहज शेअर्स विकू शकतो दुय्यम बाजार किंवा स्टॉक एक्सचेंज हा नियमक प्राधिकरणाद्वारे नियंत्रित केले जातात भारतात दुय्यम आणि प्राथमिक बाजार हे भारतीय रोखे आणि विनिमय मंडळ सेबी द्वारे नियंत्रित केले जात असल्याचे दिसून येते

मुंबई स्टॉक एक्सचेंज बी एस इ व नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज एनएसई ही दोन प्राथमिक बाजार भारतात अस्तित्वात आहेत शशिवद्य 22 प्रादेशिक बाजार देखील भारतात असल्याचे आढळून येतात, परंतु बी.एस.इ. आणि एन.एस.इ. ही दोन महत्त्वाचे बाजार असून भारतातील 80% व्यवहार या दोन एक्सचेंजच्या माध्यमातून होत असल्याचे दिसून येते या दोन्ही बाजाराच्या माध्यमातून 1997- 98 मध्ये रोजची सरासरी उलाढाल 851 कोटी होती जी 2017 18 मध्ये चार लाख कोटी एवढी वाढ झाल्याचे तर 2022 मध्ये आज प्रचंड वाढ झाल्याचे आढळते.

भारतीय शेअर बाजाराची वाटचाल: शेअर बाजारामध्ये विविध कंपन्यांचे समभाग, रोखे, सरकारी पतपत्रे याद्वारे भांडवली गुंतवणूक होत असते विविध कंपन्यांसाठी भांडवल उभारणीचा तो एक उत्तम मार्ग असल्याचे दिसते. सामान्य जनता, वित्तीय संस्था आपल्या अतिरिक्त बचती बाजारात गुंतवतात व हीच गुंतवणूक दीर्घकालीन भांडवली गुंतवणुकीसाठी महत्त्वाची ठरत असल्याचे दिसून येते. या अनुषंगाने बी.एस.इ. व एन.एस.इ. ही दोन महत्त्वाचे स्टॉक एक्सचेंज भारतात आहेत बी.एस.इ हा मुंबई शेअर बाजाराचा निर्देशक आहे आशिया खंडातील सर्वात प्राचीन अशा या निर्देशकाची स्थापना 1875 साली झाली होती हा निर्देशक मुंबई शेअर बाजारातील सर्वात मोठ्या 30 भारतीय कंपन्यांवर आधारित आहे । एप्रिल 1979 रोजी 100 अंकासह सुरू झालेल्या या बाजाराची वाटचाल व प्रगती ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दुर्धने अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे आढळते.

तक्त क्रमांक -1 मुंबई शेअर बाजाराची वाटचाल

वर्ष	निर्देशांक	वाढ /घट
1979	100	—
1985	400	चारपट

1991	1600	चारपट
2004	6400	चारपट
2014	25600	चारपट
2022	60000	दुपटीपेक्षा जास्त

संदर्भ tradingeconomics.com

तक्ता क्रमांक एक वरून मुंबई शेअर बाजाराच्या वाटचालीची कल्पना येते. 1979 ला 100 अंकावरचा निर्देशांक चार पट (400) होण्यासाठी सहा वर्षे लागले त्यानंतर परत सहा वर्षांनी निर्देशांक चार पट म्हणजे (1600) झाला तिसऱ्यांदा निर्देशांक चार पट म्हणजे (6000) होण्यासाठी 13 वर्षे लागली तर चौथ्यांदा तो 2014 मध्ये चार पट (25600) झाल्याचे आढळते. याचाच अर्थ 1979 ते 2014 व या कालावधीत बाजारातील अनेक चढउतार जागतिक बाजार चक्रे देशांतर्गत समस्या यावर मात करत निर्देशांकाचे वार्षिक सरासरी 16 टक्के परतावा दिल्याचे आढळते याचाच अर्थ भारतीय शेअर बाजाराची वाटचाल योग्य दिशेला असून आर्थिक प्रगतीमध्ये शेअर बाजाराचा निश्चितच महत्त्वाचा वाटा आहे. अर्थव्यवस्थेचा मानक असलेला जीडीपी आणि शेअर बाजारातील मार्केट कॅपिटल यांचा सहसंबंध असतो मार्च 2020 मध्ये शेअर बाजाराचा मार्केट कॅप 1.02 ट्रिलियन डॉलर होता तर जीडीपी 2.06 ट्रिलियन डॉलर असल्याचे दिसून येते. आय एम एफ ने नुकत्याच जारी केलेल्या अहवालात सन 2022 यावर्षी सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था म्हणून वर्णन केल्याचे आढळते. पहिल्या तिमाहित भारताचा जीडीपी विकासदर 13.5% राहिला असल्याचे मत आय.एम.एफ. ने केले आहे आय.एम.एफ. च्या मते भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या ज्या वेगाने वाढत आहे त्या वेगाने भारतीय अर्थव्यवस्था 3894 अब्ज डॉलर वर पोहोचली असून एकूण जागतिक उत्पादनातील तिचा वाटा 3.5 टक्क्यांवर गेला असल्याचे दिसून येते या उलट ब्रिटनची अर्थव्यवस्था 3687 अब्ज डॉलर असून तिचा जागतिक उत्पादनातील वाटा 3.3% असल्याचे आढळून येते.

राष्ट्रीय शेअर बाजाराची व्यावसायिक वृद्धी: राष्ट्रीय शेअर बाजाराची स्थापना 1992 साली झाली आणि नोव्हेंबर 1994 पासून शेअरचे सोदो नियोजित पणे एन एस सी वर होऊ लागले या बाजारात साधारणता 1900 कंपन्या नोंदवल्या गेल्या असून विविध क्षेत्रातील आर्थिक दृष्ट्या सक्षम व मोठे बाजार मूल्य असलेल्या 50 लार्ज कॅप कंपन्यांचा समावेश निफ्टी मध्ये करण्यात आल्याचे दिसून येते म्हणून हा निर्देशांक निफ्टी फिफ्टी म्हणूनही ओळखला जातो.

तक्ता क्रमांक -2 राष्ट्रीय शेअर बाजाराची (एनएसई) व्यावसायिक वृद्धी

अ.क्र.	वर्षे	नोंदणीकृत कंपन्यांची संख्या	मान्यता प्राप्त नोंदणीकृत कंपन्या	ट्रेडिंगसाठी उपलब्ध कंपन्या	ट्रेड कॉन्ट्री लाखात	उलाढाल (कोटी)	मार्केट कॅप (कोटी)
1	1994-95	135	543	678	1391	1805	363350
2	1999-2000	720	479	1152	242704	839052	1020426
3	2005-06	1069	0	929	844486	1569556	2873201
4	2010-11	1574	61	1484	1824575	3577412	6702616
5	2015-16	1808	04	1613	2201771	4236983	9310471
6	2020-23	1968	24	1910	7429579	15397908	20295813
7	2022	2096	29	2048	397015	981367	24203324

संदर्भ: National Stock exchange of India Ltd

www.nseindia.com

तक्ता क्रमांक दोन वरून असे निदर्शनास येते की 1994-95 च्या काळात राष्ट्रीय शेअर बाजारात नोंदणीकृत कंपन्यांची संख्या केवळ (135) एवढी होती ती 2010-11 मध्ये (1069) तर 2022 पर्यंत (2096) झाल्याचे दिसून येते. तसेच 1994-95 लाख 1805 कोटी उलाढाल व 363350 कोटी मार्केट कॅप असणारा राष्ट्रीय शेअर बाजार हा 2022 पर्यंत 981367 कोटी उलाढाल व 24203324 लाख कोटी मार्केट कॅपिटल पर्यंत पोहोचल्याचे दिसून येते. याचाच अर्थ राष्ट्रीय शेअर बाजाराचे मार्केट कॅप आठ ते नऊ पटीने वाढले असून बाजारातील उलाढाल शेकडो पटीने वाढत असल्याचे दिसून येते.

भारतीय शहर बाजाराने आता 60 हजाराचा निर्देशांक पार केला असून राष्ट्रीय शेअर निर्देशांकाची वाटचाल 18000 कडे चालू आहे याचाच अर्थ जगातील पाच टॉप शेअर बाजाराकडे भारतीय शेअर बाजाराची घोंघोड सुरु असल्याचे दिसून येते शेअर

बाजारातील भांडवलचा विचार केल्यास त्यात 37% वाढ झाली असून भारतीय शेअर मार्केट आता 3.46 ट्रिलियन डॉलर वर पोहोचलेला दिसून येतो तर ब्रिटनचा शेअर मार्केट 3.59 ट्रिलियन डॉलर असल्याचे आढळते भारतीय बाजाराची वृद्धी विचारात घेतल्यास येणाऱ्या काळात हा बाजार ब्रिटनला मागे टाकून जगातल्या टॉप पाच मार्केटमध्ये पोहोचण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे.

कोविड-19 नंतर अस्थिरतेच्या काळातही भारतीय भांडवल बाजाराची कामगिरी उत्तम राहिली असून ऑक्टोबर 2021 रोजी मुंबई शेअर बाजाराचा निर्देशांक 61766 तर राष्ट्रीय शेअर बाजाराचा निफ्टी देखील 18477 पर्यंत पोहोचल्याचे दिसून येते. शिवाय 75 विविध आयपीओ मधून 89,066 कोटी रुपये विविध कंपन्यांना भांडवल उभारता आले. याचाच अर्थ कंपन्यांना अल्पकालीन व दीर्घकालीन भांडवल निर्मितीसाठी भारतीय शेअर बाजार उपयुक्त असल्याचे दिसून येते. सेशीच्या आकडेवारीनुसार एप्रिल 2020 नंतर अनेक जणांनी नव्याने डिमेंट अकाउंट सुरू करून शेअर बाजारात गुंतवणूक सुरू केल्याचे दिसून येते 2018-19 मध्ये एकूण डिमेंट खात्यांची संख्या 3.5 कोटी इतकी होती ती नोव्हेंबर 2021 मध्ये 7.8 कोटी पर्यंत वाढल्याचे आढळते याचाच अर्थ बँक फॉर होम लॉकडाऊन व घरबसल्या सहज शक्य असणारी ट्रेडिंग स्वरूपात मिळणारे शेअर्स आणि नोकरी बरोबरच बाजारातून अतिरिक्त पैसा मिळवण्याची संधी यामुळे सामान्य माणूस शेअर बाजाराकडे वळू लागला असून कोविड-19 नंतर शेअर बाजाराचा विस्तार याच कारणातून झाल्याचे आढळते एवढेच नाही तर म्युचल फंड गुंतवणूक यामध्ये सामान्य माणसाचा रस वाढल्याचे दिसून येते ए.एम.एफ.आय. च्या आकडेवारीनुसार जानेवारी 2022 मध्ये म्युचल फंड मासिक सिप चा आकडा हा 11500 कोटी इतक्या सर्वोच्च पातळीवर पोहोचल्याचे आढळते.

भारतीय शेअर बाजाराकडे सामान्य माणसाचा वाढता कल पाहता येणाऱ्या काळात भारतीय शेअर बाजार अधिक मजबूत होण्याची चिन्हे दिसून येत आहेत वाढती महागाई व पारंपारिक पद्धतीने म्हणजेच एफडी वरील व्याज हा मिळणारा परतावा अत्यंत तुटपुंजा असल्याने प्रत्येक व्यक्तीने आर्थिक साक्षर होऊन रोखे बाजार, शेअर बाजार, नाणे बाजारात समजून बुजून भविष्यातील आपल्या आर्थिक गरजा लक्षात घेऊन गुंतवणूक करणे अपेक्षित आहे यातूनच अर्थव्यवस्थेचा पर्यायाने देशाच्या समृद्धीचा मार्ग दडल्याचे दिसून येते.

समारोप-आर्थिक सुधारणा, तरुण मनुष्यबळ आणि व्यवसायामधील गुंतवणूक यामुळे 2022-23 या वर्षात आशियातील सर्वात सक्षम अर्थव्यवस्था म्हणून भारताचा उदय होऊ शकतो असा अंदाज मॉर्गन स्टॅन्ली च्या आर्थिक मूल्यांकन संस्थेतील अर्थतज्ज्ञांनी व्यक्त केला असल्याचे दिसून येते विशेष म्हणजे आशियातील बाजार वाढीमध्ये 28% तर जागतिक बाजार वाढीमध्ये 22% वाढा भारताचा असेल असेही मत या अहवालात व्यक्त केल्याचे दिसून येते. या अनुषंगाने भारतीय अर्थव्यवस्थेस पूरक अशी वाटचाल भारतीय शेअर बाजाराची असल्याचे दिसते भारतीय शेअर बाजाराने 60 हजाराचा व निफ्टीने 18000 चा टप्पा पार करून जगातील प्रमुख पाच शेअर बाजारात प्रवेश मिळवण्याच्या यादीत आपले नाव नोंदवलेचे दिसून येते. भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील प्रमुख पाच अर्थव्यवस्थांमध्ये स्थान मिळवत असल्याचे दिसून येते भारतीय अर्थव्यवस्था 3894 अब्ज डॉलर वर पोहोचली असून 3687 अब्ज डॉलरवर असणाऱ्या ब्रिटनच्या अर्थव्यवस्थेस मागे टाकल्याचे दिसून येते. परंतु असे असले तरीही भारताचा नैसर्गिक बेकारीचा दर आणि भारताचा दरडोई बीडीपी 2500 डॉलर आहे. शोध ब्रिटनचा दरडोई बीडीपी 47 हजार डॉलर आहे त्यामुळे पाचव्या स्थानावर जरी आपण दिसत असलो तरी सर्वसामान्य माणसापर्यंत विकास नेण्यास आपण यशस्वी झालो नाही असे दिसून येते त्यामुळे सबका साथ सबका विकास इथपर्यंत पोहोचण्याचे फार मोठे आव्हान देशासमोर असल्याचे या अनुषंगाने वाटते. वाढती आर्थिक विषमता आणि ग्रामीण भागाचा खुंटलेला विकास, शेतकऱ्यांच्या पर्यायाने शेतमजूर व सर्वसामान्य जनता यांच्या पर्यंत विकासाची फळे पोहचवणे हे ध्येय डोळ्या सामोर हवे. ग्रामीण भागातील किती लोक प्रत्यक्ष शहर बाजारात गुंतवणूक करतात हा मोठा संशोधनाचा विषय असू शकतो. यासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक साक्षरतेची गरज आज निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1. एअर बँक, रॉबर्ट डी, वित्तीय बाजार और संस्थान लंदन 1987.
2. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स कॉम 1 सप्टेंबर 2022
3. चंद्रा प्रसन्न वित्तीय प्रबंधक की बुनियादी बाते नई दिल्ली 1998.
4. सुंदरराजन सुरेंद्र वित्तीय शतों की पुस्तक नई दिल्ली 1997.
5. Financial Sector and Economic Growth in India - www.imf.org July 2022.

Impact Factor 6.522

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A)

October- 2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editor:

**Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Executive Editor of the Issue:

**Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Associate Executive Editor of the Issue:

**Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Chief Editor : Dr. Dhauraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net **SWATIDHAN PUBLICATIONS**

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K.Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwritti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

Performance of Indian Industrial Sector in The Last 75 Years

Dr. Prashant N. Deshmukh

Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, Maharashtra

Appasaheb Vitthal Gayake

Research Scholar,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, Maharashtra

Abstract :

Industrial sector plays a vital role in the development of Indian economy because they can solve the problems of general poverty, unemployment, backwardness, low production, low productivity and low standard of living etc. The Indian Government had undertaken policy reforms since 1980, but the most radical reforms have occurred since 1991, after the severe economic crisis in fiscal year 1990-91. These reforms mainly aimed at enhancing the efficiency and international competitiveness in Indian Industry. Industrial Sector Play Major role In Indian GDP The country has gone from having GDP of just Rs. 2.7 lakh crore at the time of Independence to now sitting close to 150 lakh crore. Once branded a "Third world country", india is now among the biggest economies of the world. To know the answer the present paper attempts to present the Performance of Indian Industrial Sector in India.

Key Words : Industrial Sector, Performance, Economics, development, GDP, Employments.

Introduction:

India Celebrate Azadi ka Amriy Mahotsav , We enter the 75th year of India's Independence, Ever since India achieved its Independence, the country has been on a spree of doing remarkable things in very field. we can all be proud of the progress we made as a nation. After independence India's industrial sector was in very poor condition. It only constricted about 11.8 % to the national GDP. The output and productivity were very low. We were also technologically backward. There were only two established industries – Cotton and jute. So it became clear that there needed to be an emphasis on industrial development and increasing the variety of industries in our industrial sector. And so the government formed our industrial policies Accordingly. Now India, being the world's largest democracy has seen a rapid transformation in recent times. We are one of the world's youngest democracy but still among the fastest-growing nations.

As India's working age population rises rapidly, the issue of job creation in its Industrial Sector has captured the imagination of policy makers like never before. However, simply creating a large number of manufacturing jobs need to productive job'. Given the enormity of India's jobs challenge, it is important to understand where 'productive jobs' will come from. This requires us to understand where existing jobs are located and whether there are certain sectors or firm types which hold the key to productive job creation. Understanding these questions is essential for the policy debate to rest on strong conceptual foundations. The

availability of firm level data from the Annual Survey of Industries over the last fifteen years provides a very rich dataset for examining these issues. These datasets incorporate firm level characteristics and thus enable us to understand what type of firms create "good jobs" and what are the relative contributions of different groups of firms to employment growth.

The country has gone from having GDP of just Rs. 2.7 lakh crore at the time of Independence to now sitting close to 150 lakh crore. Once branded a "Third world country", India is now among the biggest economies of the world, and is expected to touch the USD 5 trillion mark in the coming years and progress as a key economic engine in Asia. Since 1947, average Indian Citizen earned an income of just around Rs 7,513 during 1950-51 which increased to Rs 41,255 during 2011-12(2004-05 constant prices) and further to Rs 92,565 during 2018-19 (2011-12 constant prices). The per capita income increased in real terms despite a significant increase in the population of the country.

Background : Industrial Sector in India:

India before colonial rule was self-sustained economy, primarily based on primary sector. It was major trading hub of many articles like – cotton and silk products, artistic ware, mineral products, silk and woollen clothes, etc. India was not an only trading centre for south Asian countries, but it was also one of the crucial golden markets in that contemporary decades, accounting for a major portion of the total trade. According to a British economist, Angus Madison, India's share of the world income was 27% in 1700 while Europe's share was 23% only comparatively. Indian handicrafts and artefacts also had valued reputation in the global market owing to its quality and traditional bases.

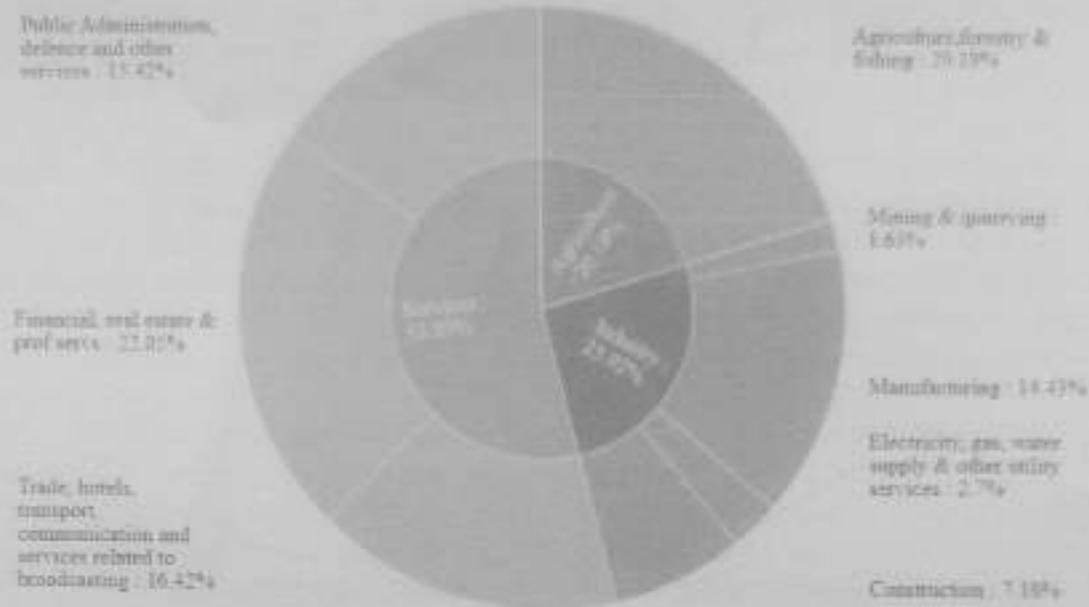
Since the era of colonial rule, Indian Industrial sector went into the stagnant stage. There was a continuous decline in per capita Income of India. In 1757, when East India Company holistically acquired the rights over trade and administration of Bengal region, a sharp decline in average income of the country could be seen. The average income declination of the country under their reign (1757-1857) was 17%.

After the Sepoy Mutiny of 1857 (First war of Independence), British government directly started governing India. Because of investments in physical and human capital, there was an increase of 10% in per capita income. But, considering all facts in mind, during this colonial era, the average income of India had decreased by 8% in approximately two centuries (1757-1947). Clearly, this period was remarkable stagnation period in the economic growth of the country.

Sector-wise GDP of India:

The services sector is the largest sector of India. Gross Value Added (GVA) at current prices for the services sector is estimated at 96.54 lakh crore INR in 2020-21. The services sector accounts for 53.89% of total India's GVA of 179.15 lakh crore Indian rupees. With GVA of Rs. 46.44 lakh crore, the Industry sector contributes 25.92%. While Agriculture and allied sector share 20.19%. At 2011-12 prices, the Agriculture & allied, Industry, and Services sector's composition is 16.38%, 29.34%, and 54.27%, respectively.

Sector-wise GDP in India

Source : Ministry of Statistics and Programme Implementation, 17 June 2021

Share of primary (comprising agriculture, forestry, fishing, and mining & quarrying), secondary (comprising manufacturing, electricity, gas, water supply & other utility services, and construction), and tertiary (services) sectors have been estimated as 21.82 percent, 24.29 percent, and 53.89 percent. At previous methodology, the composition of Agriculture & allied, Industry, and Services sector was 51.81%, 14.16%, and 33.25%, respectively at current prices in 1950-51. Share of Agriculture & allied sector has declined at 18.20% in 2013-14. Share of Services sector has improved to 57.03%. Share of Industry sector has also increased to 24.77%. According to CIA sector-wise Indian GDP composition in 2017 is as follows: Agriculture (15.4%), Industry (23%), and Services (61.5%). With the production of agriculture activity of \$375.61 billion, India is 2nd larger producer of agriculture products. India accounts for 7.39 percent of total global agricultural output. India is way behind China, which has \$991 bn GDP in the agriculture sector. GDP of the Industry sector is \$560.97 billion, and world rank is 6. India's world rank is eight in the Services sector, and its GDP is \$1500 billion.

The Agriculture sector's contribution to the Indian economy is much higher than the world's average (6.4%). The industry and services sector's contribution is lower than the world's average 30% for the Industry sector and 63% for the Services sector.

Industrial Sector Performance Since 1947 :

India's post-independence development plans emphasized industrialization as a very important economic growth, to provide for the basic needs of population, to lead to an increasingly diversified economy and to give rise to social psychology and institutional changes.

Before 1980, based on the perception of Soviet Union success, it was thought that the key strategy for development was to focus on large and heavy industries under state control and central planning. The strategy also involved import substitution, rigid price controls and severe restrictions on private initiatives.

Around 1980s, there was considerable gloom about the immediate prospects for industrial growth, despite having a surplus of food and foreign exchange stocks for a few years in the late 1970s widely regarded as long-term constraints on India's economic growth. For a variety of reasons, lack of industrial demand, especially for investment goods, was widely accepted to be the principal reason for the relative stagnation since the 1960s. However, there was also an argument that control on output, investment and trade popularly called the permit licence raj were stifling private and wasting meagre public resources. Reportedly, controls led to widespread inefficiency in resource use, as reflected in poor total factor productivity growth, or rise in incremental capital output ratios in the 1970s. The gloom was perhaps accentuated by the oil price and agriculture supply shocks in the late 1970s, together with political uncertainty which started prevailing when Indian democracy entered the coalition era at the national level for the first time in 1977.

The Indian Government had undertaken policy reforms since 1980, but the most radical reforms have occurred since 1991, after the severe economic crisis in fiscal year 1990-91. The rupee was depreciated in order to expand exports. At the same time, many capital goods added to the list of products where imports do not need to be cleared by the government authorities. Moreover, import-licensing restrictions for a wide range of industrial inputs either eased or lifted while the maximum rate of import duties lowered. The canalization system was liberalized too. Finally, foreign investment was liberalized. As a result, foreign direct investment up to 51 per cent equity participation in high priority industries was automatically authorized.

Industrial licensing was liberalized or abolished. Moreover, the Monopolies and Restricted Trade Practices (MRTP) Act deregulated. The numbers of activities reserved for the public sector enterprises (PSE) were also reduced. The Market generally became more competitive after liberalization policies were enacted. First, the loosening of various domestic restrictions (i.e., industrial licensing, MRTP, and so on) promoted competition between local and foreign enterprises.

Globalization happens through mainly two channels in industrial sector: trade liberalization and liberalization in movement of capital. After nearly more than two decades of reforms, a question that has engaged the attention of the economists in recent times is what has been the effect of these economic reforms measures on the performance of industrial sector in the post-reform period in India. To know the answer the present paper attempts to present the industrial development of India in pre reform and post reform period, and investigate the impact of globalization on industrial sector in India. This analysis is based on secondary data of Index of Industrial Production (IIP).

Industrial Growth:

In 1950-1, Industry (mining; manufacturing; electricity, gas and water; and construction) contributed 15.2 per cent of the gross domestic product (GDP), employing 9.4 per cent of the workforce. Five and half decades since 1950-51, annual growth rates of industry and GDP have been 5.4 and 4.5 per cent, respectively; manufacturing, which accounts for about three-fifths of industrial output, has grown roughly at the same rate as industry.

While the utilities and mining activities are mostly publicly owned and operated, construction is almost entirely in the private sector. Manufacturing is also predominately in the private sector: in 2007, the public sector's and foreign-owned enterprises' share in

manufacturing GDP was 8 per cent each, while the public sector's contribution was mostly in 'heavy industry', foreign-owned enterprises were prominent in consumer goods and durables.

During the last six decades, industrial composition has diversified significantly; basic and intermediate goods' share has gone up; capital goods' share peaked in 1970, but declined precipitously there after (Table 1). In other words, from producing simple consumer goods, India is now capable of designing and manufacturing sophisticated capital equipment, including much of the requirements of advanced industries like atomic energy, space communication, and defence equipment. Indian Industry is predominantly domestically owned and managed, with high domestic content in its exports.

Table: 1 Changing Composition of Industrial Output

Industry	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
Basic Good	22.33	25.11	32.28	33.23	35.5	45.7	48.7	51.34
Capital Goods	4.71	11.76	15.25	14.98	9.3	8.8	9.8	7.6
Intermediate goods	24.59	25.88	20.95	21.33	26.5	15.7	18.2	13.5
Consumer durables	48.37	37.25	31.52	30.46	28.7	29.8	31.9	26.5

Source: Economic Survey (Various issues); 'Quick Estimates of Industrial Production and Use-based Index for Moth of July, 2021

Note : This is based on the weighting diagrams of successive indexes of industrial production. While industrial growth since 1950 represents a significant departure over the colonial period (1.7 per cent per year in the first half of the 20th Century), it is roughly comparable to the average of all developing economies, but distinctly slower than in East Asia, and just about two-thirds of China's, with a much lower share of capital goods, and much slower growth in manufactured exports: In 2010, India was the world's ninth largest manufacturing nation, though the output per head was extremely modest, according to United nations Industrial Development Organisation's International Yearbook of Industrial Statistics(2021)

How does the forgoing performance measure up against the alternative perspectives discussed earlier? In spite of the dismantling of the much criticised 'permit licence raj', industrial growth rate has not accelerated, nor has the growth rate of labour-intensive consumer goods gone up, but there has been no de-industrialisation either, as the critics feared: the shares of industrial employment and output in total have not declined (as had happened in Latin America and Africa after the debt crisis in the 1980s) (Figure 2) The Structural transformation of workforce has continued at the same pace after the reforms, though the workforce has gone into the services, not manufacturing (Table 2). Within industry, the incremental workforce has gone into construction (not shown here). Measured by investment, the reforms were not a setback for industrialisation, as the manufacturing sector's share in total fixed investment has gone up from around 27 per cent in the 1980s to about 40 per cent in the current decade

Table: 2 Employment and Output Share of Principal Sectors, 1991 to 2021

	Employment				GDP			
	1991	2001	2011	2021	1991	2001	2011	2021
1. Agriculture	64.0	56.5	51.5	52.2	30.0	20.2	17.2	20.19
2. Industry	15.0	18.7	20.7	19.9	25.2	26.2	27.2	25.92

2.1 Manufacturing	10.6	12.2	14.2	13.3	14.5	15.1	16.1	14.13
3. Services	21.1	24.8	26.8	28.5	44.8	53.6	55.6	53.89

Sources : NAS, various issues; National Sample Survey, 2021

Foreign Direct Investment (FDI)

The Government has put in place an investorfriendly policy on FDI, under which equity participation of up to 100 per cent, is permitted through the automatic route, in many sectors/activities. FDI policy is reviewed on an ongoing basis, with a view to making it more investor friendly. For ease of reference, all press notes/circulars issued since 1991 have been consolidated into a single document which is available in the public domain on the website of Department of Industrial Policy and Promotion (www.dipp.nic.in). Significant changes have been made in the FDI policy regime in recent times, to ensure that India remains increasingly attractive and investor-friendly.

Table: 3. Sector-wise FDI flows into Industry and Infrastructure (US \$ million)

	1991-2000	2000-10	2010-11	2011-12	April-Oct 2011-12	April Oct 2012-12
Food products	707.4	1237.3	246.9	239.7	122.3	368.4
Fermentation industries	24	770.1	57.7	69.7	53.1	43.7
Textiles	241.8	828.6	129.8	164.7	74.3	91.3
Wood products	0.0	18.8	1.6	29.9	8.1	28.7
Paper	250.5	716.9	44.0	454.7	29.6	3.1
Leather	33.5	42.6	9.3	8.3	5.8	34.7
Chemicals	1480.8	4446.1	2690.2	7534.7	7007.0	788.4
Rubber, plastic & petroleum products (including oil exploration)	90.3	2963.6	973.6	2217.4	2097.8	476.3
Non Metallic Minerals	261.1	2263.6	957.3	310.0	203.4	189.7
Metals and metal products	186.2	3143.2	1096.1	1786.1	1436.9	1215.1
Machinery and equipment	2043.1	15676.4	1836.3	4147.5	2894.2	1171.2
Transport equipment	0	4603.2	1299.4	923.0	563.7	743.2
Others manufacturing	1781.6	5705.5	1405.6	650.5	625.7	206.3
Mining (including mining services)	0	730.9	79.5	142.7	135.0	15.9
Power*	1038.9	3220.8	1486.2	2104.6	1440.8	771.0
Telecommunication	1089.4	8915.9	1664.5	1997.2	1964.1	45.4
Total	8208.7	57267.7	13369.9	22979.7	18662.0	8196.4

Source: Office of the Economic Adviser, DIPP 2012

Note : Total excludes Inflows to services sector and other NRI schemes* includes non-conventional energy

During April-October 2012, services, hotels and tourism, metallurgical industries, automobile industry, construction, drugs and pharmaceuticals, Industrial machinery were the sectors that attracted maximum FDI inflows. Sector-wise FDI inflows into industry and infrastructure is given in Table 3.

Conclusions:

21st Century is Indian Century, India has made considerable progress in the field of Industrial development over the past five decades. The five decades of industry and trade policy reforms have dismantle the output and investments controls. The first set of policies is mostly of medium and long term nature. Hence, the second set should be considered seriously. Care should also be exercised to ensure that increase in public investment should not resulting crowding out of private sector efforts; For achieving this revival of foreign direct investment in infrastructure

areas is a must. The Present policy of government in this area need more emphasis and sense a of urgency. Along with the policies of accelerating investment in infrastructure by the public sector and encouraging increased private sector investment including joint ventures, a much faster reform process of deregulation, improving the capital market and prudent exchange rate policy will be imperative. To facilitate rapid deployment of investment from unproductive to productive lines of activities there is a need to formulate legislative reforms. Employment opportunities should be promoted in the organized segment of the industrial sector. Promotional policies should be framed for the development of the industrial sector. Promotional policies should be framed for the development of small scale sector rather than protection. Government has to take steps to provide more credit to industrial sector through industrial financial institutions at cheaper rate of interest.

Reference:

- 1) Nitya Nanda (2021) "India's Industrial Policy and Performance" Routledge India, New Delhi, p. 32
- 2) Sumit k. Majumdar (1996) "Government Policies and Industrial Performance: An Institutional Analysis of the Indian Experience" Journal Article Vol. 152, p. 388
- 3) Government of India (2011) "National Manufacturing Policy", Department of Industrial Policy & Promotion, Ministry of Commerce & Industry, New Deldhi, p. 11-18
- 4) Vijay L. Kelkar and Rajiv Kumar (1990) "Industrial Growth in the Eighties". Economic and Political Weekly, January 27, p. 209-222
- 5) Government of India, Ministry of Statistics and Programme Implementation, 17 June 2021
- 6) Government of India, Office of the Economic Adviser, DIPP 2012, p. 35-58
- 7) Government of India. : NAS, various issues; National Sample Survey, 2021
- 8) Bhagwati, Jagdish and Padma Desai (1970). India: Industrialisation, Oxford University Press, Delhi
- 9) Kocchar, Kalpana, Utsav Kumar, Raghuram Rajan, Arvidnd Subramanian and Ioannis Tokatlidis (2006) "India's Pattern of Development: What Happened and What Follows?". Journal Of Monetary Economics 53, P. 981-998
- 10) D. M. Nachane (2011) "India Development Report" chapter 6 Indira Gandhi Institute of Development Research and Oxford.
- 11) Kapoor, R. and Krishnapriy "Informality in the Formal Sector: Evidence from Indian Manufacturing" International Growth Centre. Working Paper, <http://www.theigc.org/wp-content/uploads/2017/05/Kapoor-and-Krishnapriya-working-paper-2017.pdf>
- 12) Goldar, B. (2015) "Productivity in Indian Manufacturing (1990-2011): Accounting for Imported Material Input" Economic and Political Weekly 50, P.35

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A)

October- 2022

**Indian Economy
Challenges & Opportunities**

Guest Editor:

**Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,**

**Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Executive Editor of the Issue:

**Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Associate Executive Editor of the Issue:

**Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net **SWATIDHAN PUBLICATIONS**

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep Singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K. Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwrtuti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

Impact of COVID-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy

Mr. Gautam Uttam Nikam ^{1*}

Research Scholar (Ph.D.), Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. (MS)
(gautam.nikam1@gmail.com)

Dr. Prashant N. Deshmukh ^{2*}

Associate Professor, Dept. of Economics, Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad.
(MS) (prashantdeshmukh67@gmail.com)

Abstract: -

The last year pandemic situation has disadvantage deep impact on Indian economy. In the Indian Domestic market, the impact of corona virus disease could lead to slowdown in domestic demand this will result in attrition of purchasing power due to job losses or pay and cuts and slowdown effect of deferred demand will have a long-lasting impact on various sectors. While the Indian economy is at its best, the festival has been steadily declining since last few years. At the beginning of 2020, while the current growth rate is slowing down. India's real GDP depleted to its bottom in over six years during forth quarter 2019-20. The pandemic has exposed many weaknesses in the global economy. Corona virus disease has claimed 6,524,568 people have died in the worldwide and 528701 people have died in India.

Keywords: - Covid-19, Indian economy, GDP, Corona virus, sectors, Pandemic.

Introduction:

Corona virus suddenly attack on the Indian economy. In terms of COVID-19 has been noted, which has paused normal social and economic life of Indian people. The corona virus pandemic has reverse impact on various sectors of Indian economy. To control the spread of COVID-19, the government of India and state government imposed social distancing, lockdown, restriction on mobility of people closer of unnecessary commodities and various businesses etc.

In India, the first case of covid-19 pandemic was reported in Kerala on January 30, 2020. Multiple cases were than reported in different cities in India. The government of India took necessary action by announcing lockdown in every place of the country on 24th March 2020. The whole business world is in the clutch of corona virus disease. The impact of the corona virus disease being severe and swifter, the companies need to deal with this situation by framing proper strategies survive this hard time.

Indian economy mainly depends on three sectors namely agriculture, industry and trade and services. As India has the potential to develop in all these three sectors, the responsibility of generating employment and income falls on these sectors. Currently all these areas are under the influence of covid-19.

Objectives: -

1. To study the impact of covid-19 pandemic on the various sectors of the Indian economy.
2. To study GDP of India due to covid-19

Research Methodology: -

The present study is completely dependent on secondary source materials. The secondary data has been collected from deferent sources such as websites, books, daily newspaper, journal articles and magazine.

Impact of corona virus disease on deferent sectors of the Indian economy: -

As the corona virus set foot in India it appears that India is heading for a deep recession. Covid-19 disease has become a world-changing event. Corona virus not only a humanitarian crisis but also social and economic crisis. The impact of corona virus pandemic on Indian economy has been hugely disruptive in terms of economic activity as well as a loss of human lives. Almost all the sectors have been adversely affected as export and domestic demand sharply plummeted with some notable exception where high growth was observed. An attempt is made to analyze the impact and possible solution for some key sectors.

1. Primary Sector (Agriculture)

Primary sectors include agriculture, forest, fisheries, mines and minerals, product related to natural resources. This sector provides employment to about 42.60% of population in India and contributes about 16.38% of the Indian GDP. This sector supplies raw materials to secondary sector and furnishes basic necessities of human life.

Food and Agriculture

Since agriculture is the backbone of the country and a part of the government announced essential category, the impact is likely to be low on both primary agricultural production and wage of agro-inputs. In agriculture sector due to travel restrictions during the lockdown, the productivity of the agricultural sector has decreased due to labour shortages.

2. Secondary Sector (Industrial sector)

This sector mainly produces utility products by processing primary sector materials. These sectors include manufacturing, construction, power generation, natural gas and water supply etc. The secondary sector provides employment to around 25.12% of the total population in India and it contributes about 29.34% of Indian GDP.

Manufacturing segment: -

Covid-19 has hit manufacturing industries very hard their production was discontinued at short notice.

Oil and Gas -

The Indian oil and gas industry is quite significant in the global context it is third-largest energy consumer. As a policy recommendation the government may think of passing on the benefits of decreased crude prices to end consumers at retail outlet to stimulate demand.

Pharmaceutical and Chemical industry -

These industries are largely dependent on imports of pharmaceutical as most of the raw materials are imported from China, the ban on import has affected the drugs industry. Simultaneously, the pharmaceutical industry is struggling because of the government-imposed bans on the export of critical drug, equipment and PPE kits to ensure sufficient quantities for the country.

Construction and Engineering Industry -

Construction and engineering industry has huge requirement of physical labour force. Due to the lockdown during the corona virus pandemic period, there is a slowdown in the industry.

Auto mobile industry, Textile industry, electronic industry, Solar power industry also slow down due to corona virus pandemic.

3. Tertiary Sector (service sector) -

This sector includes various services that complement the primary and secondary sector. It includes trade, transport, communication as well as defence, administrative, commercial social and other types of services.

About 32.28% of the Indian population is employed in service sector which contributes about 54.27% of the Indian GDP.

Aviation and Tourism -

Aviation services contributes about 2.4% to the GDP of the Indian economy while tourism contributes about 9.2%. Aviation and tourism were the first industries that were hit significantly by the corona virus pandemic.

Transportation segment -

The covid-19 has put down this segment under massive financial stream. Airlines, cruise and road cargo operators has been stuck hard because of border closure and travel restrictions.

Telecom segment: -

Before the corona virus, India's telecom sector has undergone significant changes due to the low-price war between service providers. Most essential services and sectors have continued to operate during the pandemic as restrictions have imposed 'work from home'. With over one billion connections as of 2019, the telecom sector contributes about 6.5% of GDP and employees almost 4 million people.

Healthcare segment, IT segment, BFSI segment, media and entertainment industry, retail segment also effected due to covid-19 pandemic.

Quarterly GDP growth of India

	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
Q. 1	7.59%	8.68%	6.11%	7.56%	5.39%	-24.43%
Q. 2	8.03%	9.67%	5.32%	6.49%	4.61%	-7.44%
Q. 3	7.2%	8.58%	6.67%	6.33%	3.28%	0.46%
Q. 4	9.09%	6.29%	8.93%	5.84%	3.01%	1.64%

Ministry of Statistic and Programme Implementation (MoSPI)

Conclusion-

Corona crisis has destabilized the very base of the economy. Outbreak of covid-19 has pushed the entire world into state of ambiguity. It has severe repercussion on the global business world. Therefore, this study lays out the possible implications. Corona virus on various sectors of Indian economy and the reasons behind which India is emerging. This study highlights the survival strategies that are essentials for a business to cope with present situation. It is certain that we are gradually adapting the changes towards our life in a permeant manner.

References: -

- (WHO) W. H. O. coronavirus disease (COVID-19) situation report
- Timesofindia.indiatimes.com
- En.m.wikipedia.org
- m.statisticstimes.com
- <https://covid19.who.in>
- <https://www.researchgate.net/publication>

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
Issue -304 (B) October- 2022

**Indian Economy
Challenges & Opportunities**

Guest Editors:

**Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Executive Editor of the Issue:

**Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Associate Executive Editor of the Issue:

**Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	वित्तीय समावेशनाची आवश्यकता आणि स्थिती	डॉ. सुनिल गोरडे	05
02	भारतातील भाववादीची कारणे व उपाय	प्रा.डॉ. पी.आर. मुद्दे, प्रशांत सोनटके	10
03	वैकल्य वित्तीय संस्थांची भारतीय अर्थव्यवस्थेतील भूमिका	डॉ. नंदकिशोर उगले	14
04	भाववादीच्या समस्या : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. शिवाजी वादव	20
05	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिणामाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. दत्ता मगर	25
06	दारिद्र्याचे संकल्पनात्मक विवेचन : विशेष संदर्भ भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. डी. डी. भोसले, डॉ. डी. ए. पुण्यलवाड	29
07	कोविड-१९ आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. पी. एम. मुळे	35
08	भारतातील दारिद्र्य आणि कुपोषणाची समस्या	केदार सुदामराव गरद, डॉ. डी.एन. जिने	38
09	अर्थव्यवस्थेतील भाववादीची कारणे व परिणाम	डॉ. प्रशांत लक्ष्मणे	43
10	हवामान बदलाचे शेती क्षेत्रावरील परिणाम आणि उपाय योजना	डॉ. बी. पी. दरेकर	47
11	भारतातील शेतमाल विपणन व्यवस्था : समस्या व उपाय	प्रा. डॉ. हरिहर मोहोकर	51
12	पारंपारीक ऊर्जा साधन जगातील दगडी कोळशाचे वितरण	ब्रम्हानंद बोईबारे, प्रा. डॉ. एन.के. वाघमारे	56
13	भारतातील दारिद्र्याची कारणे व उपाय	प्रा. डॉ. अशोक टिपरस, प्रशांत सोनटके	60
14	संपत्ती वितरणातील असमानता: कारणे, परिणाम आणि उपाय	डॉ. विठ्ठल फुलारी	66
15	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: एक चिंतन	डॉ. एन.एस. गेदाम	73
16	शामीण भागातील दारिद्र्य आणि कुपोषण	डॉ. सी. स्मिता भोईर	79
17	गेल्या ७५ वर्षांत भारतीय कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीचा अभ्यास	डॉ. राधेश्याम राऊत, नर्मदा तांगडे	82
18	मराठवाड्यातील कृषक समाजाची सामाजिक आर्थिक स्थिती	डॉ. फुलचंद सलामपुरे	85
19	भारतीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप	डॉ. हनुमंत पाठक	89
20	केंद्र आणि राज्य द्वितीय संबंधातील वस्तू आणि सेवा कर यातील वित्त आयोगाची भूमिका	निलेश कोहक	94
21	महाराष्ट्रातील अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादन प्रवृत्तीचा अभ्यास - विशेषतः सन २०११-१२ ते २०२०-२१ च्या संदर्भात	डॉ. प्रवीण शिंगणे	100
22	मराठवाड्यातील विद्यार्थी चळवळ आणि हैदराबाद मुक्तिसंग्राम	प्रा. सर्वेराव बनसोडे	107
23	हवामान बदलाचा कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम व उपाय	प्रा. सी. एस. सेळके	113
24	कोविड-१९ लॉकडाऊनचा भारतातील कृषी पुरक उत्पादन व मागणीवरील परिणाम	विनायक वागतकर	119
25	किर्लोस्कर उद्योगाचे : कृषी विकासासाठी योगदान	प्रा. गोविंद फड	125
26	भारतातील गरिबी आणि कुपोषणाच्या समस्यांचा अभ्यास	गणेश हरिभाऊ गंडे, प्रा. डॉ. कैलास ठोंबरे	130
27	सुधालय इमारत आणि स्टॅक गरिबी	श्री. राजू तुपे	138
28	भारतातील अनुसूचित जमातीभाषीतील दारिद्र्य व कुपोषण एक समस्या	सी.एस. बाकोडे	141

किलोस्कर उद्योगाचे : कृषी विकासासाठी योगदान

प्रा. गोविंद फड

पंडित जवाहरलाल नेहरू माहाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना,

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या भांडवल निर्माते १६% कृषी चा वट्टा आहे. देशातील ७०% जनता शेती व्यवसाय करते. औद्योगिक क्रांतीनंतर अपाटयाने वाढलेली भांडवलशाही आणि या भांडवलशाहीच्या कार्याची वस्तुनिष्ठ मांडणी कार्ल मार्क्स यांनी केली. तसेच १९ व्या शतकात महात्मा फुले यांनी केली. जी पुन्हा कोणीच केली नाही. ब्रिटिश काळात शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान झाले. अर्थात पारतंत्र्याचा काळ असल्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात पुन्हा शेतकरी सुखी होईल अशी आशा होती. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळातही शेतीच्या धोरणात फारसे बदल झाले नाही. उलट औद्योगिक विकासाचा प्रत्यक्ष देऊन अर्थव्यवस्था सुधारण्याचे प्रयत्न झाले.

किलोस्कर ब्रदर्स लि. ही भारतातील पहिली इंजिनियरिंग कंपनी गेल्या. १२३ वर्गापासून कार्यरत आहे. केबीएलचा प्रख्यात वारसा फक्त त्या कंपनीपुरताच मर्यादित नसून ही कंपनी भारताच्या औद्योगिक उत्क्रांतीतील एक महत्त्वाचा अध्याय आहे. श्री लक्ष्मणराव किलोस्कर व त्याचेबंधू श्री रामअण्णा यांनी स्थापन केलेली ही कंपनी जागतिक बाजारपेठेत अग्रगण्य समजली जाते. औद्योगिकीकरणामुळे संपूर्ण भारतीय समाजाची प्रगती होईल हा दृष्टपणा, हिंमत व बुद्धिबल त्यांच्या ठायी होता. त्यामुळे नंतर भारतात कृषी व औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली व त्याचबरोबर किलोस्कर हा ब्रँड तयार झाला. वेळगावमधील छोट्या सायकल दुकानाच्या दुकानापासून सुरुवात करून जागतिक उद्योग समूहात किलोस्कर ब्रदर्सनेमजल मारली किलोस्कर ब्रँड म्हणजे राष्ट्रवाद विश्वासार्हता नावीन्य, तंत्रज्ञान, मानवतावादी दृष्टिकोन आणि अत्यंत उत्कृष्ट दर्जाची उत्पादने आणि सेवा सर्वसामान्यांचे जीवन समृद्ध करणारी व जगातील सर्वोत्तम फ्ल्यूइड मॅनेजमेंट सुविधा देणारी ही कंपनी आहे. १८८८ मध्ये भारत ब्रिटिशांच्या अधिपत्याखाली होता. त्या वेळी अगदी हाताच्या बोटांवर मोजता येतील इतक्या भारतीय कंपन्या अस्तित्वात होत्या. त्यामुळे रोजगाराच्या संधीची वानवा होती तांत्रिक व आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्याशिवाय आणि भारतात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्याशिवाय भारताची प्रगती अशक्य आहे. हेदृष्ट्या श्री. लक्ष्मणरावांनी जातले शेती हा भारतातील प्राथमिक व्यवसाय आहे. शेतीची कामे लवकर होऊन उत्पादनात वाढ होण्यासाठी शेतीच्या आधुनिक अवजारांची गरज आहे हे श्री. लक्ष्मणरावांनी ओळखले. यातूनच १९०१ मध्ये पहिल्या स्वदेशी बनावटीच्या चारा कापण्याच्या यंत्राचा जन्म झाला. पाठोपाठ १९०३ मध्ये लोखंडी तांगराचे उत्पादन भारतात झाले. ही दोन्ही अवजारे संपूर्णपणे किलोस्कर ब्रदर्सच्या वेळगाव येथील कारखान्यात तयार झाली. हेही दोन्ही यंत्रे वेळगाव येथील कारखान्यात तयार झाले.

अभियांत्रिकी क्रांतीचे जनक: - किलोस्कर

निवामी भागानून उद्योग हलवण्यास सांगण्यात आले. त्या वेळी औद्योगिक राजाने त्यांच्या संस्थानात उद्योग सुरु करण्याचे निमंत्रण दिले ते कंपनीने स्वीकारले आणि किलोस्करवाडीतील कारखान्याची स्थापना झाली ती किलोस्कर कंपनीला यशाला एका वेगळ्या उंचीवर घेऊन गेली किलोस्करवाडी ही भारतातील दुसरी औद्योगिक बसाहत आहे. हा कारखाना स्थापन करताना श्री. लक्ष्मणराव आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी निवडुंग व सापांनी भरलेल्या उजाड माळरानाचे रूपांतर एका विक्रमित औद्योगिक बसाहतीत केले. येथील कारखाना सर्वोत्तम उत्पादनक्षमता व सर्व आधुनिक सुविधांनी युक्त होता. आपल्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत श्री राजा

भवानराव (बाळासाहेब) पंत प्रतिनिधींनी श्री. लक्ष्मणराव आणि त्यांच्या कंपनीला प्रोत्साहन आणि मदतीचा हात दिला. अनेक अबचणी करमात करत किलोस्कर कंपनीची ओळख तयार झाली , किलोस्करांनी आपले एक स्थान निर्माण केले . देशभरात एक विश्वासाहूता त्यांनी निर्माण केली. श्री. शंकरराव किलोस्कर यांनी केबीएल मध्ये कार्यरत असताना सर्वना आवडणारा असा किलोस्कर लोगो , तयार केले आणि बापरात आणला . याच काळात कंपनीने अभियांत्रिकी उत्पादने तयार करण्यास सुरुवात करून आपला व्यवसाय आणखी वाढवला . हातपंप , भुईमुगाच्या शेगा सोलण्याचे यंत्र ऊस पिळण्याचे यंत्र , लोखंडी फर्निचर , डिझेल , केरोसीन आणि ऑइल इंजिन्स , इलेक्ट्रिक मोटर्स आणि हवेच्या दावाचे यंत्र (Air Compressor) आदी उत्पादने बनवण्यास त्यांनी सुरुवात केले . विशेष म्हणजे अशी उत्पादने भारतात पहिल्यांदा बनत होती . श्री . लक्ष्मणराव किलोस्कर आणि त्यांचे पुत्र श्री . शंतनुराव यांच्या नेतृत्वाखाली केबीएल नेही त्याकाळाची आधुनिक गणनी जाणारी उत्पादने बनवण्यास यशस्वी सुरुवात केले . तेव्हा भारत औद्योगीकरणाच्या प्रक्रियेत इतर जगाच्या तुलनेत बराच मागे होता . पुणे कृषी विद्यापीठात 1926 मध्ये आपली डिझेल इंजिनची उत्पादने प्रदर्शनात ठेवली . तेव्हा ती आयात केलेले आहेत , असेच लोकांना वाटले . भारतीय ग्राहकांना तर या उत्पादनांनी आकर्षितकेलेच ; पण त्यांच्या उच्च गुणवत्तेमुळे 1930 पासून त्यांची निर्यातदेखील केले जाऊ लागली . आर्चीपिसच प्रस्थापित आणि प्रसिद्ध असून ब्रिटिश स्पॅरिंक भारतीय बाजारपेठेत कार्यरत असतानाही केबीएलाच्या उत्पादनाची विक्री मोठ्या प्रमाणावर होत होती . उच्च दर्जाची उत्पादने तयार करणे हे पहिल्या उत्पादना पासूनच केबीएल च्या रक्तात भिनले आहे . परदेशात बनवलेल्या नागरांना किलोस्कर कंपनी ने बनवलेल्या नागरांनी बाजारपेठेत टक्कर दिली . उच्चतम गुणवत्ता , क्षमता असलेले उत्पादने आणि विश्वासाहूता यामुळे केबीएल भारतीय नागरिकांमध्ये नाही , तर ब्रिटिशांमध्ये ये लोकप्रियता मिळवली . भारतातल्या कृषी आणि औद्योगिक क्रांतीचे श्री लक्ष्मणराव हे जनक बनले . मेक इन इंडिया ची मुहूर्तमेद त्यांनीच खऱ्या अर्थाने रोवली .

सामाजिक सुधारणा:

एक यशस्वी कारखाना आणि कंपनी असण्याबरोबरच , किलोस्करवाडीने अस्पृश्यता निवारण , जातिभेद निर्मूलन , महिला सबलीकरण अशा सामाजिक सुधारणांनाही हातभार लावला . नव्य आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचे शेतकऱ्यांना प्रशिक्षणही दिले . किलोस्करवाडी ही देशातील छपाई कारखाना सुरू करणारी पहिली कंपनी होती . यातूनच पुढे किलोस्कर खबर , मनोहर आणि स्त्री या नियतकालिकांचा जन्म झाला . सामाजिक जागरूकता निर्माण करण्यात या नियतकालिकांचे योगदान मोठे आहे. श्री.शंकरराव किलोस्करांनी त्याकाळात सामाजिक व सांस्कृतिक विषयांवर जागरूकता निर्माण करण्याचे प्रतिनिधित्व केले . स्त्री मामिकाने स्त्रियाला आपला आवाज समाजात मोहोचवण्यासाठी हक्काचे व्यासपीठ दिले . श्री लक्ष्मणराव स्वतः एक उत्तम व्यावसायिक होते , तसेच एक समाजसुधारकदेखील होते. त्यांच्या संपूर्ण प्रवासात आणि आयुष्यात त्यांच्या पत्नी राधाबाई त्यांच्या खांद्याला खांदा लावन उभ्या होत्या , किलोस्करवाडीच्या यशात त्यांचाही मोठा हातभार आहे .

नवीन कंपन्यांची स्थापना:

भारतातील औद्योगिकीकरणाला चालना देण्यासाठी अभियांत्रिकीच्या विविध क्षेत्रात उडी घेण्याचे श्री. लक्ष्मणरावांनी ठरवले आपली मुले आपल्या तालमीत तयार झाली आहेत . त्याचप्रमाणे त्यांच्याकडे योग्य ती शैक्षणिक गुणवत्तादेखील असल्यामुळे ती किलोस्कर ब्राडचा विस्तार विविध क्षेत्रात करून यशस्वी करतील याची त्यांना खात्री होती . त्याप्रमाणे प्रत्येकाने किलोस्करवाडी सोडून आपापल्या क्षेत्रात वाटचाल सुरू केली

- १) श्री . राजाराम किलोस्कर यांनी १९४० मध्ये कर्नाटकातील हरिहर येथे ' मैसूर किलोस्कर ही मशिन टूल बनवणारी कंपनी सुरु केली
- २) १९४६ मध्ये श्री.शंतनुरावांनी ' किलोस्कर ऑइल इंजिन लिमिटेड'ची (KOEL) पुण्यात स्थापना केली
- ३) १९४६ मध्ये श्री.रवी किलोस्कर यांच्या नेतृत्वाखाली बंगलोर येथे ' किलोस्कर इलेक्ट्रिक ' कंपनीची सुरुवात.
- १) १९६६ मध्ये श्री.प्रभाकर किलोस्करांकडून पुण्यातील पहिल्या पंचतारांकित 'हॉटेल' ज्यु डायमंडची स्थापना.

वरील तीन कंपन्या मैसूर किलोस्कर , किलोस्कर ऑइल इंजिन लिमिटेड किलोस्कर इलेक्ट्रिक या किलोस्कर ब्रदर्स लिमिटेड मधून वेगळे काढून तयार केल्या. श्री. लक्ष्मणरावानी पेरलेल्या औद्योगिकी करणाऱ्या बीजाचे श्री शंतनुरावांनी वटवृक्षात रूपांतर केले. त्यांनी १९२६ मध्ये किलोस्कर ब्रदर्समध्ये काम सुरु केले. अमेरिकेमधील MIT मधून पदवीधर झालेल्या श्री. शंतनुरावाचा शब्दापेक्षा कृतीवर विश्वास होत. सन १९३६ मध्ये किलोस्कर ब्रदर्सची सुवे श्री . शंतनुरावांच्या हाती आली त्यांची चाणाक्ष आणि व्यापारी दूरदृष्टी आणि पुरोगामी दृष्टिकोन यामुळे किलोस्कर ग्रुप भरभराटीला आला. त्यांच्या महत्वाकांक्षी आणि पायाभूत व्यावसायिक धोरणाने किलोस्कर ब्रदर्स लिमिटेडला वेगळ्याच उंचीवर नेऊन ठेवले . श्री.शंतनुरावांनी किलोस्कर ऑइल इंजिन व्यतिरिक्त किलोस्कर ब्रदर्स लिमिटेड मधून १९५७ मध्ये किलोस्कर स्प्टिक कंपनी लिमिटेड आणि १९६२ मध्ये ' किलोस्कर कमिन्स लिमिटेड 'ची सुरुवात केली , किलोस्कर ग्रुप आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही प्रशंसेस पात्र ठरला . या काळात किलोस्कर ग्रुपची व्यावसायिक उलाढाल ३२.४०१ टक्क्यांनी वाढली देशातील सर्वाधिक वाढ म्हणून याची नोंद ठरली . श्री . शंतनुराव म्हणत , " भविष्याची चिंता करू नका , तेघडवा त्यांनी हे करून दाखवले ते अत्यंत परोपकारी होते . त्यांनी पत्नी यमुनालाईना महिलांच्या कल्याणासाठी काम करण्यास प्रोत्साहन दिले . यमुनालाईनी महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी महिला उद्योगाची स्थापना केली. श्री.शंतनुरावांच्या औद्योगिक क्षेत्रातील योगदानासाठी त्यांना सन १९६५ मध्ये पद्मभूषण पुरस्काराने सज्मानित केले, त्यांनी अनेक प्रथितयश संस्थामध्ये महत्त्वाची पदे भूषविली ती पुढीलप्रमाणे महाराष्ट्रचेव्हर ऑफ कॉमर्स अंड इंडस्ट्रीचे अध्यक्षपद (१९५९ -६९) , फेडरेशन ऑफ इंडिया चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अंड इंडस्ट्रीचे अध्यक्षपद (१९६५ -६६ रिजर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे संचालकपद (१९७७-८२)

ठळक कामगिरी :

केबीएल पंपच्या वापराने भारतातील ४० टक्के जनतेला पिण्याचे पाणी आणि ६० टक्के जमीन सिंचनाखाली आली आहे . गुजरातमधील सरदार सरोवर नर्मदा निगम लि . योजनेअंतर्गत केबीएल याचा वापर करून ३ कोटी लोकांना पाणीपुरवठा केला जात आहे . जगातील सर्वात उंच स्मारक स्टॅच्यू ऑफ यूनिटी ला (गुजरात) किलोस्कर अग्निरोधक पंपचा पुरवठा जगातील सर्वात उंचीवरील बोगदा अटल टनेल येथे बीएल अग्निरोधक पंपचा वापर,अणुभट्टी व अणुउर्जा प्रकल्पात . संरक्षण क्षेत्रात . ISRO च्या स्वदेशी मेड इन इंडियामध्ये .

सामाजिक उत्तरदायित्व:

आपण समाजाचेही देणे लागतो या जाणिवेतून सन-१९९४ मध्ये केबीएल ने विकास चॅरिटेबल ट्रस्ट स्थापन केला, या ट्रस्टच्या माध्यमातून मुख्यतः शिक्षण व आरोग्यासाठी काम केले जाते कोविड १९ च्या

महासाथीत श्रीमती प्रतिमा किलोस्कर यांच्या मार्गदर्शनाखाली ट्रस्टने खूप मोठा मदतीचा हात दिला, संपूर्ण भारतभर शिक्षापुरवठा, दैनंदिन गरजेच्या वस्तूंचे वाटप, एकूण २० लाख भाळ्या माध्यमात भोजनाचा पुरवठा, कोविड योद्ध्यांना पीपीई किट उपलब्ध करून देणे, संसर्ग झालेल्या गावांचे निर्जेतुकीकरण, अशी अनेक कामे ट्रस्टने केली. याआधीही ट्रस्टने भारतात व भारताबाहेरही सकटकाळी मदतीचा हात पुढे केला आहे. यापलंढमध्ये गुहेत अडकलेल्या फुटबॉल खेळाडूंच्या संचाला सुटके साठी मदत, महाराष्ट्र, केरळ येथे पुरस्चितीच्या वेळी किलोस्करच्या पूर नियंत्रक पंपसची मदत, ही काही उल्लेख उदाहरणे, १९८५ नंतरचे केबीएल श्री, शंतनुरावानंतर श्री, चंद्रकांत किलोस्कर आणि नंतर त्यांचे पुत्र श्री, संजय किलोस्कर यांनी व्यवस्थापकीय संचालकपदाची धुरा सांभाळली. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली कंपनीचा देशात तसेच परदेशातही विस्तार झाला. किलोस्कर वाडी देवास, अहमदाबाद, कोईमतूर, शिरवळ आदी ठिकाणी कंपनीची उत्पादन केंद्रे स्थापन झाली. ग्रामीण भागातील जनतेला रोजगार मिळावा हा त्यामागील हेतू होता किलोस्करवाडी येथील प्रकल्पात ०.३७ KW ते ३० MW सेंट्रिफ्युगल पंपांची, तर २०१४ पासून भारतात पहिल्यादा श्रीडी प्रिंटिंग मशिनचा वापर करून पंप कास्टिंगची सुरवात झाली. कंपनीच्या सर्व उत्पादन केंद्रात अत्यंत आधुनिक ततचजानाचा वापर केला आहे. कंपनीच्या कोईमतूर येथील प्लांटचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या पंप कारखान्यात १००% महिला काम करतात लिम्का बुक ऑफ रेकॉर्ड मध्ये याची नोंद झाली आहे. गेल्या काही दशकात किलोस्कर ब्रदर्सने काही महत्त्वाच्या प्रकल्पावर काम करून आत्मनिर्भर भारत या योजनेलाही हातभार लावला आहे.

किलोस्कर पंपसचा जगभरात वापर

वैशिष्ट्यपूर्ण स्थापत्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या जगातील महत्त्वाच्या रचनांमध्ये अग्रिरोधक पंपसचे योगदान आहे. उदा. व्हाइट हाउस, बुर्ज अल अरब, मरीना वे (सड्स, सिडनी ओपेरा हाउस, जगातील सर्वात लांब समुद्रातील पूल - हॉंगकॉंग ते मकाऊ इजिप्तमध्ये 'किलोस्कर म्हणजे पंप' अशी ओळख केबीएल पंपाच्या वापराने सिनेगल, लाओस, कंबोडिया या देशांमध्ये आर्थिक सुबत्ता आली. तांदळाची आयात करणारे हे देश निर्यात करू लागले. तसेच पूर्व आशियायी देशांना पुरापासून वाचविण्यात मदत होत आहे. केबीएल जगभरात आजच्या घडीला सर्वाधिक विक्री आणि सेवा देणाऱ्या कंपन्यांपैकी एक आहे. फ्रान्स येथील अंतरराष्ट्रीय धर्मोन्पुक्तिअर प्रायोगिक अणुभट्टी प्रकल्पात स्पेशलिस्ट पंपसचा पुरवठा करणारी महत्त्वाची कंपनी सध्या केबीएल ही जगभरात विक्री आणि सेवा पुरवणारी बहुराष्ट्रीय कंपनी आहे. १५ जानेवारी २०२० रोजी पब्लिक लिमिटेड कंपनी म्हणून केबीएल ने १०० वर्षे पूर्ण केली कंपनीच्या इतिहासातील हा महत्त्वाचा टप्पा साजरा करण्यासाठी दिल्ली येथे पंतप्रधान माननीय श्री. नरेंद्र मोदी, व पुणे येथे श्री.रतन टाटा यांच्या उपस्थितीत भव्य कार्यक्रम झाले.

निष्कर्ष:

थोड्यात किलोस्कर उद्योगाने भारतीय कृषी विकासात मोलाचे योगदान दिले. ब्रिटीश कालखंडात देशी उद्योजकांने शेतीच्या आचजार निर्मातीला चालना देऊन लोखंडी नांगर निर्मीती केली हा देशाच्या कृषी विकासातील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो, अनेक भागात कृषीउत्पन्नात वाढ झाली डिझेल इंजनी च्या निर्मीतीसुळे सिंचन क्षेत्राचा विकास झाला, व एकंदरीत उत्पन्न वाढ झाली हा किलोस्कर कंपनीचे भारतीय कृषी विकासातील योगदान अविस्मरणीय आहे.

संदर्भ :

1. किलोस्कर शंकरराव , शंवाकीय , किलोस्कर प्रेस प्रकाशन , पुणे , 1974.
2. शवाकिय , जन्मशताद्धि स्मृतिग्रंथ शंवाकीय स्मारक समिती , पुणे .
3. किलोस्कर शंकरराव , उपरोक्त ,.
4. किलोस्कर 200 वा अंक .
5. शंवाकीय जन्मशताद्धि स्मृतिग्रंथ , शंवाकि स्मारक समिती , पुणे
6. डॉ. मंगेश कश्यप, किलोस्करिय कांटीनेनटल प्रकाशन, पुणे

विद्यादाता®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal
Issue-45, Vol-07, Jan. to March 2023

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

14) एकविंशत्या शतकातील शिक्षक आणि शिक्षकांची भूमिका रविंद्र अरुण गुरव, जिल्हा तंपुरबार, महाराष्ट्र	61
15) नागपूरचा इतिहास आणि राजे भोसले डॉ. गजानन नत्थुजी कळंबे, भंडारा	63
16) वसवेश्वरांच्या वचनातील लोकमानसाची उदाहरणे डॉ. प्रवीण कारंजकर, जि. वर्धा	70
17) मातृशिक्षणात क्रीडा मानसशास्त्राच्या उपयोगाचे अभ्यास डॉ. मोरे एस.जी., नांदेड	75
18) ज्ञानस्यवात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर डॉ. चंचल राजाराम पाटील, देवपूर, धुळे(महाराष्ट्र)	77
19) पंचान सापडले दलित राजकारण डॉ. मा. पवार, बाणेरा, पुणे	81
20) 'क्याशीत' - एक सम्यक आकलन डॉ. डॉ. संजय कांबळे, बेळगाव, कर्नाटक	84
21) इजिप्शियन गुप्त चित्र लिपी: भारतीय भाषा लिपीत व देवनागरी लिपी भाषात ... डॉ. रशद तडवी, जळगाव (महाराष्ट्र), भारत	88
22) मगरी ग्रामीण नाटकातील समाजवास्तव डॉ. रविंद्र तिरपुडे, नागपूर	90
23) अन्नपूर्णा जाती, जमाती आणि मागास प्रवर्ग यांच्यासाठी तरतुदी डॉ. दांडगे एल.जी., ता.जि.औरंगाबाद	92
24) बंदिन जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही-समाजवाद संबंधी विचार.एक अभ्यास डॉ. वेदिक फड, औरंगाबाद	94
25) जागतिक इतिहास महावृध्दानंतरचे जग व भारत डॉ. डॉ. जा. तिरे, जि. वर्धा	98
26) क्रायनीराज एवं ग्रामीण विकास यात्रा डॉ. प्रवीण कुमार मिश्र, महाराजगंज	101

24

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही-समाजवाद संबंधी विचार:एक अभ्यास

प्रा.गोविंद फड

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्याच्या पूर्वाधात ज्यांनी स्वातंत्र्यासाठी मोलाचे योगदान दिले, त्यापैकी नेहरू घराण्याचे योगदान महत्त्वाचे आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी झाला. सन १९०९ ते १९०४ दरम्यान जवाहरलाल यांना शिकवण्याची जबाबदारी एका घरगुती शिक्षका कडे सोपवण्यात आली. १९०५ मध्ये मोतीलाल नेहरू आपल्या कुटुंबाला घेऊन लंडनमध्ये गेले. नेहरू स्वातंत्र्य आंदोलनापासून भारताच्या उभारणी बाबत आपले विचार व्यक्त करत होते. ते विचार कृतीत आणताना पंतप्रधान पदावर असताना त्यांनी केलेल्या कार्याचा विचार निश्चितच करावा लागतो. नेहरू गांधीजींचे शिष्य असले तरी गांधीजींच्या विचारांना नेहरूंनी पूर्ण स्विकारलेले नाही. १९५५ मध्ये आयोजित आवडी कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात भाषण देताना श्री नेहरूंनी स्पष्ट केले की, त्यांचा समाजवाद रशियन साम्यवाद किंवा दुसऱ्या समाजवादी देशाच्या विचारांपासून भिन्न आहे. पंडित नेहरूंनी सांगितले की समाजवादाचा अर्थ संपत्तीचे वितरण नाही आणि फक्त लोककल्याणकारी राज्याची निर्मिती नाही फक्त समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळे लोककल्याणकारी राज्य बनवणे शक्य नाही गरज या गोष्टीची आहे की देशात उत्पन्न वाढविले जावे संपत्तीत वाढ व्हावी आणि मग नंतर मिळालेल्या संपत्तीचे योग्य पद्धतीने वितरण केले जावे. संस्थांची उपस्थिती एवढाच अर्थ घेतलेला नाही व्यक्ती विकासासाठी पुणेपुर संधी उपलब्ध करून देणारा

साम्यवाद समाज उभार घेतला आहे त्याचे लोकशाही संबंधीने विचार डोळ्यापासून ठेवून व्यक्त झालेले होते. नेहरूंनी आर्थिक, सामाजिक न्याय व संधी मानवाचे नैतिक भौतिक उत्थान अध्यात्मिक पुण्य परस्पर सहकार्य, निःस्वार्थपणा सेवाभाव इत्यादी गुण्यावर त्यांनी प्रबंद श्रद्धा होती. या मुल्यांना अधोरेखित करून त्यांनी भारताची राष्ट्र उभारणी करण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक भारताचे प्रतिनिधी म्हणून उल्लेख करतांना नेहरूंनी त्यांच्या काळात भारताचा ऐतिहासिक भूतकाळ व नव्या जगाच्या जीवनाच्या आपेक्षा त्यांच्यात संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला. नेहरू स्वतः पाश्चात्य संस्कृती व इतर जीवत संस्कृती या मधोल एक पूल व भाष्यकार म्हणून राहिले आहेत. नेहरूंचे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारात मानाचे स्थान राहिले आहे. त्यांनी राष्ट्रवादाचे धर्मनिरपेक्ष देशा व आंतरराष्ट्र वादासो मेळ घातला. शांततामय सहजीवनाचे स्वरूप तत्त्वज्ञान पंचशील रूपाने त्यांनी भारतीयांना दिले.

उद्दिष्ट्ये :

१. नेहरू यांचे लोकशाही विषयी विचार अभ्यासणे.
२. नेहरू यांच्या समाजवादी विचार सरणी अभ्यासणे.
३. नेहरू यांचा खाजगी उद्योगाविषयी विचार अभ्यासणे.

ग्रहितके :

१. नेहरू यांची लोकशाहीवर गाढ श्रद्धा होती.
२. नेहरू यांनी समाजवादी विचार मांडला.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ पुरावे, मासिके, इंटरनेट इ. चा उपयोग केला आहे. नेहरू हे लोकशाहीचे कट्टर समर्थक होते. त्यामुळे व्यक्ती हा त्यांचा केंद्रबिंदू होता. समष्टी आणि व्यक्ती यांच्यात समतोल ठेवून समाजवाद व लोकशाहीची संकल्पना अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला.

समाजवाद सामाजिक, आर्थिक विषमते विरुद्ध एक युद्ध आहे, हे एक विश्वव्यापी आंदोलन आहे. ही फक्त एक पूर्ण विचारप्रणाली नाही तर एक पूर्ण जीवनदर्शन आहे. समाजवादाची व्याख्या काही प्रमुख विचारवंतांनी अशाप्रकारे केल्या आहेत.

१. समाजवादी इमाइलच्या मते, 'समाजवादाचा अर्थ

त्याची एक अशी राज्यपद्धती आहे जी जगादी संपत्तीला सामाजिक संज्ञेने बदलण्याच्या राजकीय सत्ता मिळवते.

मन्यो मते, समाजवाद अधिक वर्गाकडून केली एक अशी क्रांती आहे जिचा उद्देश उत्पदन वितरणाच्या साधनाची लोकशाही व्यवस्था तसेच स्वामित्वाद्वारे रोषण आहे.

लसंच्या मते - समाजवाद अशी प्रजासत्ताक रणाली आहे जिचा उद्देश समाजात एक अशी वा आणणे आहे जी कोणत्याही वेळी व्यक्तीला न स्वतः त्याच आणि स्वातंत्र्य देऊ शकते.

नसः जलोपिडिया जितानिकाच्या मते समाजवाद रणाल्य किंवा सिद्धांतला सगतात जिचा उद्देश केंद्रीय, प्रजासत्ताक सत्तेच्या कार्यपद्धतीनुसार त व्यवस्थेच्या तुलनेत संपत्तीचे अधिक वांगले त तसेच त्याच्या अधीन राहून संपत्तीचे अधिक उत्पादन उपलब्ध करणे आहे.

व्यपकाश नारायण यांच्या मते - समाजवादी एक असा वर्गहीन समाज असेल ज्यामध्ये ती असतील. या समाजात खाजगी संपत्तीसाठी त्या कष्टांचे रोषण होणार नाही. या समाजात त संपत्ती राष्ट्रीय किंवा सार्वजनिक असेल, तसंधी भयंकर विषमता नेहमीसाठी संपुष्टात अद्या समाजात मानवी जीवन तसेच त्याची योजनांनुसार होईल आणि सर्व लोक सर्वांसाठी स

त्वयं मेरेड देव यांच्या मते, समाजवादाचा उद्देश गंहीन समाजाची स्थापना करणे आहे ज्यामध्ये शोषक मसेल कोणी शोषित मसेल तर समाज तेल्या आघारवर निर्मितयत्तीची एक सामुहिक त असेल.

जवाहरलाल नेहरू यांची लोकशाही व त्वादाची भुमिका :

तकीय विचार - भारत स्वतंत्र्य झाल्यानंतर ज्या एक व राजकीय व्यक्तींनी स्वातंत्र्यांतर भारताच्या पदणीचा ध्याम घेतला, त्यात पंडीत जवाहर प्रथम होते. नवभारताची निर्माती लोकशाहीच्या त पर्यावर आधिपतीत झाली पाहीजे त्यासाठी

अत्यंत जलद गतीने लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा व्यावहार आदर्शपणे चालवण्यासाठी सामाजिक अर्थिक, शैक्षणिक औद्योगिक संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्या संस्था बांधण्याचा त्यांनी चंग बांधला. राजकीय क्षेत्रात प्रगल्भता निर्माण करण्यासाठी संसदीय लोकशाहीला अनुकूल असे रूढ संकेताची मांडणी केली. या संकेताच्या माध्यामातून लोकशाही, व्यक्ती स्वतंत्र्य, लोककल्याण बुध्दी प्रमान्यवाद परमसहोष्णूता, धर्मनिरपेक्षता व समाजवादी समाजरचना इ संकल्पना वाढत स्वतंत्र तत्वाज्ञान विकसीत करून संसदीय लोकशाहीचा मार्ग विकसीत केला आहे. अर्थिक सामाजिक प्रगतीसाठी समाजवाद व राजकीय क्षेत्रातील विकसयासाठी लोकशाही या दोन आधुनिक मार्गांनी स्वतंत्र भारताची वाटचाल होण्यासाठी वैचरीक पार्श्वभूमी नेहरूंनी तयार केली. नेहरू हे ऊदारमतवादी व मानवतावादी विचारवंत असण्यामुळे त्यांच्या तत्वज्ञानाचा व चिंतनाचा केंद्रबिंदू मानव होता. मानवाचे भौतिक जीवन सुखी व समृद्ध व्हावे त्याची प्रतिष्ठा निर्माण व्हावी हे राजकीय व्यवस्थेचे ध्येय असले पाहीजे असे त्यांना वाटे तत्पर्य व्यक्तीचे स्वातंत्र्य तीची प्रतिष्ठा व तीची समानता यांना मारक असलेल्या धर्म व्यवस्थेबाबत त्यांना प्रचंड तिरस्कार होता. नेहरूंच्या मते धर्मनिरपेक्षता व आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा व अपरोहार्य असा घटक आहे. धर्मधिष्टीतवणातून पैणार जमातवाद असून हे राष्ट्रवादाने दुसरे प्रतिक असून त्यात लोकशाहीचा निषेध आहे.

२. समाजाधिष्टीत समाज व्यवस्था : - व्यक्तीची प्रतिष्ठा व तीला स्वातंत्र्याची प्राप्ती या बरोबरच लोकशाहीसाठी पूर्वकार म्हणून नेहरूंनी समताधिष्टीत समाज व्यवस्थेची गरज प्रतिपादन केली होती समता प्रस्थापीत झाल्या शिवाय स्वतंत्र्य व लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात येवू शकते विशेष म्णजे केवळ समान मताधिकारतून हे साध्य होणार नाही यासाठी उत्पादन साधनाच्या मालकी हक्कात प्रचंड फेरफार करावे लागतील कारण जो पर्यंत उत्पादन साधने लोकांच्या हाती राहतील तो पर्यंत समताधिष्टीत समाजाची उभारणी होणार नाही. मुक्त हा अशी ही खाजगी मालकी लोकशाहीच्या मार्गात धोड म्हणून

अशी उभी राहते. कारण आर्थिक संबंधावर आधारलेली मानवी संबंध निकोप राहत नाहीत राहणाऱ्यांचे प्रचंड शोषण करतो. त्यामुळे समाज एकसंध राहत नाही. समाजातील फार मोठा वर्ग भांडवलदारांच्या शोषणाला बळी पडतो म्हणून खाजगी मालमत्ता नष्ट करून उत्पादन साधनावर सामूहिक मत्त्वाची निर्माण झाली पाहिजे हेच समाजवादाने तत्त्वज्ञान आहे. असे नेहरूंचे परखड प्रतिपादन होते. मालकी हक्कावर आधारलेली जमिन्दारी भांडवलदारी नष्ट होवून सहकारावर आधारलेली समाजवादी लोकशाही नेहरूंना अधिक श्रेयस्कर वाटत होती. व्यक्तीला निकोप स्वातंत्र्य उपभोगता येण्यासाठी समाजवादी अर्थव्यवस्था व लोकशाही यांचा समन्वय झाला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते.

३. समाजवाद व लोकशाही : - पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी केलेले विवेचन त्यांच्या विचाराला समाजवादी समाजरचनेकडे घेवून जाण्यास सहाय्युत ठरले. फेब्रुवारी १९३६ मध्ये केलेल्या एका भाषणातून त्यांचे हे विचार अधिक स्पष्ट झालेले त्यांच्या मते करण्याच्या प्रक्रियेत अनेक घटक कार्यरत असतात पण मालकी हक्काचे संबंध शेवटी आपल्या संस्था सामाजिक गुण त्यांच्यावर नियंत्रण चालवतात ते अत्यंत महत्वाचे व मुलभूत असतात. विशेषाधिकारचा अभाव आणि वर्ग विहीन समाजाची उभारणी ही दोन तत्वे नेहरूंना लोकशाही राजकीय व्यवस्थेच्या परिपक्वतेसाठी आवश्यक वाटत होती. साहजिकच न्याया शिवाय आर्थिक विकास अमानुष्य ठरतो. आर्थिक विकासाशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे दुरापस्त होते. हा सुवर्णमध्य साधण्यासाठी नेहरूंनी समताधिष्ठीत समाजाच्या माध्यमातून समाजवादी समाज रचनेचे स्वप्न पाहिले होते. ते म्हणतात, लोकशाहीत नागरीकांना समान संधी मिळणे जेवढे आवश्यक असते तेवढे शोषणमुक्त समाजाची उभारणी अपरिहार्य असते. पर्यायाने वर्गहीन समाजाची उभारणी झाल्याशिवाय शोषणमुक्त समाज अस्तित्वात येऊ शकत नाही. त्यामुळे वर्ग विहीन समाजाची उभारणी करणे हाच लोकशाहीचा अंतीम हेतू असला पाहिजे. जागतीक इतिहासाचे ओझरते दर्शन या आपल्या ग्रंथात नेहरूंनी समता आणि

लोकशाही या दोन्ही संकल्पना किती परस्परेत आहेत याचे चांगले विवेचन केलेले आहे. लोक म्हणजे समता होय आणि जेवढे समताधि समाजातच लोकशाहीची भरभराट होवू शकते वास्तविक समता असणे पुढे टांग नाही तर आर्थिक सामाजिक समताही आवश्यक असते. लोकशाही आर्थिक विषमता कमी झाली नाही तर लोकशाही नव्हे.

१९५६ मध्ये इंदोरच्या काँग्रेस अधिवेशनात ते समाजवादी विचारसरणीला मज्जा आकर्षण आहे ते करताना म्हटले होते. की मी समाजवादाच्या विकसनशील व गतीशील विचार श्रेणीत देवळा विचार कठोर नाही आणि मानवी जीवन नसेच प्र देशाच्या परिस्थितीमध्ये हा सहजपणे मिळवता अत्यंत विकसित औद्योगिक समूहांत एका वेग प्रकरणा असू शकतो तर दुसरीकडे एका इंगी अर्थव्यवस्थेत याचे रूप वेगळे असू शकते.

नेहरूंचा ओझा लोकशाही समाजवादाकडे परंतु याचा अर्थ असा नाही की खाजगी क्षेत्रात पूर्णपणे नष्ट केली जाईल. याचा अर्थ असा आहे मोठ्या उद्योगांचे संचलन सार्वजनिक क्षेत्रात केले जा त्याचबरोबर जमिनीवर सहकारी तऱ्हे नियंत्रण अ परंतु हे सर्व काळजीपूर्वक व सुनियोजित धोरणा यशस्वी होऊ शकते. परंतु नेहरू समोर एक सा होती की लोकशाही व समाजवादात समन्वय करणा घडवून आणता येईल. व्यक्तिगत स्वातंत्र्य व हिताबरोबरच आर्थिक क्षेत्रात सामाजिक नियंत्रण व सामूहिक नियंत्रणाचा मेळ कसा बसवता येईल त्यांनी धीर सोडला नाही. लोकशाही व समाजवाद समन्वयाचा त्यांना विश्वास तर होता परंतु त्यांचे होते की याच्यासाठी नागरिकांना एक प्रकारचे प्रशिक्षण लागेल जे वेळ जास्त येईल. एका सामाजी जीवनाची निर्मिती करण्यात वेळ लागणे तर साहजिक आहे. कारण यामध्ये फक्त आर्थिक साध्यात परि केले जाणार नाही तर व्यक्तीची बुद्धी व दयात देव बदल घडवून आणावे लागतील सोयत रशिया चीनमध्ये देखील याला स्थापन करण्यात बराच लागला.

जानेवारी १९५७ मध्ये नेहरूंनी सांगितले की ज्याला हे स्वीकार करावेत लागेल की भारतात ग्वाद ज्या पद्धतीने स्थापन केले जात आहे तो जे प्रजासत्ताक आहे, त्याच्याद्वारे वेळ जास्त लागेल की अशा प्रकारची इच्छा ठेवणे स्पष्ट आहे की शाही व समाजवादाचा समन्वय आवश्यक आहे। आपल्या शेवटच्या निरोधणामध्ये असा ठाम य केला की लोकशाहीमुळे व्यक्ती व समाज या ा विकास आवश्यक होईल त्यांची इच्छा होती अधिकाधिक वस्तूचे उत्पादन व्हावे व्यक्तीच्या माः दर्जा उंचावला जावा परंतु हे सर्व मनुष्याची एक शक्तीचे काम करण्याच्या भावनेच्या किमतीवर शकते.

नेहरूंचा लोकशाहीचा अर्थ : - अनेक शक्यांनी लोकशाहीचा वेगवेगळा अर्थ लावलेला या पैकी नेहरूंना लोकशाहीचा सर्व समावेशक अर्थ अभिप्रेत होता तो पुढिलप्रमाणे आहे. शाहीचा अर्थ आहे सहिष्णूता ना केवळ त्या प्रती ज्यांच्याशी आपण सहमत आहोत तर त्या तिही ज्यांच्याशी आपण असहमत आहोत. पंडित याना लोकशाहीची वरील व्याख्या अभिप्रेत ती तरु आणखी एका वाक्यात त्यांनी लोकशाहीचा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तो पुढील प्रमाणे. शाही म्हणजे फक्त शासन संस्थेचा प्रकार नव्हे तर क जीवन पध्दती आहे. अशा प्रकारचा अर्थ लोकशाहीचा लावला आहे.

अखिल भारतीय काँग्रेसच्या कमिटीमध्ये एक तयार केला गेला या प्रारूपात लोकशाही वादाचे वर्णन केले. नेहरूंनी सांगितले की लोकशाही वाद मनुष्याचा विकास आणि सामाजिक न्यायावर त आहे. या नमुन्यात व्यक्तिगत क्षेत्राला भारतीय ंभोरणाची एक बाजू मांडली गेली नेहरूंच्या य दुर्जनात दोन विचार पद्धती बरोबरच चालतात एकमेकांना प्रभावित करून विचित्रपणे विक्रीत या दोन पद्धती आहेत, मार्क्स आणि गांधी खरे से वाटते नेहरूंनी या दोघांच्या क्वही मुख्य ाची निवड करून एका तिसऱ्या तत्त्वज्ञानाची ा केली आहे. असे म्हटले जाऊ शकते की

भौतिक जीवन तसेच इतिहासाच्या मीमांसेचा अर्थ मूळ दृष्टिकोन तसेच मानव समाजात बदल आणि विकासावर त्यांचा आग्रह वास्तविक लोकशाहीसाठी, सामाजिक समतेसाठी अग्रिहार्यता आणि आर्थिकनियोजनाच्या वैज्ञानिकपद्धतीद्वारे,सुख शांततापूर्ण जीवनाची शक्यता इत्यादींचे सिद्धांत त्यांनी मार्क्स कडून घेतले आहेत. अशाच प्रकारे गांधीजींकडून प्रामुख्याने अहिंसेची मानववित्त धारणा साथ्य साधनाच्या एकरूपतेचा सिद्धांत तसेच जीवन आणि राजकारणात नैतिकतेची निश्चित महत्त्वाची मान्यता त्यांनी स्वीकारली आहे. व्यवहारिक अर्थाने म्हणू शकतो की त्यांनी भौतिक जीवनाचा सिद्धांत मार्क्सकडून घेतला आणि राजकीय डावपेच गांधीजी कडून शिकले किंवा मग असे म्हणतात की त्यांनी मार्क्सवादात गांधीवादी मानवतावादाचे मिश्रण केले. नेहरूंना साम्यवादात मानवतावादाचा नैतिक आणि अभ्यात्मिक स्वर ऐकू येत नाही आणि एक विचार व प्रणालीच्या रूपात त्यामध्ये लोकशाहीची लक्षण दिसून येत नाही तरी देखील ते मानतात की यांचे अंतिम ध्येय पूर्ण लोकशाहीची स्थापना होऊ शकते. नेहरू लोकशाहीवादी होते ते प्रत्येक दुसऱ्या प्रणालीपेक्षा लोकशाही पद्धतीला जास्त महत्त्व देत होते त्यांच्या विचार शक्तिचे मूळ मंत्र आहे जास्तीत जास्त जनतेचे समर्थन आणि सहकार्यानि शांततापूर्ण समाजाचा विकास हेच ज्यांच्या सिद्धांताचे सार आहे आणि यांचेच नाव लोकशाही आहे.

निष्कर्ष :

राजकीय लोकशाहीला आर्थिक लोकशाहीत रुपांतित करण्याचे माध्यम काय आहे. नेहरूंचा विश्वास मानवी विवेक आणि विज्ञानावर आहे. क्रांतीच्या हिंसात्मक साधनांवर नाही कारण क्रांती मानवी मानवी विवेकाचा निषेध आहे. हिंसेचे दार जिथे एकदा उघडते तिथे विवेकाचा मार्ग बंद होतो, म्हणून नेहरूंचा विचार होता की सगळ्या सामाजिक आर्थिक तसेच राजकीय समस्या विवेकाने सोडविल्या जाव्यात लोकशाही पद्धतीचा तो मार्ग आहे. ज्यांच्याद्वारे सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय जीवनात बदल घडवून आणले जाऊ शकतात.

म्हणून नेहरूंनी योजनाबद्ध सामाजिक आर्थिक

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2022

(CCCLXXII) 372-A

Maharashtra's Contribution to the Indian Freedom Struggle

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. M.N. Kolpuke
Principal
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga Dist. Latur

Editor

Dr. Subhash G. Benjalwar
Head, Department of History,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga Dist. Latur

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

36	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे योगदान प्रा.वॉ. दामाजीबाबे एम. डी.	148
37	हैद्राबाद मुक्तिमंढाभासाठी 'अपरेशन पोलो' सेफ्ट. डॉ. पावडे खोजाजी बामनराव	154
38	त्रिलोकर मासिकाचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान (१९२०-१९४७) प्रा.गोविंद फड	158
39	महाराष्ट्रातील समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे कार्य डॉ. सी. कुलकर्णी एम. एन.	161

किलोस्कर मासिकाचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान (१९२०-१९४७)

प्रा.गोविंद फड

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

कोणताही समाज हा गतिशील असतो व तो सतत बदलत असतो . समाजात परिवर्तनाची प्रक्रिया सतत चालू असते . समाजातील संस्था , जीवनपद्धती , संघटना , रीतिरिवाज , रूढी परंपरा इत्यादी बाबींमध्ये सतत बदल घडून येत असतो . शंभर वर्षांपूर्वी मानवाने जे आचार विचार , कुटुंब , विवाह या सारख्या मुलभूत संस्था , त्यांचे राहणीमान त्यांच्या संघटना इत्यादी गोष्टी जशा होत्या तशाच अवस्थेत आज दिसणार नाहीत त्यामध्ये किती तरी बदल घडून आलेला आढळून येतो अर्थात हा बदल मानवाने त्यांच्या सोयीसाठीच घडवून आणला आहे . पण काही वेळेस मानव हा बदल त्यांच्यावर लादला गेला आहे . बदलत्या परिस्थितीशी मानवाने सतत जुळवून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे . कारण परिस्थितीशी जुळवून घेतल्याशिवाय त्याला मुळी जीवन जगता येणे शक्य नाही . त्याच्या या मुख्य शांती आणि समाधान मिळविण्याच्या धडपडीमुळे आपणास मानव व पर्यायाने समाज कधीही स्थिर दिसू शकत नाही . परंतु बदल होतो म्हणजे नेमके काय होते ? ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन म्हणजे काय ? त्याची गती किती आणि कशी आहे ? बदल एकदम होतात की संघ गतीने होतात ? का दोन्ही प्रकारे होतात ? सामाजिक परिवर्तन आकलनशील आहे का ? तसे असेल तर निश्चित स्वरूपात कसे करता येईल ? सामाजिक परिवर्तनाची दिशा कोणती ? त्याची कारणे कोणती ? कोणत्या घटकांच्या साहाय्याने हे परिवर्तन घडत असते ? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होत असतात . वृत्तपत्रे / नियतकालिक / मासिके ही त्या त्या काळाचा एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवजच असतात . भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीत वृत्तपत्रांनी जनजागृतीची महत्त्वाची भूमिका बजावली . तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब या माध्यमांमध्ये पडलेले आपल्याला दिसते . म्हणूनच भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ अभ्यासताना तत्कालीन मुद्रित माध्यमांचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो . मराठीतील अशा माध्यमाचा विचार करावयाचा झाला तर बाळशास्त्री जांभेकरांनी ६ जानेवारी १८३२ मध्ये पहिले मराठी नियतकालिक सुरु केले . आणि १८३७ मध्ये दिग्दर्शन हे मासिक सुरु केले . सुरुवातीच्या काळातील नियतकालिक ही मुंबईतूनच प्रकाशित झालेली दिसतात कारण मुद्रणाची सुविधा मुंबईतच होती . मग पुणे , कोल्हापूर , सातारा , ठाणे , रत्नागिरी , धारवाड अशा शहरांतूनही नियतकालिके प्रकाशित होऊ लागली . नियतकालिकांचा उदय झाला आणि प्रसार होण्यासाठी अनेक घटक प्रेरणादायी ठरले . यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार , मुद्रणकलेचा प्रसार , रेल्वे , तारायंत्र , दळणवळणाच्या साधनांमुळे झालेली प्रवासाची सोय . अशा घटकांचा समावेश होता . लोकशिक्षण , ज्ञानप्रसार हा प्रमुख उद्देश सुरुवातीच्या नियतकालिकांचा दिसतो . पुढे समाज प्रबोधनासाठी नियतकालिके कार्यरत झाली . समाजातील वेगवेगळे वर्ग , विचारप्रवाह लक्षात घेऊन त्यांच्या विचारांचा प्रसार करणारी नियतकालिके निघू लागली . उदा . धार्मिक विचारांची वर्तमानदिपिका सुबोधपत्रिका सधर्मदिपिका उपदेशचंद्रिका ' ही नियतकालिक होती . तर राजकीय व सामाजिक विषयांवर चर्चा करणारी व जनजागृती घडवून आणणारी ज्ञानप्रकाश , इंद्रप्रकाश , निबंधमाला , विविधज्ञान विस्तार , प्रभाकर धुमकेतु अरुणोदय , ही पत्रे होती . सामाजिक , धार्मिक आणि राजकीय प्रबोधनातून पुढे ज्या चळवळी निर्माण झाल्या त्या चळवळीसाठी या नियतकालिकांनी फार मोठा हातभार लावला . सर्व प्रकारच्या चळवळींचे प्रसारमाध्यम म्हणूनही नियतकालिकांनी कामगिरी बजावली आहे . अशाच राष्ट्रीय वृत्तीच्या आणि समाजप्रबोधनात मोलाची भूमिका बजावणाऱ्या किलोस्कर च्या सहभागाचा शोध या शोधनिबंधात घेतला आहे . भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या कालखंडात राजकीय सामाजिक प्रबोधनाच्या क्षेत्रात नियतकालिकांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली . किलोस्कर मासिकाने अशा प्रबोधनात नात महत्त्वाचा हातभार लावला . किलोस्करने सामाजिक विषय प्रभावीपणे हाताळले आणि चिन्हाच्या माध्यमातून ते प्रभावीपणे लोकांपर्यंत पोहोचवले . समाजसुधारणांचा प्रचार हा ही राष्ट्रीय चळवळीचाच एक भाग होता . भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत दोन संकल्पना फार महत्त्वाच्या होत्या त्या म्हणजे

स्वदेशी आणि राष्ट्रवाद या दोन्ही विचारांनी प्रभावित झालेले आणि या विचारांचा प्रसार करणारे कुटुंब म्हणजे किलोस्करवाडीचे किलोस्कर, किलोस्करचा कारखाना ज्या प्रसिद्ध होता, तशीच त्या काळात प्रसिद्ध होणारे किलोस्कर मासिकही प्रसिद्ध होते. किलोस्कर मासिक किलोस्कर वाडीत छापले जात असले तरी त्याचा वाचकवर्ग सर्व महाराष्ट्रात होता. १९१६ मध्ये किलोस्करचा पहिला अंक निघाला आणि १९३३ मध्ये किलोस्करने वारा हजाराचा टप्पा गाठला याबरोबर किलोस्करची लोकप्रियता आणि प्रभाव दिगून येतो. मुळात किलोस्कर मासिकाची निर्मिती झाली ती किलोस्कर कारखान्याच्या प्रसिद्धीसाठी. अमेरिकेत फोर्ड ही कंपनी आपल्या कारखान्याच्या प्रसिद्धीसाठी मासिकाचे प्रकाशन करित होती आणि त्याचे नाव होते, 'फोर्ड टाइम्स' अमेरिकेतील कारखानदारांचा किता उचलून तसेच मासिक काढण्याचे किलोस्करांनी ठरवले आणि त्या अनुषंगाने नावही ठरविण्यात आले ते म्हणजे ' किलोस्कर खबर ' मासिक काढावयाचे ठरविल्यानंतर समाजसेवा आणि कारखान्याचे उद्दीष्ट हे दोन्ही साध्य करता येईल असा विचार किलोस्करचे संपादक शंकरराव किलोस्कर यांनी केला. ते लिहितात " मला राजकारणाचे फारसे आकर्षण नसे, आपल्या देशाचे गमावलेले स्वातंत्र्य परत मिळाले पाहिजे असे मलाही तीव्रतेने वाटत होते. देशात मुक्त झाल्या चळवळीकडे मी त्या भावनेने पहात असे. पण तसे करताना राहून राहून असा विचार डोळ्यांतमोर येई की इयजांच्या गुलामगिरीतून मुक्तता करून घेण्यासाठी आम्ही लढा करावा हे ठीक, पण ज्या बुकीच्या कल्पनांमुळे व अनिष्ट रुढींमुळे आमचे स्वातंत्र्य आम्ही गमावून बसलो, त्यांचे उच्चाटन झाल्याशिवाय त्या स्वातंत्र्याचा आम्हाला घेरा लाभ कसा होणार? किलोस्करने सुधारणांचा विचार इतका जोपासला की, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी किलोस्करची तुलना आगरकरांच्या सुधारकाशी केली. " किलोस्करचा प्रत्येक अंक अज्ञानपुगाचा एक दिवस संपवून विज्ञानयुग एका दिवसाने जवळ आणतो. आपल्या राष्ट्राच्या डोळ्यांवर आलेली धार्मिक छाप्याची गुंगी घालवून त्याला प्रत्यक्षनिष्ठ विज्ञानाची दूरदृष्टी देण्यासाठी आगरकरांच्या 'सुधारका' नंतर इतका नेताचा, निर्भीड निकराना प्रचार इतका मोठ्या प्रमाणावर किलोस्कर मासिकांनीच चालवला आहे. " पु.ग. सहस्रबुद्धे यांनी आपल्या मासिकांच्या कार्यासंबंधीचा अहवाल व्यक्त केला तेव्हा ते म्हणाले, " बुद्धिप्रामाण्याची आगरकरी बैठक घेण्यात शंकररावांनी त्या काळात फार मोठे धैर्य दाखवले एखादा घण घेऊन घाब घालावेत त्याप्रमाणे किलोस्करच्या प्रत्येक अंकाने आम्हा लेखकांकरवी सनातनी वर्गावर एकामागून एक घाव घातले समाजात मोठी विचार जागृती करून दाखवली". स्वातंत्र्याच्याचळवळीमध्ये राजकीय जागृतीप्रमाणेच सामाजिक सुधारणा जागृतीही महत्वाची होती. किलोस्करचे संपादक शंकरराव किलोस्कर यांची स्वातंत्र्यचळवळीच्या बरोबरीने समाजसुधारणेबाबत काही निश्चित भूमिका होती. किलोस्कर मासिकाच्या भूमिकेबद्दल त्यांचे विचार असे होते की समाजात वेगवेगळे प्रश्न उभे राहतात. यातून समाजाला प्रगतीचा मार्ग दाखवण्यासाठी मासिकातून मार्गदर्शन व्हावे. लेखन करणारे विचारवंत सुशिक्षित व समाजाच्या हिताची खरीपुत्री किलोस्कर मासिकातून तळकळ असणारे लेखक होते. स्वातंत्र्यवीर सावरकर, अण्णासाहेब कर्वे, रमण प्रसाद, रियासतकार सरदेसाई डॉ. केतकर, चि. वि. जोशी, माधवराव वांगल, कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे, अनेक लेखक मंडळी किलोस्करसाठी लिखाण कार्य करित होते. दीनेश्र्वर कार मुकुंदराव पाटील, प्रा. अनंत काणेकर, डी. व्ही. ताम्हनकर अशी इतरही जाज्वल्य देशभक्तीची मूर्ती असणारे देशाच्या स्वातंत्र्याशिवाय दुसरा कोणताही विचार मनात नसणारे स्वातंत्र्यवीर सावरकर म्हणजे किलोस्करांच्या लेखकमंडळीतील कोहिनूर रत्न होते. परंतु या काळात ते स्थानबद्धतेत होते. तरीही त्यांचे लिखाण चालूच होते. पण हे लिखाण राजकीय नसून सामाजिक सुधारणांविषयीचे होते. स्थानबद्धतेत असताना ते अस्पृश्यता निवारणाचे आणि पौष्ठीनिष्ठ व नेमळट कुडीचिरुद्ध कार्य करित होते. आपल्या तेजस्वी आणि बुद्धिनिष्ठ विचारांचा प्रसार किलोस्करमधून करित होते. खबर हा शब्द वळगण्यास सुचवले. पण पुढे भाषाशुद्धीचा पुरस्कार करणाऱ्या स्वातंत्र्यवीरांनी मूळ ' किलोस्कर खबर ' मधील खबर किलोस्कर या नावाने प्रसिद्ध झाले. खबर हा शब्द पूर्णपणे जाऊन हे मासिक ते नारायणराव ताम्हनकर यांचे दाजी ' हे पात्र आणि किलोस्कर मासिक यांची युती झाली आणि अनेक समाजविघातक गोष्टींवर व्यंगचित्रांच्या रुपाने प्रहार सुरू झाले. दाजीच्या कथांची मालिका किलोस्करने प्रसिद्ध केली. समाजातील दोगीपणा व वांभिकता किलोस्करने दाजी या पात्रामार्फत उघड केला. डॉ. धनंजयराव माडगीळ व प्रो. वामनराव काळे यांनी अर्थशास्त्रावरील अनेक लेख किलोस्करमध्ये लिहिले. या लेखाद्वारे मराठी तरुणांना औद्योगिक उन्नतीसाठी प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला. किलोस्कर मासिकांचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे चित्रे. त्यातही किलोस्करची मुखपृष्ठे ही त्याची वेगळेपणा व्यक्त करणारे वैशिष्ट्य होते. किलोस्करच्या मुखपृष्ठावर स्त्रियांची अथवा स्त्री-पुरुषांच्या जोडप्याची

विने जस्त, त्यासाठी त्यांच्या आवडी, त्यांचे कुडीच्या, विलंबतास वाचण्याचे दर्शन होत असे. ही जीवनी अनेकदा उद्योगाच्याच मत्त बघत. बघ हा उद्योग वेगळा असे की त्याचा छोटा खेडेगावातील जेव्हाचा बोरबंदत असे ते पुरव्याची मगावरीने वागतावा विविध केलेने विचारात आदर्श स्वी पुरव्य जीवनाची संकल्पनास त्यातून प्रेरित होतावा दिसते. शेतात काम करणाऱ्या लेवकाऱ्यांचे सुली मजविष्णाऱ्या शिल्पकारांचे, शोधनाचा कथा बघणाऱ्या स्त्री पुरव्यांचे म्हत्वाची वेलेल्या सुखी कुटुंबाचे, कनिष्ठमधील विद्यार्थी विद्यार्थिनीचे असे अनेक विषय किर्लोस्करने मुबमुभावर घेतले. यातून स्त्री पुरव्यातील सुखी, आदर्श प्रेमाचे स्वतंत्रतेचे दर्शन वाचकांना बघत असे.

या विचारांवातात प्रेमासाहेब लोकार हे पश्चिम विचार विहिततात. " आज ही विने साहित्यी तर एक मोठे लक्षात येते ती ही की, अद्भूत अथर विभलातेपासून किर्लोस्कर मासिक नेहमीच दूर राहिली. मात्र निवैळ उपाचा सुंगार आणि स्त्रीचा बरोबरीने वाचण्यासाठी झालेली जवळीक यांचा त्यांची नेहमीचा पुरस्कार केला. विचकलेल्या द्वारे एखादी क्रांतिकारी चळवळ यशस्वी होऊ शकते याचे महाराष्ट्रातील सर्वांत मोठे उदाहरण म्हणजे किर्लोस्कर मासिके ' किर्लोस्कर या मासिकाने अनेक सामाजिक नियमांवर आवकून लेख प्रकाशित केले. त्यावर बऱ्या परतून आपल्या उद्योग, उरसाह, आत्मोन्नति यांचे मासिक असे व्रीदवाक्य अगणार्या या मासिकाने अनेक तरण्यांना स्वतःचे व्यवसाय सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले. महाराष्ट्रातील वाचकांना अनेक अर्थविषयक व सामाजिक लेखांद्वारे कुतिप्रवण करण्यात मोठी भूमिका बजावली आहे.

निष्कर्ष:साहित्य आणि समाजजीवन यांचे अजूट नाते आहे. फार वर्षांपूर्वी साहित्य ही फक्त उच्च, राजकुमारीची व्यक्तीची मिरासवारी होती. त्यांच्याच कर्तव्यनिंदनासाठी ते लिहिले जात होते. त्या वेळी हा साहित्याची अमनेना समाजजीवनाचा संबंध फार दूरचा होता; परंतु शिक्षित लोकांचे प्रमाण वाढल्यामुळे सर्वसामान्य लोकही साहित्यात आपल्या जीवनाचे प्रतिबिंब शोधू लागले. त्यामुळे साहित्याचा समाजजीवनाशी अधिकाधिक निकटचा संबंध जना. किर्लोस्कर मासिकाची जडण - घडण ज्या कालखंडात झाली, त्या कालखंडात प्रबोधनासाठी साहित्याची निर्मिती झालेली असल्यामुळे तर हा संबंध विशेषत्वाने प्रतीत होतो. प्रबोध पदामोडींनी अगनेल्या या कालखंडात प्रतिबिंबरूपाने किंवा प्रतिक्रियेच्या रूपाने साहित्यात समाजजीवन उतरले आहे. समाजजीवनाचा वळण वाचण्याचा प्रयत्न किर्लोस्कर मासिकांमधील साहित्याने केला आहे, असे म्हणता येते. ' किर्लोस्कर ' मासिकाचे संपादक श. वा. किर्लोस्कर हे पुरोगामी विचारसरणीचे लेखक होते. किर्लोस्कर मासिकाच्या अनेक संपादकीयांवरून, तसेच त्यात समाविष्ट केलेल्या अनेक लेखांवरून साम्यवादी विचारसरणीकडे त्यांचा कल असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. तसेच वेगळी साहित्यिक मूल्येही ह्या साहित्यात आढळतात. ' किर्लोस्कर ' मासिकाने सुरुवातीपासूनच आपली सामाजिक वाधिलकी जोषामनी. त्यासाठी अनेक समाजोपयोगी उपक्रम राबवले. त्यात प्रामुख्याने सामाजिक कार्यकर्ता शिबिर, लेखक - लेखिका संमेलन, उद्योजक वेळाचा, युवक मार्गदर्शन शिबिर, शेतकरी वेळाचा, मुलाखतीचे तंत्र शिबिर इ. अनेक विषयांवरील उपक्रमांचा समावेश होतो. अनेक चांगले लेखक, कार्यकर्ते, विधावक चळवळीचे वैचारिक नेतृत्व ' किर्लोस्कर 'ने समाजाला दिले. किर्लोस्कर'मधील विचारमंचनाकडे दुष्टिपे टाकला, तर या विधानांची सत्यता नक्षात येईल.

संदर्भ :

1. किर्लोस्कर शंकरराव शंकापीय, किर्लोस्कर प्रेस प्रकाशन, पुणे, 1974.
2. S.L.Kirloskar; Cactus and Roses: An Autobiography.
3. शांता किर्लोस्कर महाराष्ट्राचे शिल्पकार: शंकरराव किर्लोस्कर महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई-जून २००२
4. किर्लोस्कर 200 वा अंक ..
5. शांता किर्लोस्कर, मोष्ट पासर्पीची, किर्लोस्कर प्रेस प्रकाशन, पुणे
6. डॉ. मंगेश कश्यप, किर्लोस्करीय, नंदनी पब्लीशिंग हाउस, पुणे

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume -XI, Issue -II
April - June - 2022
English Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	'The Idea of Nationalism' from Shashi Tharoor's 'The Battle of Belonging' on Nationalism, Patriotism, and What it Means to be Indian': An Overview Maher Shital Dr. Kale P. K.	89-98
14	The Role of Pandit Jawaharlal Nehru in the Making of Indian Constitution : A Study Govind Phad	99-104
15	India's 'Act East' Foreign Policy Vilas K. Baviskar	105-111
16	New Issues in Indian Democracy: Regionalism Dr. Pradnya Kale Dr. Vijay Gavhane	112-115
17	English Ghazal as a Birth of a New Trend in Indian English Poetry Dr. Ajay Sahebrao Deshmukh Dr. Rajdeep Raosaheb Deshmukh	116-122
18	The Democratic Republic of India and the Challenges of Regionalism Dr. Pradnya K. Kale Mss. Sheetal A. Pawar	123-128
19	Partition Politics : A Study of Selected Partition Movies Mr. Ajay B. Lawange Dr. Pradnya Kale	129-135
20	A Study of Successful Women Entrepreneur towards Entrepreneurship Development : Case Study of Neelam Dhawan - Managing Director of Hewlett-Packard India Dr. Madhuri P. Kamble	136-144

14. The Role of Pandit Jawaharlal Nehru in the Making of Indian Constitution : A Study

Govind Phad

Assistant Professor, Dept. of History PJNM Aurangabad.

Introduction

India is one of the largest Democracies in the World. Celebrating the 75th Anniversary of Indian Independence (Swatantrata ka Amrut Mahotsav) (1947-2022) the Indian Constitution has been instrumental in all Seventy five years of development. On this occasion it is our duty to remember the Great leaders who played important role in the nation building. Pandit Jawaharlal Nehru was one of the greatest leader who played important role in the making of Indian Constitution. The Indian Constitution, which came into effect on 26 January 1950, has the dubious distinction of being the longest in the world. But its length and complexity are perhaps understandable when one considers the country's size and diversity. At Independence, India was not merely large and diverse, but also deeply divided. A Constitution designed to keep the country together, and to take it forward, had necessarily to be an elaborate, carefully-worked-out, and painstakingly drafted document. For one thing, it sought to heal wounds of the past and the present, to make Indians of different classes, castes and communities come together in a shared political experiment. For another, it sought to nurture democratic institutions in what had long been a culture of hierarchy and deference. The Constitution of India was framed between December 1946 to November 1949. During this time its drafts were discussed clause by clause in the Constituent Assembly of India. In all, the Assembly held eleven sessions, with sittings spread over 165 days. Inbetween the sessions, the work of revising and refining the drafts was carried out by various committees and sub-committees. We know what the Constitution of India is, and you have seen how it has worked over the decades since Independence. This will introduce you to the history that lies behind the Constitution, and the intense debates that were part of its making. If we try and hear the voices within the Constituent Assembly, we get an idea of the process through which the Constitution was framed and the vision of the new nation formulated. The aim of this paper is to study, in general, Nehru's contribution to Making of Indian Constitution. To keep this paper within limits, it is addressed to two objectives: A survey

of the Constituent Assembly debates in order to provide an account of the thoughts of the framers of the Indian Constitution and to find out how far Nehru's ideas influenced the drafting of articles relating to New India. The paper is divided into two parts. The first part deals with Nehru's constitutional vision; the second discusses his idea of modern Indian social Democracy.

Early Life

Jawaharlal Nehru was born on 14 November 1889 in Allahabad to a Kashmiri Pandit family. His father, Motilal Nehru, was a wealthy barrister a prominent figure in the Indian national movement. Nehru was educated at a number of elite institutions including the Harrow School and Trinity College, Cambridge. He trained in law at Inner Temple, London where he encountered Fabian Society scholars. Later, Nehru would be known for his advocacy of Fabian socialism. After his return from London in 1912, Nehru enrolled himself as an advocate of the Allahabad High Court.

Role in India's Independence Movement

Nehru began working for the Indian National Congress after returning from London and soon moved up the party ranks. He led the Non-Cooperation Movement and the Khilafat Movement in the United Provinces in 1920, participated in the protest against the Simon Commission in 1928, moved the Purna Swaraj Declaration in 1930, lead the Civil Disobedience Movement in the United Provinces in 1930 and participated in the Quit India Movement in 1942. He was arrested and imprisoned by the British multiple times and cumulatively spent close to 11 years in prison. He held the post of the President of the Indian National Congress many times and was the Prime Minister of the interim Indian Government between 1946 and 1950.

Framing the Constitution

The first formal demand for the Constituent Assembly was made at the Swaraj Party Conference on 3rd May, 1934 which rejected the White Paper proposals (which was incorporated in the Government of India Act, 1935). The plan formulated by the Cabinet Mission (comprising of Frederick Pethick-Lawrence, the Secretary of State and two cabinet ministers Sir Stafford Cripps and A.V. Alexander) famously known as the Cabinet Mission Plan, 1946 created the Constituent Assembly of India. The Assembly was recognized by Section 8 of the Indian Independence Act, 1947. Under the Plan, the members of the 1946 Provincial Legislative Assemblies, who were elected by limited franchise, would select the members of the Constituent Assembly through a single transferrable vote. Additionally, a Negotiating Committee worked to

involve the Princely States in the Constituent Assembly. The majority of the members elected to Constituent Assembly were male Hindus. However, there were 15 women representatives to the Assembly, and all major religious communities were represented by at least two members from each community. Although 80% of the Assembly were members of the Congress party, there was a great deal of ideological diversity within the party itself, resulting in the representation of a range of ideologies such as socialism, liberalism, and conservatism in the Assembly. On 9th December 1946, the Constituent Assembly of India met for the first time in the Constitution Hall now popularly referred to as Central Hall of Parliament House. 207 members were present who signed the register and submitted their credentials. As of December 1947, the Assembly had 299 members: 229 members elected from 12 Indian Provinces and 70 members nominated from 29 Princely States.

The Vision of the Constitution

On 13 December 1946, Jawaharlal Nehru introduced the "Objectives Resolution" in the Constituent Assembly. It was a momentous resolution that outlined the defining ideals of the Constitution of Independent India, and provided the framework within which the work of constitution-making was to proceed. It proclaimed India to be an "Independent Sovereign Republic", guaranteed its citizens justice, equality and freedom, and assured that "adequate safeguards shall be provided for minorities, backward and tribal areas, and Depressed and Other Backward Classes" After outlining these objectives, Nehru placed the Indian experiment in a broad historical perspective. As he spoke, he said, his mind went back to the historic efforts in the past to produce such documents of rights.

"We are not going just to copy" This is what Jawaharlal Nehru said in his famous speech of 13 December 1946: My mind goes back to the various Constituent Assemblies that have gone before and of what took place at the making of the great American nation when the fathers of that nation met and fashioned out a Constitution which has stood the test of so many years, more than a century and a half, and of the great nation which has resulted, which has been built up on the basis of that Constitution. My mind goes back to that mighty revolution which took place also over 150 years ago and to that Constituent Assembly that met in that gracious and lovely city of Paris which has fought so many battles for freedom, to the difficulties that that Constituent Assembly had and to how the King and other

authorities came in its way, and still it continued. The House will remember that when difficulties came and even the room for a meeting was denied to the then Constituent Assembly they took themselves to an open tennis court and met there and took the oath, which is the Oath of the Tennis Court, that they continued meeting in spite of Kings, in spite of the British and did not disperse till they had finished the task they had undertaken. Well, I trust that in that solemn spirit that we too are meeting here and that we, too, whether we meet in this chamber or other chambers, or in the fields or in the market-place, will go on meeting and continue work till we have finished it.

Contribution to Constitution Making

Among the members of the Constituent Assembly Debates and the ad hoc committees formed for the making of the Indian Constitution, with Dr. Rajendra Prasad in chair, Pandit Nehru was elected to the Constituent Assembly from the United Provinces on a Congress Party ticket and held important positions on various committees. He actively participated in the Assembly debates including his landmark speech on the Objectives Resolution.

Jawaharlal Nehru outlined his perception of future India in the 'Objectives Resolution' moved by him in the first session of the Constituent Assembly. He described the resolution as a solemn pledge to the people "which they would redeem in the Constitution they would make. The fundamental positions laid down in the Resolution, Pandit Nehru said, "were not controversial!" Nobody challenged them in India and nobody ought to challenge them anywhere anybody does challenge them, well, we accept that challenge and we hold on to our position. Addressing the Constituent Assembly, he proclaimed India as an Independent Sovereign Republic, with commitment to the goals of liberty, equality, fraternity and justice, the essence of justice being the attainment of happiness and good of all as distinguished from the happiness and good of individuals or even of the majority of them. These principles of liberty, equality, fraternity and brotherhood were the Constitution. Jawaharlal Nehru had outlined the future tasks of the Constituent Assembly in great detail. Addressing the Assembly in great detail, he elaborated, "Usually, when one desires to construct a building, one must first lay the foundation structure that one wishes to erect and then collect the material required... We should always keep in mind the passions that lie in the hearts of the masses of the Indian people and try to fulfil them." Outlining the tasks before the nation he said, "We have undertaken a task

task and we seek the co-operation of all people in that task; because the future of India that we have envisaged is not confined to any group or section or province or other; but it comprises all the four hundred million people of India;... We are here not to function for one party or one group, but always think of India as a whole and always to think of the welfare of the four hundred million that comprise India." Defining the spirit of the resolution he said, "I desire to make it clear that this resolution does not go into details. Laws are made of words but this resolution is something higher than the law...We are at present standing midway between two eras; the old order is fast changing, yielding place to the new...Later on we can frame our constitution in whatever words we please...But one thing is, however, certain, it is not a law but is something that breathes life in human mind." The historic Objective Resolution moved by Nehru reflected the fundamental values of the founding fathers: belief in the inherent dignity and worth of every human being irrespective of religion, race, caste or sex, rejection of the doctrine that man is for the state, acceptance of the cardinal that the end does not justify the means and the deliberate choice of the democratic way of life, though it is slow. Long before independence Nehru had visualised a new India, drawing sustenance from the rich treasures that humanity has accumulated,

Later Contributions

Nehru served as India's first Prime Minister for 17 years from 1947 to 1962. As Prime Minister, he played a critical role in the Indian economy: he was instrumental in the adoption of import substitution and the development of the heavy industries sector. He established many academic institutions including the All India Institute of Medical Sciences, the Indian Institutes of Technology, the Indian Institutes of Management and the National Institutes of Technology.

Many attribute the survival of India's constitutional democracy to this first 15 years of leadership that was marked by his adherence to constitutional norms in politics and governance. Nehru played a key role in India adopting an independent foreign policy through its support and membership of the Non-Alignment Movement. However, his handling of the India-China relationship during the early late 1950s and early 1960s was considered a failure. As a tribute to Nehru, his birthday is celebrated as Children's Day across India. He advocated for children's rights and considered children as the real strength of a nation and the foundation of society. He died on 27th May 1967 in New Delhi due to coronary thrombosis.

Conclusion

Pandit Jawaharlal Nehru's distinctive quality, in politics and in life, was his sensitivity, his quick and acute response to impressions, a peculiar delicacy of perception and instant handling of situations. It was because of this humane temperament that he committed himself to the establishment of a new India. He adopted a very conscious approach in converting a traditional society into a modern one. He tried to strike a balance between traditionalism and modernism. He had a grand dream of a modern, democratic, socialist India, achieved with much importance attached to the means as to the end. He had a harmonic conception of society, of an India finding her own peaceful path to modernity, without suppressing his individuality. For achieving the goals of social and economic equality, he suggested a method of philosophy religion science combine to develop an integral vision of life. Pandit Jawaharlal Nehru was a great parliamentarian and a true democrat. Throughout his public career stretching into about forty years, he emphasized and followed the principles of democratic behavior for building a modern democratic polity in India. Long before the country became independent, as President of the Indian National Congress he had declared that India's ultimate aim was, the establishment of a democratic State, a sovereign State of India which would promote and foster, "full democracy", and usher in an era of "new social and economic order". He had a firm belief that it was only through parliamentary democracy that the masses could be involved in the task of development, nation-building and social progress. Democracy for him was a means to shed away the inertia of the conservative masses of India. Nehru had great respect for Parliament and wanted that it should be made an effective instrument for democracy in India.

References

1. S. Gopal, Selected works of Jawaharlal Nehru Vol.11 New Delhi- 1984.
2. Pillai R. C. Nehru and His Critics New Delhi Gitanjali Publishing house 1986.
3. Das M. N. The Political Philosophy of Nehru
4. Akbar M. J. Nehru The Making of India, London Penguin Group 1988.
5. N. L. Madan Nehru: A Multi -Dimensional Personality, Ajanta Publications Delhi 1990.

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XII Issue - I

August - January - 2023-24

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

Single Blind Review / Double Blind Review

अन-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.508
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (HR),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Ajanta, Jalgaon, India

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	लेख-सोपान लेखकांचे नाव	पृ. क्र.
१	आरोग्य भागवतील शैक्षणिक समस्या डॉ. प्रविण शरीराला भुताडे (रायकोर)	१-६
२ ✓	रव्यालंबाच्या प्रमिशन असलेल्या मदक्या - विदुश, शिवा डॉ. डॉ. सलामपुरे कुलचंद्र भगीरथ	६-१०

२. स्वातंत्र्याच्या प्रतिक्षेत असलेल्या भटक्या - विमुक्त स्त्रिया

प्र. डॉ. सलामपुरे फुलचंद भगौरथ

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, पं. जे. नेदरु महाविद्यालय, शिवाजीनगर, औरंगाबाद

प्रस्तावना

भारतीय समाजव्यवस्था ही अनेक जातीपातीची समाजव्यवस्था आहे. याची विभागणी आपण जर केली तर शहरात राहणारा 'नागरी समाज', खेड्यात राहणारा 'ग्रामीण समाज', डॉगर - दऱ्यामध्ये राहणारा 'आदिवासी समाज' आणि नित्य भटकंती करून आपली उपजिविका नागविणारा 'भटका - विमुक्त समाज' अशी करता येईल.

हजारो वर्षांपासून ज्या समाजरचनेने आणि इथल्या व्यवस्थेने ज्यांना गावकुसाबाहेर टाकले त्यांच्या जगण्याची, त्यांच्या प्रश्नांची इथल्या व्यवस्थेला दखलच प्यावीशी वाटली नाही. त्यांचे प्रश्न इथल्या व्यवस्थेला महत्त्वाचे वाटले नाहीत इथल्या व्यवस्थेच्या दडमणाखाली त्यांच्या समोर भटकंतीशिक्षण पर्यायच उरला नाही आणि अंधड भटकंती करून ज्यांनी स्वताची एक भटकी संस्कृती निर्माण केली, ज्यांच्या आयुष्यात दुःख दारिद्र्याशिवाय काहीच नाही, ज्यांच्या जीवनात केवळ अंधार आणि अंधारच राहिला ज्यांच्या वाटचाला केवळ अंधारमय जीणे आले. ज्यांच्या माथी इंग्रजांनी गुन्हेगारीचा शिक्षा मारला म्हणून ज्यांना गावकुसाबाहेरही स्थिर होता आले नाही जे या देशाचे भूमिपुत्र म्हणवले जातात, परंतु त्यांच्या वेदनांचा इथल्या व्यवस्थेने ज्यांना नागवेच ठेवले, ज्यांची झोळी आयुष्यभर रितीच (रिकामीच) राहिली. इथल्या प्रस्थापित व्यवस्थेने ज्यांना 'आम्ही सुध्दा या व्यवस्थेचे घटक आहोत, अशी जाणीवच होऊ दिली नाही म्हणून आयुष्यभर त्यांच्या वाटचाला दुःख दैन्य, दारिद्र्य आणि फक्त अंधारच आला हे सर्व ज्यांनी भोगले आहे. आणि आजही ते भोगत आहेत ते म्हणजे विमुक्त भटके होय.

'भटके' ही संकल्पना

'भटके' या संकल्पने संदर्भात असे म्हणता येईल "ज्यांना गावकुसाच्या आतील भागातही स्थान मिळाले नाही व ज्यांची गावकुसाच्या बाहेरही उपेक्षाच झाली व गावकुसाच्या बाहेरही ज्यांना स्थिर होता आले नाही जे वर्षानुवर्षे भटकंती करूनच आपला उदरनिर्वाह करित आहेत त्यांना 'भटके' असे म्हणतात.

पिढ्यानपिढ्याच दुःख दारिद्र्याने भरलेले बिराड घाठीवर धेऊन पाचखातची वाट तुडवत राहणं ज्यांच्या वाटचाला आलं, ज्यांना सांगायला गाव नाही, राहायला घर नाही, मिळेल तिथे गावकुसाबाहेर, नसणवट्यावर, उफोरक्यावर पालं टाकून राहणे आणि उदरनिर्वाहासाठी गावोगाव भटकणे आले. माणूस म्हणून जगणं ज्यांच्या नशिवाला कधी आलंच नाही तो भटका - विमुक्त समाज होय

भटक्या - विमुक्तांमध्ये अनेक जाती - जमाती आहेत त्यांच्यामध्ये पांचाळ, बेलदार, वडर, केकाडी, बंजारी, लमाण, नेमाडग्रील येवानी, वेदु, गोंड, मांग - गारोडी, गोपाळ, कोल्हाटी, हरदस, दरवेशी, बंदरवाले, गारोडी, चिश्कपी,

पारंपारिक, पारंपर, भोवने, पंगत, उद्योगी अशा अनेक जातींचा समावेश होतो. प्रत्येक जाती - जमातीची जीवन जगण्याची स्वतंत्र जीवनपध्दती आहे. त्याच प्रमाणे चालीरीती, रूढी-परंपरा अर्थात भक्तेतरी वेगळेपण आहे भटक्या - विमुक्तांना प्रत्येक वेळी मुक्कामाचे गाव वेगळे असल्याने अनेक संकटांना सामोरे जावे लागते, कधी त्यांना गुन्हेगार म्हणून तर कधी लुटारू म्हणून अवमान ही सहन करावा लागते.

उद्दिष्टे

१. भटक्या - विमुक्त जमातीतील समाजाचा महीलांप्रती असणाऱ्या दुर्हाकांनाचा अभ्यास करणे
२. भटक्या विमुक्त जातीतील महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे व त्यावरील उपाय जाणून घेणे.

गुहीतकृत्य

१. भटक्या विमुक्त - जमातीतील स्त्रियांना दुय्यम स्वरूपाची व हिन वागणूक दिली जाते.
२. भटक्या - विमुक्त जमातीतील स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प असल्यामुळे त्यांच्यावर अंधश्रद्धेचा पगडा दिसून येतो.

भटक्या विमुक्त जमातीतील स्त्रियांचे स्थान

नागरी समाजातील असे कौ, ग्रामीण समाजातील असे, स्त्रियांचे प्रश्न व जीवन एका चाकोरीतुन 'मुक्त' झालेले आजही तयार नाही. किंबहुना तशी मुक्त समाजव्यवस्था जो स्त्रियांच्या उत्कर्षाला मार्गो देईल ती कदाचित पुरुषी मानसिकतेला नकोच आहे. वंशपारंपारिक चौकटीत जीवन जगण्यात धन्यता मानणारा भारतातील भटका - विमुक्त समाज याच घाटणीचा, वंशभुषेपासून विमुक्ततेपर्यंत आपले तेच पारंपारिक जीवन कायम ठेवणाऱ्या समाजात आजही शिक्षण, आरोग्य व जीवनाच्या दर्जाबद्दल अनभिज्ञता दिसून येते. विशेष म्हणजे अज्ञान, अंधश्रद्धा, अतिरेकीपणा, अस्वस्थता आणि अस्मिरता ही वंशश्रद्धे असणाऱ्या भटक्या-विमुक्त समाजातील स्त्री जीवन तर अधिकच मागासलेले दिसून येते. स्वतःबद्दल कसलीही अस्मिता नसणारी स्त्री पुरुषप्रधान नीती-नियमांनी पुर्णतः बंदिस्त केली गेलेली असल्याचे चित्र आजही भटक्या-विमुक्त जाती-जमातीत दिसून येते. वंशपरंपरेने चालत आलेल्या रूढी सांभाळत जीवन जगणारी भटकी - विमुक्त स्त्री ही अन्याय-अत्याचारा विरुद्ध कधीच काहीच बोलत नाही. मुकपणे सर्व सहन करणारी तिच्या उत्कर्षाची तिला काही जाणीवच नसलेली सहनशील अशा भटक्या-विमुक्तातील स्त्री सतत त्यामुळेच उपेक्षित राहिली आहे असे दिसते.

'अर्थे विश्व' असा उल्लेख ज्या स्त्रियांच्या अनुभंगाने केला जातो ती स्त्रीच आज भटक्या विमुक्त समाजात स्वतःचे विश्व गमावून बसलेली दिसून येते.

भटक्या-विमुक्त जाती-जमातीमध्ये स्त्रियांना दिली जाणारी वागणूक तिचे दुय्यम स्थान समाजातील तिचा होणारा कोंडमारा एकूणच पांढरपेशा समाजातील स्त्री पेशा ही स्त्री कशी भिन्न आहे हे घातून दिसून येते. सांगायला गाव नाही आणि रडायला घर नाही अशा अवस्थेत जीवन कटणाऱ्या या भटक्या विमुक्तांच्या स्त्रीला पुरुषांसोबत अंबड भटकंती करावी लागते. भटक्या विमुक्त स्त्रीचा होत असलेला कोंडमारा अनादी बाळापासून तिची होत असलेली घालमेल आपल्याला दिसते.

१. गुलामगिरीची मानसिकता

स्त्रीचा जन्म हा पुरुषांची मध्ये नवऱ्याची सेवा करण्यासाठी झाला आहे अशी मानसिकता भटक्या जमातीतील स्त्रियांची याच लोकांनी करून दिलेली आहे. नवऱ्याची सेवा कराने त्याने मारण्य केले, अत्याचार केले तरी तो निमूटपणे सहन करावा अशी गुलामीची मानसिकता सहनपणापासूनच त्यांच्यात बिंबवली जाते त्यामुळे स्वतःचे 'मा' व 'मन' हरवलेल्या सिया खऱ्या अर्थाने जापल्या भटक्या 'उपन्यायोग' बीम्य जन्म असतात.

२. स्त्री ही एक वस्तु

भटक्या विमुक्त स्त्री ही एक वस्तुच मानली जाते. तिचे कितीमुल्यही निर्धारित केले जाते. परंतु तिच्या स्वतःच्या हक्कविक्रमाचा फायदा तिला स्वतःला होत नसून तो पुरुषांपासून समाजातील कोणात्यातही पुरुषांवर होत असतो. बाफला मुलगा ही संपत्तीसारखीच असतो कारण हुंड्याच्या स्वरूपात पैसे घेऊन मग तिचे लग्न लावून दिले जाते. सर्वांत चिंताजनक बाब म्हणजे 'कूचमौखी' व वैदु जगातील इतर पुरुषांवरून (जातीतीलच) आसा पैसे घेऊन आपली पत्नी विकण्याची देखील प्रथा आहे. हुंडा प्रतिसंधक अर्थिनियम व मनुष्य क्रय - विक्रय करायला बंदी असतानाही भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये सियांना वस्तु मानून त्यांची होणारी विक्री त्यांचे मानवी अस्तित्व संपुष्टात आणणारी आहे. आणि आजही या प्रथा ह्रमोण भागात सरासरीने चालू आहेत. यातून भटक्या सियांची सुटका होणे सर्वशक्य गरजेचे आहे.

३. सियांची योनी परीक्षा : एक अपमानची रूढी

काही भटक्या - विमुक्त जाती - जमातीमध्ये एक विचित्र गौह आजही प्रथा म्हणून पाळली जाते ती म्हणजे स्त्रीची होणारी योनी परीक्षा सियांना विविहकार्यात प्रतिष्ठा प्रदान करतानाच तिची योनी परीक्षा घेतली जाते याचे उदाहरण म्हणजे कंकारमाटामध्ये लग्नानंतर मिमलनाच्या पहिल्याच रात्री समागमच्या वेळी स्त्रीच्या योनीतून रक्त न आल्यास ती स्त्री कर्तवित अस्तित्वाचे मानले जाते. योनी परीक्षा करून सियांना शुध्दतेचे प्रमाणपत्र देणारी पुरुषांपासून विकृती आजही समाजात कायम आहे, याचेच प्रस्त आश्चर्य वाटते. अशा जमातीत स्त्रीचे स्थान किती दुय्यम व हीन असेल, याची आपण कल्पना करू शकतो.

४. अक्षरज्ञानत्व

आजही विमुक्त - भटक्या समाजघटकांपर्यंत सध्या अक्षरज्ञानही पोहचू शकलेले नाही नऱ्याच भटक्या - विमुक्त जाती - जमातीच्या बोलीमध्येची लिपी नाही त्यामुळे फक्त बोलण्यातूनच ते आपला व्यवहार चालवतात अक्षरज्ञानाचा फार मोठा परिणाम भटक्या - विमुक्त सियांच्या जीवनावर झाला आहे तो म्हणजे कोणाही अज्ञानाचा त्या निमूटपणे सहन करतात. कधीच न्यायाची फिर्याद शुध्द करत नाहीत.

५. शिक्षणापासून वंचित

भटक्या - विमुक्त जमातीतील सियांना या अगदी प्राथमिक शिक्षणाचा शुध्द गंध नसतो त्यामुळे पारंपरिक व्यवसाय कक्षाने करून ही योग्य मोबदलापासून त्या वंचित राहतात शिक्षणाचा प्रचार - प्रसार या सियांमध्ये झाल्याशिवाय त्यांची

उपेक्षा व उद्दिष्टता संपन्नार नाही व उग्ररूप होणार नाही ही गोष्ट माहितीने घेण्याची गरज आहे. केवळ योवनांगणून नव्हे तर शिक्षणव्हात एकूणच भटक्या - विमुक्त स्त्री - पुरुषांचे 'पदवी परिवर्तन' केले पाहिजे भटक्या - विमुक्त स्त्रीचा शिक्षित बनल्या तर त्यांच्या समाजाच्या विकासाचे नवे पत्र सुरू होऊ शकते.

६. बालविवाहाची प्रश्ना

बालविवाहासारखी प्रथा समाजातचून आणली वा जाते - बळकृत आहे. कर्तव्यी सिखाण पोटातून कुंकू लावून नाचणारी, रुबी, पोरुबी समकृत लून ठरविले जाते. पावसून आणण बालविवाहाचे स्वयं लक्षात घेऊ शकतो वा बालविवाहामुळे लहान मुलींवर संसाधने ओढी पडते. अकाली मातृत्व सिखाणवे लागते.

७. बहुपत्नी विवाह पध्दती

भटक्या - विमुक्त जमातीत कैकळी जातीतील पुरुष बहुविवाह मोठ्या प्रमाणात करतात एखाद्या पत्नीला घुरले होत असतील तर अनेक विवाह पुरुष करतात काही पुरुषांना अगदी सात वाक्या केल्याबेही उदाहरण वा जमातीत आहेत. स्त्री ही पत्त 'सेवक' आहे अशी व धारणा विवाहातून पुरुषांत रुजली आहे.

भटक्या - विमुक्त महिलांचे प्रश्न

१. भटक्या - विमुक्त स्त्रियांना भटक्यांमुळे शिक्षण घेता येत नाही.
२. भटक्या - विमुक्त जमातीत बालविवाहाचे प्रमाण जास्त आहे.
३. बाळकृष्ण रेणुके आयोगाच्या म्हणण्यानुसार भटक्या - विमुक्त जमातीतील स्त्रियांना जास्तीत जास्त १० वी पर्यंतच शिक्षण घेता येत
४. मुलींना लहान भावंडे सांभाळण्याचे काम करावे लागते.
५. भटक्यांमुळे अन्न पुरवठा होत नाही, परिणामी आजारपण व बाळंतपणासाठी त्रास होतो.
६. महत्वाचा मुद्दा म्हणजे जात पंचायतीच्या म्हणण्यानुसार बागावे लागते.

भटक्या - विमुक्त जमातीतील महिलांच्या प्रश्नावर उपाय व काही शिफारशी

१. भटक्या समाजातील महिलांवर प्रथा, रुबी, परंपरा यांचा प्रभाव असतो. त्यासंबंधी त्यांचे प्रबोधन केले पाहिजे.
२. पाल, वस्त्या, वाक्या या टिकाणी मिनी अरोग्य उपकेंद्र निर्मिती करणे
३. समाजविकासामध्ये सुहीत नेतृत्व विकसित करणे स्वयंप्रेरणा स्वावलंबन सामाजिक जबाबदारी जबाबत सी - पुरुषांमध्ये जागृती घडवून आणणे.
४. आत्मनिर्भर भारत, स्टार्ट अप, मेक इन इंडिया राष्ट्रीय विकास योजना, बचत गट अदी, माध्यमातून महिलांना स्वयंपूर्ण बनविण्यासाठी प्रयत्न करणे.

भटक्या - विमुक्त समाजातील विवादासाठीचे उपाय

१. भटक्या विमुक्त समाजातील महिलांना अन्याय व अत्याचाराला सामोरे जावे लागले तसेच पुरुषांव्यक्त आतंर्भावतीमध्ये या महिलांना दुष्काळ जाणवूक मिळाव आहे. त्यासाठी महिलांना योग्य सामान मिळवण्यासाठी प्रयत्न करावे.
२. भटक्या विमुक्त समाजातील महिलांमध्ये अन्याय अत्याचार संशय्यासाठी त्यांना अनुसूचित जाती व जमाती अत्याचार आचार्यार प्रतिबंध कायद्याचे विशेष संज्ञान घ्यावे आणि भटक्या विमुक्त जमातींना बळीचा दबाव काढण्यासाठी १९४९ सालच्या काळाच्या पुरव्याचे अट रद्द करावे.
३. राज्य महिला आयोगात भटक्या विमुक्त महिलांच्या प्रतिनिधींवर स्थान मिळवून देणे.
४. आतंर्भावतीमुळे महिलांवर अन्याय होत आहे जाणवत नाही त्यासाठी उभारण्यात आलेल्या अट रद्द करणे करावे.

मातृकृष्ण रेणके व इदने आयोगाच्या भटक्या विमुक्त महिलांच्या जावतीत केलेल्या शिफारशी

१. भटक्या विमुक्त समाजातील महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराला आळा घालण्यासाठी व इतर समाजात त्यांच्याबरोबर होणारी याचना निर्माण व्हावी म्हणून राष्ट्रीय स्तरावरील एक आयोगाच्या सदस्यांपैकी राष्ट्र व राज्य पातळीवर किमान एक महिला उमेदवारांची नियुक्त करण्यात यावी.
२. भटक्या - विमुक्त जमातींची लोकसंख्या आणि लोकशाहीमध्ये त्यांच्या तुलनेने असलेला नगण्य सहभाग लक्षात घेऊन आतंर्भावतीमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांच्या महिला अडथळांच्या भरतीवर भटक्या - विमुक्त महिलांनाही आरक्षण देण्यात यावे.
३. देशभरात भटक्या विमुक्त जमाती विसरल्या आहेत व त्यांना लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग घेता यावा यासाठी शहर स्थानिक मंडळावर इतर जातींच्या आरक्षणामागे भटक्या - विमुक्तंमाली आरक्षण देण्यात यावे व भटक्या समाजातील महिलांचे सशक्तीकरण करावे.

संदर्भ सूची

१. श्रीकांत मुंदे, 'अंधाळाटा', प्रकृती पब्लिकेशन, सातूर २०१४, पृ. क्र. १४०, ४१, ४२, ४३, ४४.
२. डॉ. अशोक पवार, डॉ. सुनिता रतोट 'भारतीय भटक्यांचा विमुक्ती - नामा' (रेणके आयोग वस्तुस्थिती आणि निष्पत्ती) लोकपाल पब्लिकेशन २०१३.
३. के. जी. मिरे, भटक्यांचे भावीविषय, संपादित चवथा बळीगळ.
४. सांस्कृतिक जाडण - पाठण, दिस्पले जाणिक प्रकाशन, अहमदाबाद, २०१९, पृ. क्र. १७, १९.

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

On 09th March 2023

Special Issue No.118

75 Years of Indian Independence

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandle

Executive Editor

Dr. Sunita Shinde (Deshmukh)
(Principal)

Editors

Dr. Balaji M. Ekurkekar
(HOD, Economics)

Dr. Baban P. Amle
(HOD, Public Administration)

Dr. Suryakant M. Sambhalkar
(HOD, Political Science)

Dr. Tukaram T. Koihe
(HOD, Sociology)

Special Issue Theme :- 75 Years of Indian Independence भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)			March 2023
Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
123.	प्रा. पोकळे एस.एम.	भारतातील ग्रामीण विकास - एक चिकित्सक अभ्यास	464
124.	प्रदिप प्रभाकर वाघपारे	गारितीचा अधिकार आणि कायद्याची वास्तविकता	467
125.	डॉ.पुरुषोत्तम मनगटे	भारतीय ग्रामीण विकास की समस्या और चुनौतियां	469
126.	संतोष जाधव पेंडाळकर	भारतातील केंद्र राज्य संबंधाची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता	473
127.	डॉ. दत्तात्रय वाबळे सोनाली प्रशांत काटकर	97 वी घटनादुरुस्ती आणि सहकार	480
128.	संदीप दासराव घापसे	भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणुकांचे महत्त्व	484
129.	Dr. Achole Pandurang Bapurao	Rural Development: Anoverview	488
130.	Kishor Baburao Dalve Dr.Ashok Maruti Korade Dr.Pravin Govind Shastri	Study on Edible Oil Processing With Agricultural Post Harvest Goods	494
131.	Dr. Ashok Maruti Korade	Study on Waste Management for Tourism Sector With Special Reference to Agro-Tourism	497
132.	Dr. Wankhede Raju S. Dr. Govind D. Adhe	A Bibliometric Analysis of "Journal of European Review For Medical and Pharmacological Sciences". (2018-2022)	500
133.	प्रा डॉ. अर्जुन उबाळे	भारतीय निवडणुक आयोग आणि EVM, शंका व निरसन	509
✓ 134.	डॉ.फुलचंद सलामपुरे	७३ वी घटना दुरुस्ती	512
135.	प्रा. श्रीकृष्ण परिहार	भारतीय औद्योगिकीकरण व विशेष आर्थिक धोरणे	516
136.	प्रा.पवार शरद सूर्यकांत	आपत्तीचे नियोजन चक्र	519
137.	डॉ.सुनिल पिंपळे फुन्ने नारायण सखाराम	पंचायतराज संस्था आणि ग्रामीण विकास	524

७३ वी घटना दुरुस्ती

डॉ. फुलचंद सलामपुरे

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
ऊनपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे राजकीय सहभागाने अवलंबून असते आणि राजकीय सहभाग विकेंद्रीकरणाशिवाय शक्य होणार नाही. या सिध्दांताच्या आधारेले भारतीय संविधानामध्ये कलम ४० मध्ये ग्राम स्तरावरील संस्थांनाच्या निर्मितीविषयी राज्याने काम करावे अशी तरतुद करण्यात आली. परंपरेने चालत आलेल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रश्नांची आणि समस्यांची जाणीव करून घेवून त्या सोडविल्याशिवाय एका प्रगल्भ समाजाची आणि सशक्त भारताची निर्मिती होणार नाही. तेव्हा स्थानिक पातळीवरील असणाऱ्या समस्या केंद्र आणि राज्य सरकारने लोकप्रतिनिधीच्या माध्यमातून समजून घेवून त्या सोडवल्यात आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास करावा, याची जबाबदारी सोपविली गेली. ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सामुदायिक विकासाच्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून प्रयत्न केले गेले. परंतु या प्रयत्नांना फारसे यश मिळाले नाही. त्यामुळे ग्रामिण विकास आणि सामुदायिक विकास कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी स्थानिक लोक सहभागाशिवाय ग्रामिण विकास शक्य होणार नाही. म्हणून लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि सामुदायिक कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी पंचायतराज संस्थांची स्थापना करणे आवश्यक आहे.

ज्याला मेहता समितीने लोकशाही विकेंद्रीकरण असे नाव दिले. अशा प्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना चालना देण्यासाठी आणि त्यांना घटनात्मक दर्जा बहाल करण्यासाठी भारत सरकारने १९९२ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रशासनाबाबत महत्त्वपूर्ण तरतुद केली. पंचायतराज संस्था किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या निर्मितीबाबत प्रामुख्याने दोन भूमिका होत्या, एक म्हणजे राजकीय भूमिका आणि दुसरी म्हणजे ग्रामीण विकासाची होय. राजकीय भूमिका अशी की, भारतीय संविधानाने लोकशाही व्यवस्था स्विकारली, या व्यवस्थेत जनता ही सर्वभौम असते. सामान्य जनतेला निर्णय प्रक्रीयेत सहभागी करून घेण्यासाठी सत्ता विकेंद्रीकरण करणे गरजेचे आहे. त्यातूनच पंचायतराजचा विषय पुढे आला. दुसरी भूमिका अशी की, ज्यांच्यासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम राबविला जात आहे, त्या सामान्य मानसांना या कार्यक्रमाला सहभागी करून घेतल्याशिवाय ग्रामीण विकास शक्य होणार नाही. या दोन्ही भूमिकेतून पंचायतराजचा विषय पुढे आला. ग्रामीण भागातील समस्या काढ आहेत आणि त्या कोणत्या पध्दतीने सोडवल्यात याची जाणीव स्थानिक लोकांना जास्त असते. यातूनच स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना झाली पाहिजे, असा विषय पुढे आला. प्रस्तुत शोधनिबंध पंचायतराज संस्थांचा झालेला विकास, त्यातील बदल ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थांमध्ये कोणत्या प्रकारचे परिवर्तन झाले याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या शास्त्रीय अभ्यासासाठी संख्येत्मक आणि गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच ऐतिहासिक, विवेचनात्मक, विश्लेषणात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा अभ्यास यात करण्यात आला आहे. प्राथमिक साधनामध्ये शासनाचे दस्तऐवज, जहाजल भारतीय राज्यघटनेने पंचायतराज कायद्याने दिलेले भूमिगत आणि दुय्यम साधनामध्ये वर्तमानपत्रे, प्रकाशित पुस्तके, शोधपत्रिका व नियतकालिके इत्यादींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे : प्रस्तुत संशोधन विषयामध्ये खालीलप्रमाणे उद्देश ठरविण्यात आलेले आहे.

१) प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंतच्या ग्रामीण भागातील शासन व्यवस्थेमध्ये झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

- २) पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील लोक जनरलनेशनल स्तरावरील इतर देशांमध्ये राहून इतर देशांनी आहे की नाही याचा आढावा घेणे.
- ३) ७३ ची घटना दुरुस्ती ग्रामीण भागातील मागासवर्गीय विकासाला विशेष महत्त्व देण्यात येऊन देशातील विकासाला इतर देशांनी आहे की नाही हे अभ्यासणे.
- ४) ७३ ची घटना दुरुस्तीमुळे प्रत्येक क्षेत्रात अधिकार भारतीय नागरिकांना मिळाले हे अभ्यासणे.
- ५) ७३ ची घटना दुरुस्तीमुळे अनुसूचित जाती जमाती आणि मागासवर्गीय समाजात वाढणारा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संख्या वाढण्यात आले आहे की नाही हे अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके :

- १) ७३ ची घटना दुरुस्ती हा भारतीय घटना दुरुस्तीतील अनिर्वाह घटनांपैकी घटना दुरुस्ती आहे.
- २) केंद्र सरकारने १९९२ मध्ये ७३ ची घटना दुरुस्ती कायदा आणला, हा कायदा दोन्ही सभागृहात संमत झाला आणि १९९३ पासून लागू झाला.
- ३) या कायदाने देशातील पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक स्थान दिले.
- ४) कालखंड २४३-८ अन्वये देशातील प्रत्येक राज्याला पंचायतराज स्वरूप करणे अनिर्वाह झाले आहे.
- ५) ७३ ची घटना दुरुस्ती पारले झाल्यामुळे देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे आणि हे सातवे करण्यासाठी केंद्र सरकारने २०१० मध्ये इन्चार्ज २४ ऑगस्ट हा राष्ट्रीय पंचायत दिवस जाहीर करण्याचा निर्णय घेतला.

७३ ची घटना दुरुस्ती :

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ ची घटना दुरुस्ती हे विशेषक अनिर्वाह महत्त्वपूर्ण आहे. राजीव गांधी पंतप्रधान असताना केंद्र सरकारने १९८६ मध्ये डॉ. जयप्रकाश सिन्घांच्या अध्यक्षतेखाली लोकशाही व विकासासाठी पंचायतराजचे पुनर्गठन करण्याच्या उद्देशाने एका समितीचे गठन केले होते. पंचायतराज संस्थांची सध्याची स्थिती त्यांची आतापर्यंतची वादचाल आणि विकास कार्यातील भूमिका अभ्यासण्याची जबाबदारी या समितीवर होती. या समितीने सुचविलेल्या अनेक शिफारसींपैकी एक महत्त्वपूर्ण शिफारस म्हणजे ग्रामसभेचे गठन करून त्यांना जास्तीचे अधिकार द्यावेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक स्थान आणि संरक्षण देण्यात यावे, यासाठी राज्यघटनेने स्वतंत्र तरतुद समाविष्ट करण्यात यावी, याची महत्त्वाची शिफारस केली. सिन्घांच्या समितीच्या शिफारसींना अनुसरून पंचायतराज संस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असताना या विशेषकास २२ डिसेंबर १९९२ ला लोकसभेने तर दुसऱ्या दिवशी म्हणजेच २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेने मान्यता दिली. ७३ च्या घटना दुरुस्तीची अंमलबजावणी करणारे पहिले राज्य म्हणून महाराष्ट्राचा उल्लेख करावा लागतो. केंद्र सरकारने ७३ च्या घटना दुरुस्तीनुसार आपआपल्या राज्यात पंचायतराज व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी कायदे करण्यास सांगितले. राज्य सरकारवर देखील तसे करणे बंधनकारक होते, कारण आता पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला होता.

७३ च्या घटना दुरुस्तीचा उद्देश :

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून देणे हा ७३ च्या घटना दुरुस्तीचा मुख्य उद्देश होता. या घटना दुरुस्तीने संपूर्ण देशभरून विस्ताराने पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना उच्चतर स्तरात सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमात निर्णय घेण्याचे आणि अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार या घटनादुरुस्तीने दिले. पंचायतराज संस्थांच्या नियंत्रणात निर्धारित रोज व त्यांना अधिकार प्राप्त करून देणे असा बंधनकारक झाला आहे. सध्याच्या ७३ च्या घटना दुरुस्तीने विविध क्षेत्रांमध्ये उच्चतर स्तरात अनेक नवे कायदे अस्तित्वात आले. वसाती, मागास प्रवर्ग आणि महिला यांच्यासाठी आरक्षणाची तरतुद केली गेली. त्यामुळे समाजातील मागास प्रवर्गांना ग्रामीण भागाच्या विकास

- ५) या घटना दुरुस्तीमुळे महिलांसाठी केलेल्या आरक्षणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली.
- ६) या घटना दुरुस्तीमुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणस चालना मिळाली असून त्यामुळे भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा व अधिक मजबूत व विस्तार होण्यास मदत झालेली दिसून येते.
- ७) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक जीवनात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झालेली दिसून येते.
- ८) या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थेमध्ये एकतंत्रीयता जागा आरक्षित ठेवण्यात आले आहे. संस्थेमध्ये स्त्रियांसाठी
- ९) पंचायत निवडणुकाविषयी व कार्यकालाविषयी मोठे बदल झालेले आहेत.
- १०) ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे सर्वसाधारण जनतेला आपल्या अधिकारांची जाणीव झाली आहे.

संदर्भ :

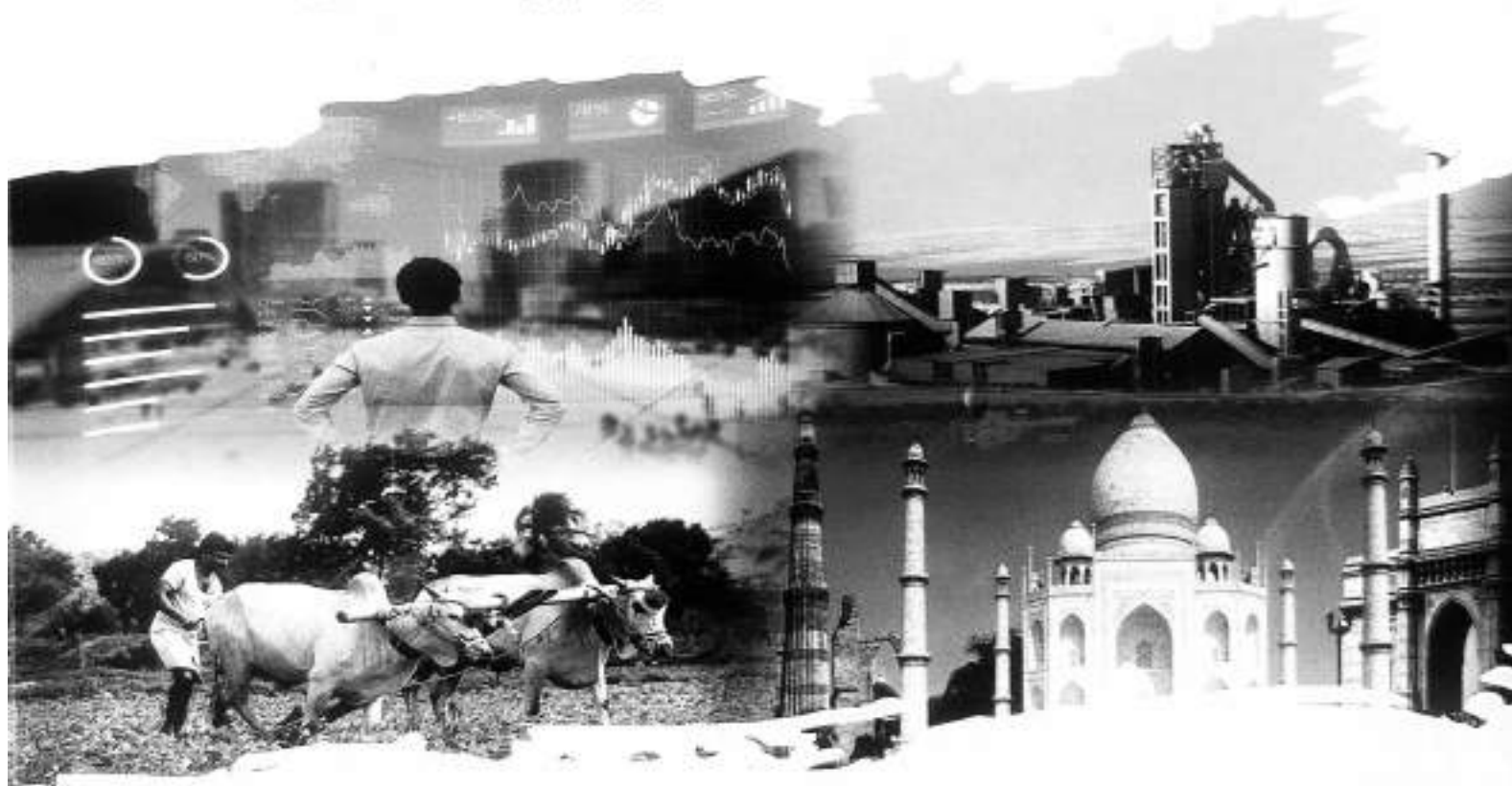
- १) डॉ. बी. एल. फाडोबा, भारतीय प्रशासन, साहित्य भवन, आग्रा २०११.
- २) प्रा. पुंडलिक कोलते, पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१२.
- ३) डॉ. अर्जुनराव दर्शनकार कैलाश, पंचायतराज व नागरी प्रशासन औरंगाबाद २०००.
- ४) डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे, भारतीय गणराज्यांचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुळे अॅण्ड पब्लिशर्स नागपुर १९९७.
- ५) डॉ. अकोलकुमार कश्यप, भारत में पंचायतराज, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि. नई दिल्ली २०१०.
- ६) मिश्रा एस. एल. पंचायतीराज इन अॅक्शन, न्यू दिल्ली, मित्रल पब्लिकेशन्स १९९७.
- ७) आंबेडकर एस. एन., न्यू पंचायतीराज अॅट वर्क, जयपुर, ए.बी.डी. पब्लिशर्स २०००.
- ८) विनिता आर. पांडे, पंचायत लिडिंग सोसिअल चेंज, सुरभी पब्लिशर्स जुलै २००८.

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
01	A Study on Financial Planning of Salaried Employees of IT Sector	Dr. Richa Mehta	05
02	Study of the Tribal Population Literacy in Nandurbar District (Maharashtra, India)	R. P. Chavan Dr. P. Y. Magare Dr. S. C. Gorane	10
03	Behavioral Shifts of Banking Customer in India during Covid-19 Pandemic	Dr. Bhausaheb N. Shinde Dr. Rajesh B. Lahane	16
04	The Impact of stress on job performance at Private Banks in Hyderabad during COVID-19 Pandemic	Dr. J. C. Kurpatwar Khlood S. Al-othafi	21
05	Role of social media in Education	Prof. Murtadak B.N.	26
06	A Study on Impact of Covid-19 on Indian Economy	Gopal B. Deshmukh Dr. S. M. Mante	29
07	Employability Skills of Post Graduate Students in Marathwada Region	Avinash C. Dhotre	34
08	The Host Role of Hospitality in the Travel & Tourism Industry	Dr. Savita G. Joshi	39
09	An Empirical Study of Impact of Corona Pandemic and Strategies of Small-Scale Enterprises in Beed District.	Dr. Indrajeet R. Bhagat	43
10	Role of Women Empowerment in Sustainable Economic Development	Miss. Bankar S. Dattatraya	47
11	Role of MGNREGA in Rural Development of India	Dr. Bhausaheb A. Thale Dr. V. K. Barote	51
12	An Overview of Role of Livestock in Sustainable Development of Agriculture in India	Mr. Nilesh B. Gawade Dr. M. B. Biradar	56
13	Impact of COVID-19 On Women	Dr. Meena Wadgule	60
14	Spatial Pattern of Agriculture Productivity of Various Crops Using GIS Techniques in Nashik District	Mr. Jagadish D. Wetal Dr. Madanlal V. Suryawanshi Dr. C. U. Bhore	64
15	Challenges of Climate Change	Manisha J. Samase Dr. Raju Yawarwe	72
16	Impact of Population Growth on Environment	Dr. Nandini P. Wagh	77
17	A Study of Crop Insurance in Maharashtra State	Madhe Pravin Sitaram Prof. Farah Naaz Gauri	80
18	Digital Transformation in Healthcare Services	Dr. Suryalaxmi R. Changule Abdul Baqui Patel	85
19	Covid-19 and its Impacts on Tourism and Indian Economy	Gokul Dorle, Dr. Lavani Jayaram Kurpatwar	89
20	The Impact of Covid -19 Pandemic on Education System: An Overview	Dr. Fulchand Salampur	91
21	Foreign Direct Investment and Economic Growth	Dr. P.N. Dapke	94
22	Role of PMEGP in Sustainable Development of Marathwada and Vidarbha Region	Dr. Jyoti L. Adhane	98

The Impact of Covid -19 Pandemic on Education System : An Overview

Dr. Fulchand Salampur

Associate Professor, Department of Sociology,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad

Abstract

The article provides a general instruction to emerging respiratory viruses as Corona viruses. Education is undeniably crucial in contribution to countries welfare and an individual's growth, but it has been jeopardized by the emergence of Covid-19. According to studies, the epidemic has denied almost 32 core students of an education. This study identified the impact of COVID-19 on the different age groups, time spent online classes, self study, and time spent online classes, self study, medium used for learning, sleeping habits, daily fitness routine, and effect on social life and mental health. Mainly these study focus on the school and college students learning experience, impact of educational system during the period of COVID-19.

Introduction

Corona virus are a large family of viruses that are know to cases illness ranging from the common cold to more servers diseases such as Middle Fast Respiratory syndrome (SARS) Corona virus (COVIC-19) was identified in 2019 in Wuhan, China. This is a new corona virus that has not been previously identified in humans. A general introduction to COVID-19 and emerging respiratory viruses and is intended for public health professionals, personnel working for the United Nations, international organizations and NGOs. The World Health organizations (WHO) declared the outbreak a public health emergency of international concern on 30th January 2020 and a pandemic on 11th March 2020. 1st September 2020 the pandemic has caused more than 603 million cases and 6049 million confirmed deaths marking it one of the deadliest in history. The current worldwide epidemic has wreaked havoc on the most of important education system. It has a huge impact on the liver of millions of kids. Education was also hampered by the economic crisis, which reduced its output.

History

Corona virus (COV) named '2019-nCOV' or "2019 novel comonavirus or "COVID-19" by the World Health Organizations (WHO) is in charge of the current outbreak of pneumonia that began at the beginning of December 2019 near in Wuhan city, Hubei Province, China, COVID-19 is a pathogenic virus. From the phylogenetic analysis carried out with obtainable full genome sequences, hats occur to be the COVID-19 virus reservoir, but the intermediate host has not been detected till now. SARS pandemic preceded by the 2012 MERS and most recently by the COVID-19 'outbreak'. In March 2020, a nationwide lockdown was imposed, forcing some schools and colleges to close and instructions students to abandon the usual classroom teaching style. This result is an immediate increase in innovation and technology, which the teachers used to finish the curriculum. Remote learning was not available in every family while other remote areas remained unreachable internet connections.

Education and COVID-19 Pandemic

The COVID-19 pandemic is a large challenge to education systems. This guidance to teachers, institutional heads and officials on addressing the crisis. Education was also hampered by the economic crisis. Education was also hampered by the economic crisis, which reduced its output. According to studies, the epidemic has denied almost 32 core students of an education. This is being referred to as a national crisis, with an increase in unemployment as a result. In the absence of any intervention, the learning losses arising from the COVID-19

pandemic are likely to have a long-being. These learning losses could translate into less access to higher education. According to ASER (Annual Status of Education Report), they have demonstrated with verifiable data that parents, even in rural areas, have showed full interest in their children's education despite the available recourses. The education system in terms of raising Government awareness in order to meet their demands. The goal was to create a educational environment using digital technology. Such a teachers started creating modules, frameworks and explanations on whiteboards, classroom setup.

Digital Learning In pandemic period

The pandemic of COVID-19 pandemic is affecting schools and colleges' students, teachers and parents. The COVID-19 crisis increases social inequality in schools and colleges students from more advantaged parents attend schools with better digital infrastructure and teachers might have higher levels of digital technology skills. Some schools and colleges can be well equipped in digital technology and educational resources. In COVID-19 more advantages students are attending schools and colleges to adopt online learning. Schools and colleges in disadvantages, rural areas lack the appropriate digital infrastructure required to deliver teaching, at the remote. Also there is a significant difference between schools and colleges technology and educational resources. In most countries, schools and colleges are more effective than educational system. Students have not equal access to digital technology and educational materials. Such a distance learning is a solution to continue the educational system, but it is difficult in developing the countries because many parents have not themselves been to schools and there is a lack of the Information and communication technology, infrastructure, computers, radio and television to provide distance learning. Access to computers and access to the internet is basic to successful digital teaching. Such as, staffs and teachers should familiar with online teaching platforms. COVID-19 affects poor families since many students don't have access to the equipments at home. Digital learning is a good for teachers, students and families. Such as introduced online learning platforms, use blackboard, zoom, transclass, classin, and wechat, growup platforms, conducting online training. However, shifting from face-to-face class to online learning is challenge for teacher, students, families, and the government due to the lack of financed, skills ICT Infrastructure, internet access, and educational resources. The COVID-19 pandemic has not clear investigation when the virus will be controlled, but there is an indication for two years and the virus will occur again and challenge the world. So, the schools and colleges Government should plan different strategies to continuity the education system through the digital distance learning.

The level of academic performance of the students is likely to drop for the classes held both years end examination and internal examination due to reduced contact hour for learners and lack of consultation with teachers when facing difficulties in learning or understanding. Student's assessments are carried out online, with a lot of trial and error, uncertainty and confusion among the teachers, students and parents. The approach adopted to conduct online examination varies as per the connivance and expertise among the educators and the compatibility of the learners. Depending on the duration of the lockdown, postponement or cancellation of the entire examination assessment might be a grim possibility. Various state level board exams, recruitment exams, university level exams and entrance exams have been postponed across India due to the COVID-19 outbreak and national lockdown. The education system in schools and colleges and universities across the countries has been severely impacted due to the ongoing situation.

References

- Aderson, A.P. & Hafmann (2011). " The Right to education for children in emergencies," *Journal of International Humanitarian legal Studies*, Vol. 2(1), pg. 84-126.

- Basilaia, G., Kvavadze, D. (2020). Translation to online education in schools during a SARS COV-2 corona virus (COVID-19) pandemic in Georgia. *Pedagogical Research*, 5(4), 10. <http://doi.org/10.29333/pr/7937>.
- Bedford, J.P., Gerry, S., Hatch R.A. etc. COVID-19; towards controlling of a pandemic. *Lancet*, (2020), 395;1015-18. doi 101016/50140-6736 (20)30673-5.
- Dhirwan, S. (2020). Online learning ; A panacea in the time of COVID-19 crisis. *Journal of Educational Technology*, 49(1), 5-22.
- Haleem, A, Javid, m, & Vaishya, R. (2020). Effects of COVID-19 pandemic in Daily life. *Current Medicine Research & Practice*, 10, pg.78-79.
- Mustafa, N, (2020). Impact of 2019-2020. *International Journal of Health References Research*, pg. 1-12.
- Pajari, D.R. (2020) . Impact of Corona virus on Indian Education Systems. *UGC Care Journal*, 31, pg.1-3.
- Subedi, S., Nayaju, S., Subedi, S, Shah, S.K. etc. (2020). Impact of e-learning during COVID-19 pandemic among nursing students and teachers of Nepal. *International Journal of Science & Healthcare Research* 5(3), pg.09-12.
- WHO (2020) WHO Director- Generals Opening Remarks at Media briefing in Covid-19 11th March, 2022.
- <http://www.who.int/dg/speeches/digital/who-director-general-opening-remarks-at-the-media11h-March-2020>.

Abstract

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (B)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -
Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Soegaon

- Guest Editor -
Dr. Ganesh Agnihotri
Principal,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Soegaon

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
27	हिंगोली जिल्ह्यातील पीक विविधतेचा अभ्यास	डॉ.भालचंद्र बी. ठावरे	122
28	कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. शिवाजी एस. अंभारे देविदास गोकुळ गवळी	124
29	शाश्वत आर्थिक विकासात शिक्षक-शिक्षणाची भूमिका	प्रा.डॉ.दादासाहेब राधाजी पवार	128
30	कृषि धोरण आणि नियोजन	डॉ. पंकज युवराज शिंदे श्री.प्रमोद साहेबराव पाटील	131
31	शेती क्षेत्रातील बदल आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर होणा-या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. जयदिप आर. सोळुंके	136
32	जैव विविधता आणि शाश्वत विकासाचे संवर्धन करण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका	निता शेषराव सपकाळ	139
33	वनस्पतीजन्य परिसंस्थेचा भूतलावरील उगम: एक चिकित्सा	प्रा. डॉ.पिसाळ हरिदास जी	141
✓34	भारतीय शेअर बाजाराच्या वाटचालीचे मूल्यमापन	डॉ. प्रशांत एन. देशमुख	143
35	संशोधनात शोधगंगा आणि शोधसिंधू चे महत्त्व	श्री. राजू रामदास तुपे	145
36	विदेशी गुंतवणूक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. भाग्यश्री दिनेश पाटील	148
37	शाश्वत आर्थिक विकास करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि विज्ञान प्रभावी उपाय	सौ. मनिषा भंडारे डॉ. लक्ष्मीनारायण कुरपटवार	151
38	बणिज्य विज्ञापन और हिंदी भाषा	प्रा. डॉ. तडवी सैराज अन्वर	153

ग्रंथालय इमारत आणि स्टॉक एरिया

श्री. राजू रामदास तुपे

ग्रंथपाल

पंडित नचाहरबाल नेहरू महाविद्यालय,

औरंगाबाद

प्रस्तावना :

आज आपण महाविद्यालय ग्रंथालय इमारतीबाबत माहिती घेणार आहोत. सधरील हा लेख फक्त महाविद्यालयीन ग्रंथालया इमारतीबाबत आहे. सर्वप्रथम कुठल्याही महाविद्यालयाचे ग्रंथालय हे ग्राउंड फ्लोअर वर असले पाहिजे. जेणेकरून ग्रंथालयाच्या ग्रंथांचे वजन हे जमिनीत कन्वर्जन होते. तसेच जर ग्रंथालय पहिल्या किंवा इतर मजल्यावर असेल तर त्याचा अधिकच भार महाविद्यालयाच्या इमारतीवर येतो. तांत्रिकदृष्ट्या आणि ग्रंथालय शिफ्टिंग करणे सुद्धा अवघड होते. त्यासाठीच ग्रंथालय हे ग्राउंड फ्लोअर वर अगने पाहिजे. ग्रंथालयाचा स्टॉक एरिया हा तळमजला किंवा आपण त्याला तळघर म्हणतो या ठिकाणी नसना पाहिजे कारण तळमजल्यावर हवेचे प्रमाण हे कमी असते. त्यामुळे आपल्या ग्रंथालयातील ग्रंथसंपदेवर त्याचा आणि वातावरणाचा फरक पडतोच. जर महाविद्यालयात ग्रंथालयाची वेगळी इमारत असेल तरी ग्रंथसंपदा म्हणजेच स्टॉक एरिया हा कधीही पहिल्या फ्लॉवर असला पाहिजे. त्याचप्रमाणे सर्वात महत्त्वाचे स्टॉक एरियाचे दरवाजे हे उंचीने इतर दरवाजांच्या अधिक असावे. 15 फूट पर्यंत दरवाजाची उंची असावी तसेच रुंदी 08 फुटापर्यंत असावी. जेणेकरून आपल्याला आपल्या ग्रंथालयाचे कपाट अतिशय सोप्या पद्धतीने ग्रंथालयात नेता येतील. ग्रंथालयाला किमान दोन एन्ट्री असावे. आपल्याला कपाट शिफ्टिंग कुठल्याही प्रकारचा त्रास होणार नाही. ग्रंथालयाच्या इमारतीच्या एरियामध्ये मोठ ,मोठ्या खिडक्या आणि त्यांना बारीक जाळी बसवलेली असावी. आपण जेव्हा ग्रंथालयाच्या कपाटांची मांडणी करतो तेव्हा खिडक्या उघड्या राहतील या दृष्टीने विचार करावा. स्टॉक एरियामध्ये हवा मोकळी आणि शुद्ध हवा खेळती राहिल. जर तुमच्या ग्रंथालयाचा स्टॉक एरिया हा जमिनीपासून दोन-तीन फूट उंच असेल तर त्याला रॅम केला पाहिजे. जेणेकरून तुम्हाला कपाट शिफ्टिंग ला अडचण येणार नाही. स्टॉक एरिया हा आपल्या ग्रंथालयाचा पाचवा नियम म्हणजेच Library is a Growing Organism लायब्ररी इज ग्रोव्हिंग ऑर्गानिझ्म या दृष्टीने विचार करावा. म्हणजेच आपला स्टॉक एरिया हा आपल्याला किमान दहा वर्ष पुढे पुरेल अशा दृष्टिकोनातून विचार केला पाहिजे. स्टॉक एरियामध्ये सिलिंग फॅन्स, ट्यूबलाइट्स आणि फायर एक्सटिंग्शन याची सुद्धा सुविधा केली पाहिजे. स्टॉक एरियामध्ये कपाटाची मांडणी करताना भितीपासून दोन फूट अंतर सोडून मांडणी करावी म्हणजेच भविष्यात जर तुम्हाला तुमच्या ग्रंथालयाच्या एरिया ला कलर टायचा असेल तर त्याचा निश्चितच फायदा होईल आणि तुमची मेहनत ही वाचेल. ग्रंथपालाची बसण्याची व्यवस्था ही स्टॉक एरियामध्ये असले म्हणजे ग्रंथालयाची नियराणी होते आणि पुस्तक देवाण-घेवाण करण्यासाठीही सोपे जाते. स्टॉक एरियामध्ये जास्तीत जास्त सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरा ची अरेजमेंट करावी. स्टॉक एरियाच्या भिती त्यावरचा स्वैय त्यामध्ये कुठल्याही प्रकारचे पाण्याची लिकेज नसावे याची काळजी घेऊनच स्टॉक एरियाची जागा निवडावी.

उद्दिष्ट :

- ग्रंथालय इमारतीमध्ये ग्रंथालयाचे स्टॉक एरियाची मांडणी बाबत.
- वाचन कक्ष इमारतीची संरचना.
- डिजिटल लायब्ररी व Online Public Access Catalog (O.P.A.C.) चे विभाग.

पूहीतके :

- महाविद्यालयात ग्रंथालयाची स्वतंत्र इमारत नसून ग्रंथालय हे महाविद्यालयीन इमारतीचा भाग आहे .
- वाचन कक्षामध्ये विद्यार्थ्यांना सुविधांचा अभाव.

वाचन कक्ष :

ग्रंथालयाचा वाचन कक्ष हा तळमजला किंवा तुमच्या ग्रंथालयाचा शेवटचा मजला वापर असला तर निश्चितच त्याचा विद्यार्थ्यांसाठी फायदा होईल. विद्यार्थ्यांना कुठल्याही प्रकारचे इतर आवाज मग ते वाहनांचे असो किंवा विद्यार्थ्यांचे ते त्यांना येणार नाही. ग्रंथालयाचे वाचन कक्षामध्ये टेबल आणि खुर्च्यांची मांडणी ही अशी असावी की समोरच्याला आपण दिसणार नाही किंवा वाजूच्या या आपण दिसणार नाही अशी कंपार्टमेंट मांडणी असेल तर विद्यार्थी त्यांच्या अभ्यासावर जास्त लक्ष केंद्रित करू शकतात. विद्यार्थ्यांनीचा वाचन कक्ष हा वेगळा असावा. वाचन कक्षामध्ये फक्त ग्रंथ संपदा, वही किंवा अध्ययनाचे साधन यांनाच सोबत घेऊन जाण्याची मुभा असावी. विद्यार्थ्यांनी वाचन कक्षामध्ये बॅग नेण्यास टाळावी जेणेकरून काही विद्यार्थी हे ग्रंथालयाच्या वाचन कक्षामध्येच आपला टिफिन खातात हे आपल्याला टाळता येईल. त्यामुळेच विद्यार्थ्यांना वाचन कक्षा बॅग घेऊन जाण्यास मनाई करावी. वाचन कक्षामध्ये फॅन ट्यूबलाइट्स आणि जास्तीत जास्त खिडक्या उघड्या राहतील या दृष्टीने बुर्च्या आणि टेबलाची मांडणी करावी वाचन कक्षामध्ये स्वतंत्र मुला , मुलींसाठी वॉशरूम असावे आणि सर्वात महत्वाची वाचन कक्षामध्ये ट्रिपिंग वॉटर म्हणजेच पिण्याची पाण्याची सोय असावी.

डिजिटल लायब्ररी / Online Public Access Catalog (O.P.A.C.) :

डिजिटल लायब्ररी मध्ये सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्वच्छता असावी. डिजिटल लायब्ररीची व्यवस्था हे शक्यतो वाचन कक्षाच्या मध्ये एक वेगळा कंपार्टमेंट बनवून त्यामध्ये आपण विद्यार्थ्यांना डिजिटल ग्रंथालयाची व्यवस्था करून देऊ शकतो. आता ग्रंथालय हे पारंपारिक पद्धतीचे नसून आधुनिक काळासोबत चालत आहे. जसे पारंपारिक चालणारे कॅटलॉग कंपार्टमेंट याची जागा ही फक्त एका संगणकाने म्हणजेच ऑपिक या पद्धतीने घेतली आहे. या ऑपिक कम्प्युटरची मांडणी ग्रंथालयाच्या दर्शनी भागात असावी.

पर्यावरणमूलक ग्रंथालय :

महाविद्यालयात जर तुमच्या ग्रंथालयाची इमारती वेगळी असेल तर त्यावर रेन वॉटर हार्वेस्टिंग आणि सोलर पॅनल गड्डीवर बसवले पाहिजे. जेणेकरून तुमचे ग्रंथालय हे पर्यावरणमूलक ग्रंथालय म्हणून वधितले जाईल आणि याचा निश्चितच तुमच्या नॅक च्या विजिटमध्ये फायदा होईलच आणि महाविद्यालयाचे लार्डटचे पैसे आणि पाण्याचा प्रश्नही मार्गी लागेल.

महाविद्यालयांमध्ये शक्यतो जर फर्स्ट फ्लोर वर जर एखादा मोठा प्रशस्त हॉल असेल तर त्यामध्ये तुम्ही स्टॅक एरिया, वाचन कक्ष, डिजिटल लायब्ररी या सर्वांची व्यवस्था तुम्ही करू शकता. जेथे ग्रंथालयात स्टाफ ची संख्या फारच कमी असते त्या दृष्टीने ग्रंथपालक या मगळ्या सोयीकडे लक्ष देऊ शकतो म्हणूनच शक्यतो महाविद्यालयाच्या पहिल्या मजल्यावर मोठा प्रशस्त हॉलमध्ये ग्रंथालयाची व्यवस्था करावी.

निष्कर्ष :

महाविद्यालयीन ग्रंथालय हे शक्यतो महाविद्यालयाच्या इमारतीचा भाग असून, अतिशय कमी महाविद्यालयांना ग्रंथालयाची स्वतःची स्वतंत्र इमारत आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची संरचना ही पुढील

दहा वर्षांनी कसे असेल याबाबत कुठलीही पूर्वेत नाही. महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये सुविधांचा अभाव. पर्यावरणाच्या दृष्टीने नैसर्गिक स्रोतांचा वापर कुठल्याही ग्रंथालयात करण्यात आलेला नाही.

संदर्भ :

1. मराठे ना .बा.,संदर्भ सेवा आणि संदर्भशास्त्र, 1971, शासकीय ग्रंथालय औरंगाबाद.
2. जोशी अनंत, ग्रंथालयीन संदर्भ सेवा, 1980, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (A)

October- 2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editor:

**Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,**

**Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Executive Editor of the Issue:

**Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Associate Executive Editor of the Issue:

**Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.**

Chief Editor : Dr. Dhauraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Covid-19 And Human Capital Formation in India	Gaurdas Sarkar	05
02	Dr. Ambedkar and Social Liberation	Dr. Vikas Singh	12
03	Situating Gandhi in Modern Times and Challenges to Gandhism	Dr. Mini Pathak Dogra	17
04	Impact on the Arrivals and Prices of Tomato, Potato and Onions in Maharashtra During Covid-19	Dr. Ashok Tiparse, Sardar Jagdeep Singh	24
05	Agriculture Production in India: Trends and Future	Madhav Shinde	31
06	Cashless Economy - Challenges and Opportunities in India	Dr. Shankar Ambhore, Dr. P. K. Waghmare	36
07	The Future of Crypto-Currency	Dr. A. M. More	42
08	Impact of Russia Ukraine War on Indian Economy	Dr. A. R. Chavan	46
09	Impact of Covid on Indian Economy	Ms. Surbhi Bhardwaj	52
10	Public Health Expenditure: A Comparative study of Maharashtra and Kerala	Dr. Dipak Chaudhari	52
11	Agricultural Backwardness in Marathwada	Dr. S. D. Erande	64
12	Covid-19 Pandemic : Impact on Teaching and Learning	Dr. Madhuri Kamble	67
13	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Vishwanath Kokkar	74
14	Impact of Covid-19 on FDI Inflows in India	Dr. R. D. Jeur , Mr. Ashish Bhasme	76
15	Climate Change and Indian Agriculture	Dr. Pandit Nalawade, Dr. Dattatray Lawand	81
16	Climate Change and its Impact on Agriculture	Shyam Takle	83
17	Progress of Indian Industrial Sector In the Last 75 Year	Dr. Balkrushna Ingle	88
18	Indian Industrial Sector in Last 75 Years: Issues and Challenges	Dr. S. R. Manza	92
19	Role of Super Shops in Social Development of the Local Youth – A Critical Study of Buldana District	Sumit Ginode, Dr. Anil Purohit	98
20	Role of Service Sector in Indian Economy	Dr. P. N. Dapke	103
21	Performance of Indian Industrial Sector In The Last 75 Years	Dr. Prashant Deshmukh, Appasaheb Gayake	106
22	Covid-19 Pandemic Period Inflation in India	Niwritti Nanwate	113
23	English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities	Mr. Praful Deore	118
24	Impact of The Russia-Ukraine War Crisis on the Indian Economy	Dr. Laxminarayan Kurpatwar	122
25	Impact of Covid-19 Disease on Various Sectors of Indian Economy	Mr. Gautam Nikam, Dr. Prashant Deshmukh	127
26	Effects of The Pandemic on the Global Economy	Dr. Savita Sonawane	130
27	Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India	Gopal Deshmukh	133

English Language, Communication Skills and Various Job Opportunities

Mr. Praful S. Deore

Asst. Professor

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad
Email-id: deorepraful@gmail.com, Mob. No. 8275321789

Introduction :

English is the language which connects people from different regions, cultures and nations. The British ruled in many parts of the world a few years ago and they successfully sowed the seeds of English language and culture in those countries. The British gave a common language to the world. It has helped the world in sharing any kind of information fast and clear without any translation. Though the British left their colonies a long time back, their efforts and reforms in the field of education are yielding results now. This has brought a significant change in the attitude and life of the colonial people.

Globalization has encouraged the domestic companies to think beyond their nations. People are ready to change their mindset and are ready to accept challenging and fruitful foreign assignments for their betterment. As English is spoken in most of the countries of the world, language is no more a hurdle for people who intend to settle down in other countries. English language originated in Great Britain and it is used in different versions across nations in which it is spoken. American English varies a little in spelling and pronunciation from British English. The pronunciation of Indian English varies from region to region according to the influence of their regional languages. So the questions that arise are what is the standard form of English? Is it British English? or American English? Or Indian English, with its variety due to the strong influence of regional languages?

Till the time of globalization, British English was considered as Standard English But the strength of the American economy, its advancement in science and technology, its power over other countries and the emergence and popularity of e-language, American English is largely followed by the tech savvy countries as well as the countries which are dependent on technologies of the developed nations. English Language for employability. India too has contributed a good number of vocabularies and dialects to the modern English language to become a part of standard dictionaries. The private sector companies are gaining prominence and have become more competitive due to changed world economy. The employees are always kept on their toes. It is like either you work hard and show your performance or perish for not taking care of your professional growth. The ability to use a language efficiently and effectively is very much required to gain and remain employable. It is the ability to remain employable as a result of the relevant skills one possesses. Communication skills are very much essential for one's professional growth. The ability to express fluently in both written as well as oral form of language is very much essential for everyone's career growth.

As it is stated above, English being the most commonly used language in the corporate world; the knowledge of English is one of the most important employability skills. Knowledge of English is much sought after in the corporate world. Proper English does not mean only the ability to make grammatically correct sentences. It means other related skills for effective communication like presentation skills, interviewing skills convincing and negotiation skills and interpersonal skills using that language.

Skills required for Employment:

Communication means the exchange of information, ideas, feelings and thoughts. The type of communication which is used in the corporate world is business communication. It is not mere exchange of ideas. In the world of business the communication system is considered effective, only if there is some positive transaction. If the sender of information is just able to convey the message without any fruitful deal, then the communication is not effective. A person is considered employable only when he gets the necessary qualification, experience, interest, learning attitude and expertise in the field where he wants to seek employment. The content knowledge in the area of his choice is the primary requirement. The necessary experience, if not, the interest and the attitude to learn the job assignments are much sought after by the employers. A person has to remain employable throughout one's career. Unless one is ready to update his knowledge in the field of work according to the ongoing changes and advancements, he lags behind from others and loses his job ultimately.

Effective communication includes the ability to communicate effectively in any language. Academicians and researchers are divided in their opinion on the question; is English required for successful business communication? Is it not possible to communicate effectively in regional languages and get the work done? Those who are in favour of English for effective communication would say that English is the official language in most of the companies in cities. So English is much essential. Those in favour regional languages for communication over English would rather say that English is not required as long as one communicates effectively to get the work done. The customers, for most of the products and services are people of a particular region where a local language is spoken. Is it important to speak in English to woo and impress them? After all, when it is a matter of money, people would rather concentrate on quality and service for the products than the customer care executive's ability to speak in English.

The reality is that the companies consider the candidate's ability or inability to speak fluently in English as one of the major selection criterion. The mere domain knowledge won't guarantee one a good job. The situation in most of the companies has changed from a scene where all employees are isolated and would concentrate on their individual performances. 'Team work for better success' is the tag line followed by most companies now a days. So there is no space for individual glory. Employees need to be interactive and communicative with others in the team and outside. As we have multi-cultural and multi-linguistic work force in the companies, English is the language which connects people by default. It is the language used for official communication; whether it is needed for internal and external communications, presentations, training, conferences, letters, documents, reports etc. The purpose is that people are expected to read, write, speak and understand English.

Communication in English:

Communication takes place in two ways; verbal and non-verbal. Verbal Communication is done with the usage of words. Non-verbal communication means expression of ideas through gestures, eye contact, postures and body movements. It is not confined to any language. Verbal communication constitutes oral and written form of communication. Oral communication skills include the ability to speak effectively, listen actively and respond efficiently according to the situation. It helps in oral presentation, video conferences, telephonic conversation, meetings, interviews etc.

Written communication skills means the ability to write effectively and it also includes the ability to read and understand the language used for communication. If a person is good communicator in English, he has to be master in oral as well as written form of English. There are a good number of people in rural as well as urban parts of India who are literate in regional language medium, but they are highly successful. The point to be made is that in the changed scenario of globalisation, liberalisation, privatization and free movement of people, more and more MNC's are coming to India. So English has gained importance as one of the basic requirement to be employable in the corporate sectors. If the companies don't build workforce who are fluent in English, then they remain confined to one particular regional level. They may lose contact with the rest of the world. If there is no common language to connect the workforce, it becomes difficult for any kind of communication and team work.

Corporate Expectations:

As the ability to speak and write in English is considered very important by the recruiters at the time of recruitment, let us discuss the expectations of corporate world in this regard. Companies want people who can basically read and understand written words in the form of instructions, reports, letters, memos, notices and other any form of official documents. The ability to express formal communication in oral as well as in written form is equally considered important by the prospective employers. As one moves higher in the vertical direction in the organisational hierarchy, it becomes naturally necessary for an employee to be good presenter, negotiator, and convener of meetings. The mastery over English will help a person to conduct his duties efficiently. One of the important deficiencies found by the employers and recruiters in candidates for different jobs is the lack of oral as well as written communication skills. Many candidates don't know how to answer to the point at the time of the interview and can't phrase a simple formal letter or report. It becomes a handicap for the candidates who have good domain knowledge. Interviewers will be in dilemma when they encounter such candidates who have technical expertise, but poor communication skills in English. Left with no other choice they may take the candidate, but will make sure that they are groomed and trained properly. Employers would be happy to interview and recruit who have both communication skills in English and job skills. It lessens their burden of giving too much orientation training at the time of induction or on the job training.

English Language Training:

Due to the emerging demand for communication skills in English and the remarkably poor level of English taught in the regional medium schools in India, the students constantly try to get outside help in the form of spoken English classes, training programs, and finishing schools. The number of such institutions is mushrooming due to the increasing market demand. But unfortunately many training centres don't have proper language teachers. So students don't get what they expect to get. But, whatever is the result of teaching; such institutes have become good money making entities. These organisations survive on the sentiments and insecurity feeling of the regional language medium students. In order to cater to the demands of regional language medium students in their efforts to get good jobs in the corporate world, governments should bring changes in the English language syllabus at least in graduation level. The emphasis should be on functional English usage exercises. The syllabus should focus on practical oriented exercises and real life situations than mere study of literature. So the need of the hour is

strengthening the English speaking ability of the present generation to have an edge over other developing countries. Our BPO sector still has an edge over other countries due to the fact that Indians speak fairly better English compared to other non-native speakers of English. It applies to our IT as well as other related sectors too. The fact is that we have a large English speaking population, it makes easier for MNCs and foreign universities to do their business here. The knowledge of English is an important employability skill with in India and outside to be employed as well as to move higher in one's professional life.

Job Opportunities available in the Market:

As English is used as an official language in many countries persons with good language and communication skills have a lot of opportunities in employment market. They can get various jobs in different fields as an Editor of Newspaper, Teaching field, Digital Copywriter, Editorial Assistant, Foreign Language Teacher, Translator, Lexicographer, Newspaper and Magazine Journalist, Private Tutor, News Anchor, Publishing Copy Editor, Proof Reader, Web Content Manager, Writer and many more

Conclusion:

If one has good communication skills in English language he has many opportunities of employment in the modern world of innovation and technology. Command over English language, spoken and written communication skills can lead you to a successful career in one's life. This will help to gain self-confidence and personality development of an individual. Personal development will lead to the improvement of quality of life, human development index and the overall development of the nation is possible. Increase in the rate of employment of the people of the country will definitely boost the morale and help in the economic progress, prosperity to become a powerful economy of the world.

References:

1. Mishra, Veerendra. "English Language Skills : A Practical Approach", Cambridge Publication.
2. Wrenn, C.L. "The English Language", Vikas Books.
3. Alam, Qaiser Zoha. "English Language Teaching in India", Atlantic Publishers.
4. Pant, G.P. "A History of English Language" Narain's Publications.